

**ANKARA ÜNİVERSİTESİ
EĞİTİM BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ**

**EĞİTİM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
EĞİTİMİN FELSEFİ, SOSYAL VE TARİHİ TEMELLERİ
PROGRAMI**

THEODOR W. ADORNO’NUN FELSEFESİNDE EĞİTİM

YÜKSEK LİSANS TEZİ

AHMET ÖZGÜR GENÇKURT

**ANKARA
TEMMUZ, 2022**

**ANKARA ÜNİVERSİTESİ
EĞİTİM BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ**

**EĞİTİM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
EĞİTİMİN FELSEFİ, SOSYAL VE TARİHİ TEMELLERİ
PROGRAMI**

THEODOR W. ADORNO’NUN FELSEFESİNDE EĞİTİM

YÜKSEK LİSANS TEZİ

AHMET ÖZGÜR GENÇKURT

DANIŞMAN: PROF. DR. HASAN HALUK ERDEM

**ANKARA
TEMMUZ, 2022**

Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Müdürlüğüne,

Ahmet Özgür Gençkurt adlı öğrencinin hazırladığı “Theodor W. Adorno’nun Felsefesinde Eğitim” başlıklı bu çalışma Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı / Eğitimin Felsefi, Sosyal ve Tarihi Temelleri Programı’nda jüri üyelerince oy birliği ile **Yüksek Lisans Tezi** olarak kabul edilmiştir.

	<u>Jüri Üyeleri</u>	<u>İmza</u>
Başkan	Doç. Dr. Mustafa GÜNEY	
Üye	Prof. Dr. Hasan Haluk ERDEM	
Üye	Doç. Dr. Mustafa SEVER	

ONAY

Bu tez Ankara Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Öğretim Yönetmeliği’nin ilgili maddeleri uyarınca, jüri üyeleri tarafından 22/07/2022 tarihinde, Enstitü Yönetim Kurulu tarafından ise .../.../20... tarihinde kabul edilmiştir.

.....

Prof. Dr. İlhan YALÇIN
Eğitim Bilimleri Enstitüsü Müdürü

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BİLDİRİMİ

Tez içindeki bütün bilgileri akademik yazım kurallarına uygun biçimde raporlaştırdığımı ve bunları etik ilkelere (atıfta bulunulan tüm yapıtlara kaynaklarda yer verilmesi, tezde kullanılan bilgi ve belgelere resmi yollarla ulaşılması ve bunların aslı bozulmadan kullanılması vb.) uygun olarak elde ettiğimi ve sunduğumu bildiririm.

Ahmet Özgür GENÇKURT

ÖZET

THEODOR W. ADORNO’NUN FELSEFESİNDE EĞİTİM

GENÇKURT, Ahmet Özgür

Yüksek Lisans Tezi, Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Hasan Haluk ERDEM

Temmuz, 2022, xi + 117 sayfa

Bu araştırmanın hedefi Theodor W. Adorno’nun eğitim görüşlerinin incelenmesi, tanıtılması ve Türkçe literatüre kazandırılmasıdır. Düşünürün eğitim görüşleri ve felsefi düşünceleri arasındaki ilişkilerin incelenmesi ve ortaya konulması da amaçlar arasındadır. Bu çalışmada günümüzde güncel olduğu düşünülen etik ve deneyim sorunlarının eğitimle ilişkileri bağlamında düşünürün analizlerinin incelenmesi için döküman analizi yöntemi kullanılacaktır. Araştırmada düşünürün kendi çalışmaları ve yabancı literatürde yapılan çalışmalar temel alınarak Adorno’nun eğitim görüşlerinin güncelliği ve önemi tartışılmıştır. Aydınlanmayla günümüze kadar gelen araçsal rasyonalite gibi temel düşünce yapılarının eleştirisiyle bunların eğitimle ilişkisi ele alınacaktır. Düşünürün eğitim görüşlerine zemin oluşturması bakımından ahlak felsefesi, toplum analizi, deneyim ve kültür başlıklarındaki yorumları mercek altına alınacaktır. Filozofun eğitim görüşlerine temel olan Bildung, Halbbildung, eleştirel özdüşünüm, araçsal akıl ve şeyleşmiş bilinç kavramları araştırma içerisinde incelenecek ve birbirleriyle ilişkileri değerlendirilecektir. Filozofun kültür endüstrisi çağında şeyleşmiş bilince ve yarım-eğitimsizliğe (Halbbildung) dair analizlerinin ve yüksek kültür eserlerinden oluşan Alman idealist felsefe geleneğinden gelen bir kavram olan Bildung birikiminin sahiplenilmesi düşüncesi bugün de eğitim bağlamında geçerliliği koruduğu düşünülmekte ve Adorno’nun eğitim görüşünün temelinde yer alan eleştirel özdüşünüm etkinliğinin eğitim çalışmaları bakımından incelenmesi önemli görülmektedir. Eğitimin felsefi, sosyal ve tarihi temelleri açısından Adorno’nun eleştirileri ve düşünceleri, geçen yüzyılın çatışmalı mirası da göz önünde bulundurulduğunda eğitimin disiplinlerarası çalışmalardan beslenmesi gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Sözcükler: Adorno, seçilmiş bilinç, eleştirel özdüşünüm, Halbbildung, erginlik eğitimi

ABSTRACT

EDUCATION IN THE PHILOSOPHY OF THEODOR W. ADORNO

GENÇKURT, Ahmet Özgür

Master Degree, Department of Educational Sciences

Supervisor: Prof. Dr. Hasan Haluk ERDEM

July 2022, xi + 117 Pages

The aim of this research is to examine and introduce Theodor W. Adorno's views on education and to bring them into Turkish academic literature. Examining and revealing the relations between the educational views of the thinker and his philosophical thoughts are among the aims. In this research, document analysis method will be used to examine the analyzes of the thinker in the context of the ethical and experience problems, which are thought to be current today, in the context of their relations with education. In the research, the actuality and the significance of Adorno's educational views was discussed based on the thinker's own studies and studies in foreign academic literature. The critique of basic thought structures such as instrumental rationality and their relationship with education will be discussed in the context of thoughts of Enlightenment. In order to construct the groundwork for the thinker's views on education, his comments on moral philosophy, social analysis, experience and culture will be scrutinized. The concepts of *Bildung*, *Halbbildung*, critical self-reflection, instrumental reason and reified consciousness, which are the basis of the philosopher's educational views, will be examined in the research and their relations with each other will be analyzed. The philosopher's analysis of reified consciousness and half-education (*Halbbildung*) in the age of culture industry, and the idea of appropriating *Bildung* accumulation, a concept that comes from the German idealist philosophy tradition consisting of high cultural works, is thought to be valid in the context of education today, and the critical self-reflection which is the base of Adorno's view of education. It is considered significant to examine its effectiveness in terms of educational studies. In terms of the philosophical, social and historical foundations of education, Adorno's criticisms and thoughts reveal

the necessity of cultivating the education from interdisciplinary studies, considering the conflicting legacy of the last century.

Key Words: Adorno, reified consciousness, critical self-reflection, Halbbildung, education to maturity

ÖNSÖZ

Bu çalışmayı önemli kılan etken, temelde Adorno'nun eğitim görüşlerinin günümüz eğitim sistemlerinin ve felsefelerinin eleştirilebilmesi bakımından önemli düşünsel araçları sağlamasıdır. Eğitimin felsefi, sosyal ve kültürel temellerini incelemek amacıyla Adorno'nun eğitim görüşlerine odaklanmak, Adorno'nun 20. yüzyılın en önemli filozoflarından biri olması bakımından ve Türkiye'de sadece farklı alanlardaki görüşlerinin incelenmiş olması açısından önemlidir. Türkçe literatürde Adorno'nun eğitim görüşlerinin oldukça kısıtlı olması ve filozofun eğitim görüşlerinin pek bilinmemesi bu tezin gerçekleştirilmesinin temel sebeplerindendir.

Adorno'nun felsefesiyle eğitime yaklaşmak Adorno'nun toplumsal eleştirisinin hedefinde bulunan aynı ekonomipolitik sistem olması bakımından güncellik taşımakta hatta günümüz ilişkileri bakımından da kültürel deneyimlerin gelmiş olduğu nokta Adorno'nun düşünceleriyle belirli ölçüde tutarlılık taşımaktadır. Bilimsel ve teknolojik gelişmelerin devam etmesine rağmen kültürel, toplumsal yaşamda süren deneyim, Adorno'nun felsefi görüşleriyle eleştirilmesini mümkün kılan bir bağlam sağlamaktadır.

Kapitalist ekonomik sistem ve neoliberal ekonomi politikalarının baskın olduğu günümüzde Adorno'nun eleştirilerinin 20. yüzyılın sosyal ve ekonomik sistemlerine içkin olduğu düşünülse de Adorno'nun disiplinlerarası analizleri mevcut tarihsel, sosyal ve kültürel denklemde de güncelliğini koruduğu düşünülmektedir. Adorno'nun eğitim görüşleri sistematik olmaktan çok parçalı ve negatif niteliktedir. Adorno'nun temel felsefi önermeleriyle uyumlu bir biçimde belki de Adorno açık bir eğitim modeli önermese de onun eleştirileri eğitimin nasıl olmaması gerektiği üzerinedir.

Adorno'yu değerli kılan bir diğer nokta ise “Adornoculuk” diye bir şeye müsaade etmeyecek bir eleştiri modelini kullanmasıdır ve bu sebeple de insanlara düşünsel anlamda zor bir felsefe pratiği önermektedir. Belki de eğitim görüşleri bakımından incelenmesindeki eksiklik de bu boyutta kolay bir işlevsellik sunmamasından kaynaklıdır. Adorno'nun eğitim görüşleri genellikle yüksek kültür elitizmiyle suçlanmaktadır. Oysaki Adorno'nun eğitim hakkındaki görüşleri elitizm yaftasına sıkışamayacak kadar niteliklidir. Fakat düşünsel olanı da pratik olarak kabul eden Adorno nezdinde felsefi etkinlik kolay kolay toplumsallaşabilecek gibi de görünmemektedir.

Adorno'nun eğitim görüşlerinin incelenmesi olan bu çalışmada onun hem felsefi hem de eğitimle ilgili görüşleri için kendisinin yazmış olduğu makaleler ve onun eğitim görüşleriyle ilgili incelemeler araştırılmıştır. Tezin konusu hakkında hem Türkçe'de hem de İngilizce'de oldukça sınırlı bir kaynak bulunmaktadır. Bu sebeple tezin kapsamı bağlamında ikincil kaynaklara ağırlık verilmiştir. Son olarak, araştırmamı gerçekleştirmem için bana cesaret veren ve felsefe yolculuğunda düşünceleriyle araştırmamı şekillendiren değerli hocam Prof. Dr. Hasan Haluk ERDEM'e, yüksek lisans eğitim sürecimde derslerini keyifle ve derin soruşturmalarla geçirdiğim Prof. Dr. Hasan ÜNDER'e, akademik hayata atılmam için formasyon eğitimim esnasında beni cesaretlendiren Doç. Dr. Mustafa SEVER'e ve araştırmama incelemeleri ve değerlendirmeleriyle katkıda bulunan Doç. Dr. Mustafa GÜNAY'a teşekkürlerimi sunarım.

Ahmet Özgür GENÇKURT

Temmuz 2022

Biricik yoldaşıma...

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ETİK İLKELERE UYGUNLUK BİLDİRİMİ.....	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
ÖNSÖZ.....	viii
İÇİNDEKİLER.....	xi
BÖLÜM 1.....	1
GİRİŞ.....	1
Problem.....	3
Amaç.....	3
Önem.....	3
Sınırlılıklar	4
Tanımlar.....	4
BÖLÜM 2.....	7
YÖNTEM.....	7
Araştırmanın Modeli.....	7
Evren-Örneklem.....	7
Verilerin Toplanması	7
Verilerin Çözümlemesi	8
BÖLÜM 3.....	9
BULGULAR VE YORUMLAR	9
Theodor W. Adorno’nun Hayatı	9
Theodor W. Adorno’nun Felsefi Düşünceleri	12
Neden Hala Felsefe?	18
Ahlak ve Özgürlük.....	21
Bütünlük ve Toplumun İçkin Eleştirisi.....	33
Deneyim ve Şeyleşmiş Bilinç	38
Kültür Endüstrisi.....	45
Theodor W. Adorno’nun Eğitim Görüşleri.....	50
Auschwitz Sonrası Eğitim	54
Bildung: Kültür, Eğitim, Formasyon	62
Halbbildung: Kültür Endüstrisi içinde Eğitim	65
Erziehung: Yetiş(tir)me olarak Eğitim	74
Eleştirel Özdüşünüm.....	85
BÖLÜM 4.....	98
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME	98
KAYNAKLAR.....	106
EKLER	114
EK 1. Etik Kurul Onayı	115
BENZERLİK BİLDİRİMİ	116
ÖZGEÇMİŞ.....	117

BÖLÜM 1

GİRİŞ

Eğitim ve felsefe arasında uzun yıllar süregiden bir iletişim, etkileşim ve yaşam mücadelesi vardır. Eğitim felsefeden, felsefe de dolaylı olarak eğitimin gelişkinliğine oranla göreceli de olsa yetiştirmiş olduğu kişilerin alanında varlık göstermektedir. Eğitim kendi pratik sahasında kuşaklara belirli bir formasyon sunar ve bu formasyon o toplumdaki düşüncelerin sosyal, ekonomik, tarihsel ve bilimsel birikiminden etkilenir. Her toplumun eğitimcileri içinde bulundukları tarihsel ve toplumsal gelişmelerin bir sonucu olarak eğitim alanında uzmanlaşan kişilerin eşliğinde toplumsal, kültürel ve bilimsel kimliğin yeniden üretimine katkıda bulunurlar. İnsan topluluklarının içinde bulunduğu tarihsel, sosyal ve siyasal durumun bir uzantısı olarak eğitim ele alınırsa eğitimin sadece araçsal boyutlarıyla düşünülmesi eğitimin en temel fonksiyonunu kısıtlayacaktır. Eğitimin en temel fonksiyonu insanın kendini, doğayı ve içinde bulunduğu topluluğu anlama çabasıdır. İnsan verili bilgilerin eşliğini eğitim süreçlerinden geçerek elde ederken bu süreci biçimlendiren insan topluluklarının evrensel mirası olarak felsefeden de yararlanır. Özellikle insanın pek çok nitelikli ilişkilenmeleri içinde insanın müphemliği ve diğer insanlarla bir arada yaşama zorunluluğunu ifade eden tarihsel ve sosyal temeller de insanı felsefî birikimden öğrenmeye çağırır. Pek çok filozof eğitim hakkında kapsamlı eserler vermese de eğitim düşüncesini kendi çalışmaları nezdinde sistematikleştirmese de felsefe ve eğitim arasındaki bağın temellerine dair filozoflar zaman zaman düşüncelerini dile getirmişlerdir. Theodor Wiesengrund Adorno gerek Frankfurt Okulu çevresinde gerekse bizzat Frankfurt okulunun içindeki diğer düşünür ve araştırmacılardan farklı bir düşünür olarak sosyolojiye, felsefeye ve müzik bilimine çeşitli katkılar ve eleştiriler sunmuştur. Adorno'nun eleştirisinin felsefe tarihindeki kritik noktalara yönelen oklarından eğitim alanına dair de önemli bağlantılar bulunmaktadır. Özellikle 20. yüzyılının ikinci yarısında İkinci Dünya Savaşı'nın yaralarının yeni yeni sarıldığı bir dönemde Adorno, eğitime dair günümüzde de geçerliliğini koruyan birtakım düşünceler öne sürmüştür. Adorno, özellikle 1960'lı yıllarda Helmut Becker'le radyo programlarında görüşlerini dile getirmiş (1971) ve Auschwitz'in bir daha yaşanmaması

için nasıl bir eğitime sahip olunması gerektiğine dair yazdığı *Auschwitz Sonrasında Eğitim* (2005a) adlı makalesindeki kaygılarını dile getirmiş ve önerilerini geliştirmeye devam etmiştir. *Eleştirel Modeller* (1998) adlı eserinde Adorno'nun eğitim görüşlerine dair pek çok iz bulunabilmektedir. Adorno, entelektüel çalışmaların akademik dünyaya sıkışmaması gerektiğini ve kamusal alana yayılması gerekliliğini öne sürerek kamu aydını niteliğiyle savaş sonrası Almanya'sında konuşmalar yapmış ve görüşlerini toplumsal alana aktarmak istemiştir.

Frankfurt Okulu 1922 yılında kurulmasından itibaren felsefenin ve diğer disiplinlerin bir araya geldiği güçlü bir akademik merkez haline gelmiştir. Bu okulda çalışan ve bu okulun çevresinde bulunan pek çok düşünür Aydınlanmayla tarih sahnesine giren araçsal rasyonalizmin eleştirisini inşa ederler. Aydınlanmayla gelen ve insanı özgürleştirdiği iddia edilen rasyonalizmin etkilerinin daha farklı olduğunu savunan Frankfurt Okulu düşünürleri, bilimsel ve teknolojik gelişmelerin karşısında insanlığın durumunu analiz etmişlerdir. Bu analizlerde eğitime dair katkıları Adorno'nun yaptığı öne sürülebilir. Araçsal aklın etkinlikleriyle insanların şeyleşmiş bir bilince varmasını eleştiren Adorno, eğitim alanında da bu aklın kullanımına felsefi bir özenle dikkat edilmesi gerektiğini savunmaktadır. Verimlilik ve yükümlülük düşüncelerinin egemen olduğu kapitalist uygarlığın etrafında insanların kendilerine yabancılaşmaları Auschwitz'i meydana getirirken tahakkümün sadece tarihin o döneminde kalmadığını varlığını kültürel, toplumsal etkinliklerde sürdürdüğünü belirtmiştir. Adorno'nun bu çalışmaları tahakkümün öncelikle düşünceden geçtiği ve toplumsal yaşamla birlikte yeniden kendini ürettiğini gösterir niteliktedir. Kültür endüstrisi hakkında ortaya koyduğu çalışmalarında Adorno, eğitim süreçlerinin de bu “şeyleşmiş bilince” varan deneyimlerden geçtiğini, çocukların, öğrencilerin yetişmelerinde insanlığın bugüne kadar üretmiş oldukları bağımsız yüksek kültürel sanat eserlerine ulaşmalarının engellendiği bir toplumda erginleşmenin de imkanı olmadığını çalışmalarında vurgulamıştır.

Adorno'nun çalışmaları ülkemizde birçok açıdan ele alınmış ve değerlendirilmiş olsa da eğitim hakkındaki görüşleri Türkçe literatürde oldukça sınırlıdır. Bu çalışmada, Adorno'nun eğitim görüşlerinin incelenmesi Adorno'nun felsefi düşüncelerinin güncelliği ve genel olarak eğitim felsefelerinin eleştirel bir biçimde incelenmesi bakımından da önemli olduğu düşünülmektedir.

Problem

Eğitim ve felsefe arasındaki ilişkinin aciliyetini belirleyen en temel faktör insan topluluklarının kuşaktan kuşağa bilgi, deneyim ve kültür aktarımının aracı ve amacı olarak bir bütünü tarif etme ihtiyacıdır. Bu sebeple Theodor W. Adorno'nun eğitim görüşlerinin eğitim kavramına temelden eleştirel bir değer atfeden çalışmalarının incelenmesi bu çalışmanın temel amacıdır. Adorno'nun eğitim görüşlerinin eleştirel bir pedagojik yaklaşımın temelini oluşturacağından eğitim çalışmalarından neler beklenebileceğine dair yeni bir bakış oluşturmak ve eğitimi eleştirel bir yaşam biçimi olarak gören filozofun görüşlerinin ortaya konulması çalışmanın temelini oluşturacaktır.

Amaç

Bu araştırmanın amacı Frankfurt Okulu'nun da kurucu üyelerinden biri olan Theodor W. Adorno'nun eğitime dair ortaya koyduğu fikirlerin temelinde yatan kavramsallaştırmaların aydınlatılması yoluyla eğitim görüşlerini açıklamaktır. Onun felsefi görüşlerinin temelleriyle eğitim düşüncesi arasındaki bağlantıları oluşturarak fikirlerinin geçerliliğini ve güncelliğini tartışmak hedeflenmektedir. Bu araştırma yolunda ayrıca aşağıdaki alt amaçlara ulaşılmaya çalışılacaktır:

1. Theodor W. Adorno, eğitim görüşlerini nasıl temellendirmiştir ve bu görüşleri oluştururken hangi felsefi görüşleri bu görüşlere temel olmuştur?
2. Theodor W. Adorno'nun eğitim görüşlerine temel olan felsefi kavramsallaştırmaları nelerdir ve neden önemlidir?
3. Eğitim görüşlerinin temelinde “Aydınlanma” eleştirisinin nasıl bir yeri vardır?
4. Filozofun kendi temel felsefi kavramlarından olan “Kültür Endüstrisi” ve “eleştirel özdüşünüm”le eğitim düşüncesi arasındaki bağlantılar nasıl ilişkilendirilebilir?

Önem

Sorgulamayan kişiler yetiştiren bir kurumsallığın riskleri de göz önünde bulundurulduğunda Adorno'nun eğitim görüşlerinin daha fazla aydınlatılması, genel felsefesi içindeki yerinin vurgulanması, filozofun eğitime verdiği kıymet

düşünüldüğünde önem taşımaktadır. Adorno, her ne kadar bir filozof olarak ülkemizde de biliniyor olsa da, eğitim hakkındaki düşünceleri ikincil bir konumda kalmıştır. Literatüre katkı sunmanın dışında, bu tezin esas amacı ve önemi eğitim, politika ve felsefe arasındaki bağların aslında ne kadar sıkı olduğunu göstermektir. Politika hayatın her yerindedir ve eğitim de bundan bağımsız değildir. Günümüzde yaygın ve zorunlu olan eğitim, bu eğitimin niteliği ve kattığı değerleri sorgulamayı daha önemli hale getirmiştir. Adorno'nun eğitim teorisinin en vurucu kısmı, eğitim ve felsefeyi bir arada görüyor olması ve eğitimin eleştirel düşüncüyü sağlaması gerektirdiği fikridir. Adorno'nun negatif yaklaşımının güncelliğini koruduğunu ise eğitim pratiklerinin total sonucuna bakarak belirtebiliriz. Bugün dünyada eğitim başlığında gelinen noktada Adorno'nun eğitime dair uyarılarını dikkate almanın önemli olduğu düşünülmektedir.

Sınırlılıklar

Çalışma, Theodor W. Adorno'nun eğitim görüşlerini içeren metinleriyle filozofun genel felsefi görüşleri çerçevesinde eğitim görüşlerine dayanak olabilecek eserleri ve bu konu hakkında çalışmış olan diğer araştırmacıların metinleriyle sınırlanacaktır. Bununla birlikte, düşünürün felsefi görüşleri üzerine yazılmış makale ve eserler incelenecektir. Bahsedilen bütün bu çalışmaların İngilizce ya da Türkçe dillerine çevrilenleri incelenecektir. İncelenen eserler ve çalışmalar bağlamında bu araştırma Theodor W. Adorno'nun eğitim görüşleriyle sınırlı kalacak ve bu doğrultuda düşünürün eğitim konusundaki görüşleri üzerine araştırma yapılacaktır.

Tanımlar

Aydınlanma: 17. yüzyılda İngiltere'de başlayıp olgunluğuna 18. yüzyılda Almanya'da ve Fransa'da ulaşan düşünce hareketidir. Rönesans ve Reform hareketlerinin devamı olduğu söylenebilir. Bu harekete göre aklın otoritesinden başka hiçbir otoritenin kabul edilmemesi gerekmektedir. Dogmatik fikirleri ve dogmatizmi yürürlükten çıkarmayı hedeflemektedir. Kısacası, ilerleme, eleştiri ve akıl üçlüsünü merkezine alan düşünce hareketidir.

Bildung: Kültür, eğitim veya kendini yetiştirme olarak anlaşılan bu kavramın kökenleri ortaçağ teolojisinde bulunur (Gadamer, 2004). Bildung kavramının temellerini

oluşturan kök kelimelerin anlamından yola çıkarak iki tür şekilde ifade edilebilir; ilk olarak “birisinin ya da bir şeyin bir imge haline sokulma eylemi, süreci ya da olayı” ve ikincisi “bir eylem, süreç ya da olay sonucu olarak ortaya çıkan imgenin” kendisi olarak ifade edilebilir (Nordenbo, 2003; Akt. Soysal, 2006). Humboldt’un tanımına göreyse kişiliğin mükemmelleşmesi ve gelişiminin (kendi kişisel eğitim sürecinin) üst-imkanıdır (Humboldt, 1988). Özellikle Bildung kişinin tam bağımsız düşünme süreciyle ve bireyselliğin edimi için önemlidir.

Halbbildung (Half-Education ya da Yarım-eğitim-lilik): Bildung, Adorno’ya göre Kültür Endüstrisi’nin egemen olduğu bir toplumda Halbbildung’a dönüşmektedir (Adorno, 1993). Bu da tam anlamıyla eğitimin sürekli bir yarım-eğitim’e (ya da çeviri farkı olarak yarım-eğitimsizliğe) indirgenmesidir. Eğitim bireyin katılımıyla kültür ve toplumun kendisine yönelik itaatin arasındaki diyalektik süreci izler ve bu noktada da Halbbildung evresi bu diyalektikten kopuşu temsil eder. Artık bizzat eğitim Halbbildung evresinde ideolojinin işlevini gören araca dönüşür. Bu kopuş, kişilerin tam bağımsız düşünme süreciyle ve bireyselliğini edinme süreçlerinin tamamlanamamasından ibarettir.

Eleştirel Özdüşünüm (Self-reflection): Adorno eğitim için gereken en önemli çalışmanın bu kavramla ilişki olduğunu düşünür. Özellikle felsefe ve eğitim arasındaki en önemli bağlantı bu çalışmada kurulmaktadır. Benliği, bütünü aracılık ettiği bir tikel olarak ele alan bir düşünme türü olan eleştirel özdüşünüm, felsefi düşünüm ve genişleyen konsantrasyondan ibarettir. Genişleyen konsantrasyon ve felsefi düşünüm, düşünmenin kendi konusu ve kendisi hakkında bir farkındalığa sahip olmaktır. Bu farkındalıkla birlikte nesnesi olarak ele aldığı biçim ve maddenin kendi bağlamı içinde düşünülenin ötesine geçilmesidir. Adorno’ya göre de bu şekilde düşünme, konunun ya da nesnenin sabit alanını kırabilmektedir (Cho, 2009).

Şeyleşmiş bilinç: Adorno’nun yaptığı sosyolojik incelemelerine dayanarak ortaya koyduğu “manipülatif kişilik türü”nü oluşturan bir analizdir, bu analizinde Adorno, bir kişilik türü olarak formüle indirgeme yapar ve buna da şeyleştirilmiş bilinç türü demektedir. Manipülatif kişiliğe şartlanmış kişiler filozofun görüşüne göre öncelikle kendilerine bir “şey”e çevirirler ve yapabildikleri ölçüde “öteki”leri şeylerle bir tutarlar. Ona göre bu kişilikler insancıl deneyimleri deneyimleme konusundaki yetersizlikleriyle özellikle ötekinin acılarına karşı tepkisizliğe sahip olmaktadır.

Auschwitz Sonrası Eğitim: Adorno'nun (1998) *Eleştirel Modeller* adlı eserinde geçen bir denemenin başlığı olan bu kavram, Adorno'nun yaptığı sosyolojik incelemelerine dayanarak ortaya koyduğu “manipülatif kişilik türü”nü eleştirir ve burada Adorno eğitim süreci içinde manipülatif kişilik türünün ortaya çıkmasını engellemeye yönelik bir eğitime gönderme yapmaktadır. Bu öneriye göre insanlara ilk çocukluk evrelerinden itibaren kendi soğukluk ve barbarlık potansiyellerinin farkına vardırarak bir eğitim modeli kullanılmalı ve uygarlığın kendi karşısına dönüşmesinin önüne geçilebilmesi için bir imkan yaratılmalıdır.

BÖLÜM 2

YÖNTEM

Araştırma, Theodor W. Adorno'nun eğitimle ilişkili görüşlerini incelemek bağlamında araştırmaya konu olan olgular ve olguların bulundukları metinlerin detaylı incelemesi olduğundan döküman analizi yöntemi kullanılacaktır. Nitel araştırma yöntemlerinden biri olan döküman analizi yazılı dokümanlar, kitaplar gibi materyallerin analizlerinin detaylı yorumlanmasıdır (Yıldırım ve Şimşek, 2018, s.189).

Araştırmanın Modeli

Araştırmanın modeli belgelerin incelenmesi olan doküman analizi modelidir. Bu araştırmada Adorno'nun eğitim görüşlerine çalışmak ve anlamak için gerekli dökümanlar mercek altına alınacak ve literatür taraması yapılacaktır. Özellikle Adorno'nun eğitim görüşleri ve genel felsefi görüşleriyle ilgili çalışmalar yapan araştırmacıların metinleri okunup değerlendirilecektir.

Evren-Örneklem

Araştırmanın evrenini Theodor W. Adorno'nun ve eğitim görüşleriyle ilgili yazılan makaleler, araştırmalar, Adorno'nun Türkçe'ye ve İngilizce'ye çevrilmiş kitapları, çalışmaları ve yine Türkçe ve İngilizce yazında Adorno'yla ilgili araştırmalar, kitaplar oluşturacaktır.

Verilerin Toplanması

Araştırmanın konusu olan T.W. Adorno'nun Eğitim görüşleri için gereken verilere ulaşmak adına Adorno'nun kendi eserleri incelenecek ve Adorno'nun eğitim görüşleri nezdinde yapılan çalışmalar araştırılacaktır. Türkiye'de Adorno üzerine yapılan çalışmaların çoğunlukla farklı disiplinler üzerine odaklanmasından dolayı bu çalışmada eğitim ve felsefe başlıklarının kesişimlerine odaklanılacaktır.

Verilerin Çözümlemesi

Theodor W. Adorno'nun Türkçe'ye ve İngilizce'ye çevrilmiş eserleri, makaleleri ve konuyla ilgili diğer kaynaklar literatür taraması incelenip yorumlanacak ve filozofun eğitim düşüncesini oluşturan bağlantılar tartışılacaktır. Konuların aşağıdaki şekilde şekillendirilmesi düşünülmüştür:

1. Theodor W. Adorno'nun Hayatı
2. Theodor W. Adorno'nun Felsefi Düşünceleri
 - a) Neden Hala Felsefe?
 - b) Bütünlük ve Toplumun İçkin Eleştirisi
 - c) Deneyim ve Şeyleşmiş Bilinç
 - d) Kültür Endüstrisi
3. Theodor W. Adorno'nun Eğitim Görüşleri
 - a) Auschwitz Sonrası Eğitim
 - b) Bildung: Kültür, Eğitim, Formasyon
 - c) Halbbildung: Kültür Endüstrisi içinde Eğitim
 - d) Erziehung: Yetiş(tir)me olarak Eğitim
 - e) Eleştirel Özdüşünüm

BÖLÜM 3

BULGULAR VE YORUMLAR

Theodor W. Adorno'nun eğitim görüşleri ve bu görüşlerine temel olan felsefi düşünceleri incelenmiştir. Bu sebeple öncelikle düşünürün hayatından belirli kesitler aktarılmıştır. Bir diğer başlıkta eğitim düşüncelerine kaynaklık eden felsefi kavramları araştırılmıştır. Son olarak eğitim görüşlerine dair bulgular ortaya konulmuştur.

Theodor W. Adorno'nun Hayatı

Adorno'nun biyografisi için, Belge Yayınları'ndan çıkan *Toplum Üzerine Yazılar* (2011b) adlı Adorno derlemesindeki biyografiden, Martin Jay'ın *Adorno* (2001) adlı eserinden, Detlev Claussen'in *Son Deha: Theodor W. Adorno* (2012) adlı kitabından ve *Cogito* dergisinin Adorno özel sayısı içinde bulunan, Besim Dellaloğlu'nun yazdığı Giriş kısmından (2003) ve Müller-Doohm'un *Adorno* adlı biyografisinden (Müller-Doohm, 2005) faydalanılmıştır. Bu bölümde Adorno'nun hayatından kesitler ele alınacaktır.

Theodor Ludwig Wiesengrund, ya da annesinin soyadını aldıktan sonraki bilinen adıyla Adorno, 11 Eylül 1903'te Frankfurt am Main'de doğmuştur. Babası şarap tüccarı Oscar Wiesengrund sonradan Hristiyan olmuş bir Alman Yahudisidir. Annesi Maria Calvelli-Adorno ve onlarla yaşayan teyzesi Agathe Calvelli küçük yaşlarından itibaren müzik sevgisinin oluşmasını sağlamıştır. Lise yıllarını da Frankfurt'ta geçiren Adorno, 15 yaşında Siegfried Kracauer ile tanışır ve kendisinden büyük olan bu düşünür, Adorno'ya rehberlik eder. Adorno bu yıllarda Alman klasik felsefesi üzerine çalışmalarına başlamıştır. Kant'ı bu çalışmaları sırasında okumaya başlamıştır. Özellikle Kracauer ile yapmış olduğu çalışmalar Adorno'nun Kant okumalarında çok belirgin olmuştur.

1921 senesine gelindiğinde, Adorno Frankfurt'taki Kaiser Wilhelm Ortaokulu'nu (Gymnasium) bitirmiştir. Abitur (lise bitirme) sınavını verdikten sonra döneminin yenilikçi Johann Wolfgang Goethe Üniversitesine başlamış, burada, felsefe, toplumbilim,

psikoloji ve müzik alanlarında dersler almıştır. 1924 senesinde felsefe doktoru olmuştur, bu zamana kadar biri felsefe biri müzik alanında yayınlanmış iki makalesi vardır. 1922 senesinde Adorno, Max Horkheimer ile tanışmıştır. Adorno'nun ölümüne kadar devam eden dostlukları, yaratıcı ve üretken bir entelektüel ortaklıktır aynı zamanda.

Ocak 1925'te Adorno Viyana'ya gitmiş ve burada besteciler çevresine girmiştir. Marxist besteci Hanns Eisler ile tanışmıştır. 1927'de bilimsel çalışmalarını devam ettirmek için Frankfurt'a dönmüştür. Viyana'da geçirdiği iki sene Adorno'ya müzikle ve özellikle müziğin dışavurumcu bilişsel süreçleriyle felsefi teorik modellerini beraber inceleyebilmesini sağlayacak deneyimler katmıştır. 1927'de "Bedendeki ruhun transandantal öğretisinde bilinçaltı kavramı" konulu doçentlik tezini tamamlamıştır. Frankfurt'a geri döndüğünde çok daha geniş bir entelektüel çevreye girmiştir. Bu dönemde Horkheimer, Adorno'yu Avusturyalı Marksist işçi hareketleri tarihçisi Carl Gr nberg'in başkanı olduğu Sosyal Araştırma Enstitüsü'yle tanıştırmıştır. Burada, edebiyat sosyoloğu Leo Lowenthal ile tanışmıştır. Yine o günlerde, Ernst Bloch, Bertolt Brecht, Kurt Weill, Herbert Marcuse ve Walter Benjamin ile tanışmıştır. 1927'de, sonradan eşi olan Gretel Karplus ile tanışmıştır (Müller-Doohm, 2005, s. 55).

1933'te "Estetik Niteliğin Kurgulanması" isimli ikinci doçentlik tezini hazırlamıştır. Bu tezi, 30 Ocak'ta yayınlanmıştır. Bu tarih, aynı zamanda, Hitler'in iktidara geçtiği gündür. Bu tarihten itibaren, Horkheimer'in başında bulunduğu Enstitü'deki (Institute for Social Research) akademisyenler Almanya'yı terk etmeye başlamıştır. Adorno, başta Nazilerin kalıcı olmayacağını ve Almanya'da kariyerini devam ettirebileceğini düşünmüş, ancak daha sonra, 1934 senesinde İngiltere'ye mülteci olarak göçmüştür. Oxford'daki Merton Koleji'nde çalışmaya başlamıştır, ancak burada akademik statüsü "advanced student"tır ve bu sebeple geçimini rahat sağlayabileceği bir konuma geçememiştir. Burada, Karl Mannheim ile tanışmıştır.

1937 senesinde Gretel Kaplus'la evlenmiştir. Yine aynı sene, Horkheimer kendisini New York'a çağırmıştır. Akademik faaliyetlerini burada devam ettirebileceğine inanan Adorno, 1938 şubat ayında Amerika Birleşik Devletleri'ne göç etmiştir. Babasının soyadını bırakması ve annesinin soyadı olan Adorno'yu alması da yine bu zaman olmuştur. 1928'de Frankfurt'ta tanışıp bir parçası olduğu Enstitü'n n resmi  yesi olmuştur. Princeton  niversitesinde Radyo Araştırması Projesinin müzik bölümünde müdürlük yapmaya başlamıştır. 1940 senesinde, Rockefeller Vakfı'nın desteklediği bu

proje, vakfın müzik bölümüne para vermekten vazgeçmesiyle sonlanmış, Adorno'nun da içine son verilmiştir (Jay, 2001, s. 36). Bu yıllar, Adorno ve Horkheimer'in Enstitü'yle ba larının çok güçlü olduğu, Enstitü tarafından  ıkarılan Zeitschrift dergisinde Adorno'nun yazılarının birbiri ardına yayınlanmaya devam ettiği yıllardır.

1941 senesinde Horkheimer'in sağlığı bozulmuş, Kaliforniya'ya taşınmıştır. Adorno da onun arkasından aynı yere taşınmıştır. 1944'e kadar Adorno Horkheimer ile çalışmaya devam eder. 1944 senesinde Horkheimer Amerikan Yahudi Komitesi tarafından Bilimsel Araştırma Departmanı başına getirilmiştir, burada y r tt   projelere Adorno da katılmıştır. 1944 senesinde *Minima Moralia*'yı yazmaya başlamıştır. 1947 senesinde Adorno ve Horkheimer'in yayınladıkları *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 1960'lara kadar pek okuyucu bulamamıştır. Adorno,  nl  eserlerinden *Minima Moralia*'yı da Kaliforniya yıllarında yazmıştır. Bir yandan müzik çalışmalarına devam etmiş, 1948 yılında *Modern M zi in Felsefesi*'ni yayınlamıştır. Bu eserin, *Aydınlanmanın Diyalektiği* için bir ek olduğunu belirtmiştir.

Adorno, 1949 senesinde Almanya'ya dönmeye ve Enstitüyü yeniden kurmaya karar vermiştir. 1950'de Federal Almanya'nın davetiyle Almanya'ya d nm ştir (Dellalo lu, 2003, s. 16) ve Frankfurt  niversitesinde felsefe ve sosyoloji bölümlerinde ordinaryüs profesör ünvanını almıştır. Sosyal Araştırma Enstitüsü, 1951 senesinde yeniden açılmıştır. Horkheimer Almanya'ya geri d nm ştir ve  niversitenin rekt rl  ne seçilmiştir. Amerika'da kendisini hep mülteci olarak hissetmeye devam eden Adorno, nihayet bu yersiz-yurtsuzluktan sıyrılabilmiştir.

Yeniden açılan Enstitü, eski üyelerini ne kadar sevindirirse de, açılışıyla  nceki Marksist çizgiye daha  rkek e yaklaşmaya başlad   görülmeye başlanmıştır. Eski Enstitü'n n yayınlad   "Zeitschrift"leri (dergiler) Horkheimer saklatmış, burada yayınlanmış makalelerin yeniden dolaşıma çıkmasına izin vermemiştir. Ancak Adorno, bu konuda Horkheimer'dan farklı bir tutum benimsemiştir, eski çalışmalarını yeniden yayınlattmaya başlamıştır.

1950'lerin sonlarına gelindiğinde Adorno, Amerikan sosyal bilim araştırma tekniklerinin Almanya'da tanıtılması hevesini eleştirmeye başlamıştır. Eleştirisinin temelinde, amprisizmin teorisinin yerini almaya başlamış olması vardır. Burada aslında Adorno, bir yöntem eleştirisi yapmaktadır. Adorno'ya göre gerçek dünyanın sahip olduğu

özellikler, zıtlıklar ve uyumsuzluklar, kendi içinde uyumu hedefleyen ve bu yönde ilerleyen bir ampirisizm yoluyla anlaşılamaz ve açıklanamazdır. Ampirik teknikler sınırlı bir yeterliliğe sahiptir, belli gerçeklikleri açıklasalar bile, bizi genel bir anlayışa götürmeyecektir. Ampirik teknikler, bu nedenle, teoriyle eş bir şekilde birleştirilemez; gerçek, bu iki yöntemin uyumsuzluklarından ve çatışmasından doğacaktır. Adorno'nun bu eleştirisi, 1960'larda akademide dönen tartışmaların temelini oluşturmuştur (Jay, 2001). Adorno'nun diyalektik niteliğini koruyan eleştirel teori anlayışıyla, filozof Karl Popper'ın eleştirel rasyonalizmi iki ayrı kutba oturmuştur. Popper, bilim temelli daha ideal ve rasyonel bir yöntem çizerken, Adorno, gerçek toplumdan asla kopmamak gerektiğini savunmaktadır. Aslında Adorno'nun burada eleştirdiği, rasyonelleştirmeye tabi tutulan yaşanmışlıklardır (Claussen, 2012, s. 236). Adorno, 1966'da *Negatif Diyalektik*'i yayınladı.

Alman yeni solu içindeki aktivistler, Adorno'yu devrimci pratikten uzaklaşmakla suçlamışlardır. Adorno “elitist bir estetikçi” olmakla suçlanmıştır (Claussen, 2012, s. 397). Bunun sonucunda Nisan 1969'da militan bir eylem grubunun Adorno'nun ders anlattığı sınıfta yaptığı ve Adorno'nun “pasif” olarak nitelendirilen duruşunu hedefleyen eylem, Adorno'yu son derece kırmıştır. Sınıfı terk eden Adorno'nun arkasından öğrenciler “bir kurum olarak Adorno öldü” diye bağırılmışlardır (Jay, 2001, s. 67). Bu olaydan dört ay sonra, Adorno, kısa bir tatil için gittiği İsviçre'de, 6 Ağustos 1969'da, kalp krizi geçirerek hayata gözlerini yummuştur.

Theodor W. Adorno'nun Felsefi Düşünceleri

Adorno'nun içinde bulunduğu tarihsel dönem - özellikle Ernest Mandel'in tarifiyle - “geç kapitalist” (Mandel, 1983) dönemde kötülüğün radikalleştiği ve ahlak düşüncesini geliştirmek için bireyin hem dünyasındaki hem de kendisindeki çelişkileri tartışması gereken bir dönemdi. Adorno, felsefi düşüncesini inşa ederken suçluluk ağına takılmama olanağını tartışmak ve tartıştırmak istemiştir. Adorno felsefeye hayati bir görev yüklemektedir, Adorno, *Minima Moralia*'da “Yanlış yaşam, doğru yaşanmaz” diyerek yanlış yaşam içindeki doğru hayat imkanlarını yeniden düşünmek için tarihsel sorumluluk olarak felsefeyi göreve çağırılmaktadır (Adorno, 2009, s. 41). Adorno'ya göre felsefenin tarihsel görevi, doğru hayatın yaşanabilme olanaklarının bu dönemde yeniden

şekillenmesini tartışmak için kötülüğe dair bilincin elde edilmesi, özneye bir direnç edindirmesi ve öznenin felsefeyle birlikte kendini gerçekleştirmesidir. Adorno'nun felsefi düşüncelerini ele almak için onun özellikle felsefenin çeşitli alanlarına ayrılan tutarlı düşüncelerini takip etmek gerekmektedir. Ahlak düşüncesini değerlendirmek için öncelikle Adorno'nun etik alanına dair özel tarihsel bir dönem tarif ettiğini hatırlatmak önemli olacaktır. Adorno, kendi etik düşüncesini “Auschwitz sonrası etik” olarak değerlendirir. Auschwitz, Adorno için bir milattır, çünkü Auschwitz insanlığın yaşadığı en korkunç deneyimlerden biridir. Çünkü böyle bir dünyada insan olmanın hatta hala hayatta olmanın verdiği suçluluk duygusu Adorno'yu “Auschwitz filozofu” yapmıştır. Örselenmiş bir dünyada doğru yaşamı tartışmak için yollar arayan bu düşünür, pozitif ahlaki yönergeler oluşturan normatif etik teorilere doğrudan karşı çıkmış ve kendi düşüncesinde bireyin özerkliği üzerine eğilmiş ve analizlerinde mikrokozmos yapılarına yönelmiştir. Hakikatin doğasının parçalılığı sebebiyle ele almış olduğu kavramları, konuları yani nesneleri kendi diyalektik yöntemine uygun bir biçimde incelemiştir. Bu incelemelerini fragmenter yani parçalı bir yazım tarzıyla gerçekleştirmiştir. Adorno'nun kuramını biçimlendirdiği yöntemi, net bir şekilde diğer akademik ve bilimsel biçimlerden ayrılmaktadır. Onu dile getiriş biçimi bir direnme, protesto ve bir bilinçlendirme görevi de taşımaktadır. Horkheimer'la birlikte Aydınlanmanın eleştirisini yazarlarken de bu niyetlerin açığa çıktığını söyleyebiliriz: “Aslında amacımız, insanlığın gerçekten insani bir duruma ulaşmak yerine neden yeni bir tür barbarlığa battığını anlamaktan fazlası değildi” (Adorno ve Horkheimer, 2014, s. 10).

Adorno'nun görüşlerini kendi tarihsel, sosyal ve kültürel ilişkileri içinde değerlendirmek aslında Adorno'nun da kendi yöntemine uygun düşecektir. Çünkü Adorno'nun da kurucularından biri olduğu Frankfurt Okulu aslen marksist teoriyi canlandırmak üzere kurulmuştu (Cevizci, 2017). Frankfurt Okulu bugün “Eleştirel Kuram” olarak da bilinmektedir.

20. Yüzyıl kıta felsefesi, Aydınlanmanın devamı ve aynı zamanda eleştirisi şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Aydınlanma düşüncesi, merkezine insanı, insan aklını almış; açıklamalarını bir nevi “dünyaya indirmiş”, ancak bununla birlikte elde ettiği determinizmi, Aydınlanmayı eleştiren ve bir adım ileri götüren düşünörlere göre, indirgemeciliğe götürebilen büyük bir düşünce değişimidir. 20. Yüzyıl kıta felsefesi de bu düşüncenin devamında modern özne kavramına eğilmiştir. Rasyonalizm insan aklını

ön plana çıkarmıştır, ancak özne olan insan, sadece merkeze alınmakla açıklanabilecek bir varlık değildir. Özneyi var eden, oluşturan, şekillendiren yapıları açığa çıkarıp analiz eden, inceleyen büyük bir felsefe literatürünün ortaya çıktığı bu dönemde, birey saf, kendinden var olmuş ve hatta gerçek bile olmayabilir (Cevizci, 2017). İnsanın ne olduğu, öznenin ne olduğu ve bu kavramların nasıl oluştuğuna dair, 20. Yüzyıl düşünceleri içinde Frankfurt Okulunun görüşlerine kısaca değinmek, Adorno'nun düşüncelerini oluşturan geniş çerçeveyi görmeyi kolaylaştıracaktır.

1922 senesinde Frankfurt'ta ortaya çıkan bu ekol, çalışmaları “eleştirel teori” adı altında incelenen, felsefî bakış açısıyla sosyal incelemeleri harmanlayan birçok değerli düşünürün parçası olduğu bir ekoldür.

Düşünsel temellerini Marx ve Freud'dan alan Frankfurt Okulu'nun bir kuramcısı olan Adorno'nun düşünceleri, marksist bir çerçeveden okunabilmektedir. Bu bağlamda, Adorno'nun, tüketim toplumunu, bu toplumu oluşturan tahakküm düzenini, düzenin yabancılaştırdığı özneleri ve düzenin kendini meşrulaştırma araçlarını inceliyor olması şaşırtıcı değildir. Araçsal rasyonalizm, doğaya hükmeden ve kendisine göre değiştiren insanın, daha fazla yarar elde etmek üzere kurduğu düzeni ve düzeni devam ettiren araçları korumak için kitleleri tahakküm altına alarak düzenin devamını sağlamak için kullanılmaktadır. Tahakküm altındaki modern özne, Adorno ve Horkheimer'a göre, kendisine manipüle edilerek sunulmuş sözde ihtiyaçlar çerçevesinde kendine ve kendi duygularına yabancılaştığı, mutsuzluğunu bile fark etmediği bir haldedir. Adorno, insanın, içinde bulunduğu şartların eleştirisi yoluyla farkındalığa ulaşabileceğini ve özgürleşebileceğini savunmaktadır (Cevizci, 2017). Adorno'nun eğitimle kurduğu bağın en güçlü gerekçelerinden biri budur.

Adorno'nun yönetime dair düşünceleri özellikle de pozitivist düşüncenin eleştirisiyle ele alınabilir. Adorno, yöntem sorunu üzerine düşünürken biçim ve içeriğin ayrılmasını bir yanılgı olarak değerlendirir. Sistem karşısında uygun bir yazım tarzı aradığı için deneme türüne özel bir önem atfetmektedir. Çünkü ona göre deneme, sistem karşıtı bir itkiye sahiptir (O'Connor, 2022). Bilimsel incelemenin kesinliğine karşı yöntemsel olarak geleneğe karşı tutumuyla deneme tarzına öncelik vermektedir. Özellikle onun diyalektik düşüncesi nesnenin insanların oluşturduğu kavramların karşısında konuşabilmesine olanak sağlamaktadır. Onun düşüncesi nesneye yönelik bir duyarlılık ve sorumlulukla yola çıkmaktadır. Ayrıca Adorno'nun düşüncesi ele alınan nesnenin kendi

terimleri üzerinden ele alınmasını savunurken insanların meydana getirdiği kavramsallaştırmaların ele aldıkları nesne için ifade edemedikleri şeylere dair bilinç geliştirmeyi ve ifade edilemeyenlere dair düşünme sorumluluğu oluşturmayı görev edinmektedir. Adorno nesnenin kendi tekilliğine duyarlı bir biçimde geliştirilen bir akıl yürütmeden yana tavır almaktadır. Bu tavrı ise Almanca suç ve borç anlamlarına gelen “Schuld” kelimesini kullanarak ifade eder (O’Connor, 2022, s. 39). “Diyalektik, özdeşliksizliğe dair tutarlı bir farkındalıktır. Bir bakış açısını peşinen benimsemez. Düşüncenin kaçınılmaz yetersizliği ve düşündüğü şeye karşı işlediği cürüm onu diyalektiğe yönlendirir” (Adorno, 2016, s. 17).

Adorno’nun tarif ettiği felsefi sorumluluk, ele alınan nesnelerin karşısında akılcılığın mantığının takip edilmemesidir, bunun yerine duygusal eğilimler olan “suç” ve “sevgi” gibi kavramların incelenmesi gereklidir. Çünkü ona göre, şeyleşme ve yıkımın etrafında felsefe ancak böyle sorumlu bir tutumla yoluna devam edebilir. Adorno geleneksel felsefenin eleştirisinden yola çıkarak disipline edilmiş akla karşı disipline edilmemiş felsefi deneyimi savunmaktadır ve 20. yüzyılın başlarında Horkheimer’la geliştirdikleri sosyal teoriye uygun felsefi önermeler ortaya atmıştır. Ona göre “bir disiplinin değerini, temelde onun saf olup olmamasının belirlediği” düşüncesi yanlıştır (Adorno, 2000, s. 124; Akt. O’Connor, 2022, s. 40). Saflığı bir kısıtlama olarak ele alırken böyle bir düşüncenin felsefi düşüncüsü daraltmaktan öteye gitmediğini savunmuştur. Adorno, profesyonelleşen düşün alanında felsefenin kendi amacını gerçekleştiremeyeceği ve bütünlüğün tahakkümü altında sınırlanacağı kaygısıyla felsefenin yolunu açmak gerektiğini dile getirmekteydi: “Felsefe sadece bir uzmanlıktan fazlası olduğu yerde kendini gerçekleştirir” (Adorno, 1998, s.21; Akt. O’Connor, 2022, s. 40).

Adorno’nun düşüncesinde felsefe kendi önyargılarını oluşturarak kendini savunmaya almamalı, felsefe kendi güvenlik kaygısından vazgeçebilmeli ve tasarlanmış bir yöntemle birlikte nesneler hakkında soyutlama yapması ama tikeller hakkında asla konuşmaması gereklidir (O’Connor, 2022, s. 40). Adorno’nun yöntem ve biçim konusu kendi felsefesinin aktarılması konusundaki tartışmalara değmektedir. Çünkü Adorno deneysel boyutu olmayan felsefenin aktarıma uygun olduğunu ama geleneksel olmayan özgün felsefenin aktarılmasının imkanı olmadığını ifade etmektedir:

Seyri süresince hem kendi kuvvetiyle hem de ölçüt aldığı şeyle yaşadığı sürtünmenin yardımıyla kendini sürekli yenilemelidir; tez ya da konum değil, içinde meydana gelen şeydir tayin edici olan, tümevarımlı veya tündengelimli, tek yönlü düşünce süreci değil, dokudur. Felsefenin esas itibariyle aktarılabilir olmamasının nedeni de budur. Aktarılabilir olan felsefe gereksizleşir; ekseriyetle aktarılıyor olmasıysa aleyhinedir (Adorno, 2016, s. 41-42).

Sistemantik felsefeleri eleştirirken Adorno aynı zamanda kendi düşüncesinin aktarılması konusunda da akademik çalışmanın imkanını zorlaştırmaktadır. Kullanmış olduğu kavramlar ve konuştuğu konular etrafında kurduğu dilin çevrilmesinin mümkün olmadığı düşüncesi onun felsefeyi eleştirdiği yerden bu çalışmayı da aynı töhmet altında bıraksa da onun yapmış olduğu ihtarın yine her çalışmada tekrar edilmesi, kendisiyle ilgili çalışan kimseleri onun özgün çalışmalarına yönlendirebilecektir. Adorno'nun felsefe yolunda onu izleyenlere onun düşüncesinin arka planında bir sistem aramamaları gerektiği konusunda uyarır ve aksinin düşüncesiyle çelişeceğini aktarır:

Fikirlerimi "ilk olarak", "ikinci olarak", "üçüncü olarak" şeklinde dile getirmeyi kendime yediremeyeceğimi söylemişim, çünkü bu sadece konuya hiç mi hiç uygun olmayan bir tür sistematiklik gösterişi demek olurdu. Ben bunun yerine sîzleri bence felsefi düşüncenin gerçek hareketini temsil eden fikir ve düşünceler peşinde girdiğimiz tehlikeli topraklardan gözünüzü korkutmaksızın geçirmeye çalışıyorum. (Adorno, 2012, s.28).

Adorno'yu titizlikle çalışanlar için gereken yaklaşım O'Connor'ın aktardığı gibi açıkça ifade edilemeyenleri olabildiğince ortaya sermektir: “yazılarında, her durumda açıkça ifade edilemeyen gerekçelendirmeleri alenen ortaya koymak” (O'Connor, 2022, s. 41).

Adorno'nun akademik araştırmacılık yaşamının başlarında özellikle fenomenoloji okuluna sert eleştiriler getirmesi ve felsefesinde umut ve mutluluğa dair ifadelerinden çıkarılabileceği üzere “iyi yaşam” arayışının felsefeyi negatif bir yola döndürmeye çalışması Adorno'nun felsefesinin ve çalışmalarının umutsuzluk ve karamsarlıkla ilişkilendirilemeyeceğini göstermektedir. Fakat “iyi yaşam” hakkında konuşmak için öncelikle onun nasıl olacağına ilişkin bir yaklaşımın, onun daraltılması ve onun potansiyellerinin yadsınması anlamına geleceğinden Adorno'nun amacı bu çerçevede iyi

anlaşılmalıdır. Felsefe çalışmasını kendi içinde bulunduğu koşulların etkileriyle değerlendirmesi onun felsefede bozulmalar olarak tarif ettiği analizlerine yol açar çünkü onun için felsefe aynı zamanda tarihsel bir girişimdir. Felsefenin geçerliliğini sağlayan özelliklerinden biri de felsefenin çevresine kendisinin bilincinde olarak cevap üretme becerisidir (O'Connor, 2022).

Adorno'nun içinde bulunduğu çağ felsefi düşüncenin siyasal mücadelelerin ve yoğun tartışmaların sürdüğü bir dönemdir ve kendisi kişisel olarak siyasal sürecin aktif bir parçası olmasa da felsefi çalışmalarını bir direniş alanı olarak kurmuştur. Onun muhalefet etme biçimi geleneksel siyasal düşünceden ve kurumsallaşmış çevreden uzak, bağımsız ve özgün bir eylem modelidir. Felsefi itirazında daha önceden belirlenmiş yasalarla hareket etmeye karşı çıkmaktadır. Eski ve geleneksel buyruklarla hareket etmeyi bir zorunluluk olarak kabul etmeyi uygun bulmamakta ve çalışmalarını bu eleştirilerle örmektedir: “Tam da felsefi sistemler kavramına karşı şiddetli bir isyan içinde büyümüş ve tüm düşünce biçimi bu isyan tarafından şekillendirilmiş bir kuşağa aitim.”, “Aşırı düzenden ve aşırı güvenlikten kurtulmamız gerekiyordu” (Adorno, 2000b, s. 20; Akt. O'Connor, 2022, s. 32).

Adorno için sistemler, belirlenmiş yasalar ve kavramlar bir zorlama yaratmaktadır ve bu zorlamalarla hareket etmek gerçekliğin yanlış yorumlanması anlamına gelmektedir. Çünkü Adorno, gerçekliğin insanların dolaysız bir kavrama etkinliğiyle anlaşılabilirliğini savunmamaktaydı. Adorno için gerçekliğin doğru sistem veya yöntemle elde edilebileceği düşüncesi problemliydi. Çünkü biçim ve içerik tam bu noktada birbirinden ayrılamaz niteliktedir ve gerçekliğin araştırılma biçimi karakterini de o araştırmanın içeriğini etkilemektedir. Özellikle pozitivist gelenekle önemli tartışmalara girişmiştir. Adorno'ya göre gerçekliğin araştırılma biçimiyle özdeşlik mantığı aynı eğilimle devreye girmekte ve modern kuramda kendi karakterini dayatmaktadır. İnsanların elde etmeye çalıştığı bilgiyle gerçekliğin bilgisi arasındaki uzaklık çerçevelemeyi başardığı düşünülen kavramlarla şüpheden yoksun bir hal almakta ve özdeşlik mantığı burada kendini göstermektedir (O'Connor, 2022). Oysa Adorno “özdeşsiz” (non-identical) düşüncesiyle sistemlerin boşlukta bıraktıklarını hesaba katan bir düşünüşe ihtiyaç olduğunu savunur. Özdeşsiz düşüncesi, insanların hiyerarşik düşüncelerinden inşa edilen kavram setlerinin diğer alanlarında (örneğin diğer sosyal bilimlerde) çalışmamakta ve insanı aşmayan bir yerdedir. Adorno'ya göre, dolayısıyla soruşturma biçimlerini etkileyen genellemelerden

bağımsız bir çalışma imkanı da özdeşsiz fikriyle gerçekleştirilebilir. Eserlerinin birçoğunda değindiği “şeyleşme”, özellikle çağdaş toplum gündelik deneyimini araçsal ve manipülatif hale getirmiştir. Adorno’ya göre, artık toplumda başarılı olmak, hayatta kalmak bu araçsallaşma sürecinde talep edilir hale gelmiştir (O’Connor, 2022). Adorno’nun “şeyleşmiş deneyim” diye eleştirdiği deneyim, geleneksel ve sistematik felsefeler tarafından kabul edilmiştir ve Alman idealist felsefesi, fenomenoloji gibi birçok yaklaşım kendi materyallerini düşüncelerini kurdukları toplumun gerçekliğinden alarak soyut düzeylerde yinelemektedir. Felsefe çalışması da bundan nasibini almıştır çünkü felsefi fail dönüştürücü tefekkürden yalıtılmıştır ve o içinde bulunduğu yöntem veya sistemin uygulanmasına bağlanarak şeyleşmenin parçası haline gelmiştir (O’Connor, 2022, s. 35).

Adorno’nun “özdeşlikçi olmayan deneyim”i ise nesnelerle kurulan ilişkileri ve karşılaşmaları duyarlı bir biçimde içerir. Çünkü onun düşüncesinde deneyim bu nesnelere kapalı değildir ve daha önceden düşünülen neliklerine uygun fikirler dayatmaz veya uygunluk aranmasını zorunlu kılmaz. Adorno’nun deneyim düşüncesinde birey duyarlı bir kavramsallaştırmaya gider ve bütünü, dünyayı kurmaya çalışmaz.

Neden Hala Felsefe?

Adorno’nun felsefi görüşlerini değerlendirmek için bu bölümde Adorno’nun felsefe etkinliğinden ne anladığını ve neden felsefeye yeniden dönmek gerektiğini belirttiği *Neden Hala Felsefe* adlı makalesi incelenecektir (Adorno, 2003c). Adorno, makalesine felsefenin tarihsel itibarının güncelliğini tartışarak başlamaktadır.

Özellikle kendi dönemi içerisinde felsefenin halkın gözünde en önde gelen disiplin olma konumunu kaybettiğinden bahsetmektedir. Felsefenin insanların gözündeki değerini kaybetmesinde eğitim alanında insan bilimlerinin değer kaybının önemli bir etkisi olduğunu vurgulamaktadır (Adorno, 2003c, s. 184-185). Felsefenin dönemin genel eğilimi olan uzmanlaşmadan etkilendiğini ve bu konuda asıl etkililiğini kaybettiğini düşünmektedir:

...uzmanlaşmaya yönelik genel eğilime felsefe de kapılarak, o da bir uzmanlık alanı olma rahatlığına kavuştu, yani tüm ilineksel içeriğinden soyunmuş, saf bir

kuram çalışması alanı haline geldi. Bu felsefenin asıl kavramını yadsımayı da gerektiriyordu; ki o da entelektüel özgürlük, ya da teknik bilimlerin üstünlüğüne boyun eğmeyi reddetmekti (Adorno, 2003c, s. 185).

Adorno felsefenin özellikle geleneksel felsefenin her şeyi kapsama iddiasından vazgeçmesi ve geleneğinden gelen tüm sorumlulukların baştan sorgulanması gerektiğini düşünmektedir. Felsefenin her şeyin sorumluluğu duygusuyla hareket etmesinin felsefe açısından bedelinin ağır olacağı konusunda uyarmaktadır:

Felsefe her şeye yönelik bir sorumluluk duygusu tarafından yönlendirilmemeli, artık Mutlak üzerinde bir hakimiyet kurma iddiasında olmamalıdır, bu tür kavramların hepsinden vazgeçmelidir, aksi takdirde sorumluluk duyduğu şeylere ihanet edecektir; ancak bu arada hakikat kavramının kendisini de kurban etmemelidir (Adorno, 2003c, s. 186).

Adorno'ya göre felsefi eleştirel düşünce özellikle bilimsel uzmanlaşmanın gazabına uğramıştır. Felsefe de diğer bilimsel alanlar gibi profesyonelleşmeyle disiplinize edilmiştir. Adorno bunu tespit ettikten sonra felsefenin eleştirel ve entelektüel alan olarak bağımsızlığını koruması gerektiğini belirtir:

Antik dönemin sonunda Hristiyanlığın kabul edildiği Atina'da olduğu gibi, bu konuda bir yasak konmadığı sürece, felsefe entelektüel bağımsızlık ve özgürlük için bir barınak olmak zorundadır, bunu yaparken, dünyanın her yerinde hem fiziki hem de zihinsel anlamda özgürlükleri sınırlayan ve felsefi tartışmaların ve argümanların temel dayanaklarının bulunduğu alana sürekli kendi güçlü köklerini salan politik eğilimleri ortadan kaldırma umudu taşımamalıdır (Adorno, 2003c, s. 190).

Adorno, mevcut toplumun düzenini oluşturan yapıların her yere nüfuz etmesiyle birlikte bireye tercih edilecek çok az seçeneğin kalmasına işaret etmektedir. Zizek'in de tarif ettiği üzere “Adorno, ... ‘sevk ve idare edilen toplumun’ mutlak manipölasyon ve öznelliğin sonu demek olan nihai felaketine (kendisini) yansıtarak, bizi buna karşı bugünden harekete geçirmek ister.” (Zizek, 2008, s. 460; Akt. Boucher, 2021, s. 17). “Neden Hala Felsefe”de Adorno felsefenin görevini tekrar tarif etmeye çalışır:

Toplumsal düzeni oluşturan yapıların günbegün içine işlediği bir dünyada, tüm bireysel eğilimlere baskın çıkan, bireye bu yapıları olduğu gibi kabul etmek dışında çok az seçenek tanıyan böyle bir dünyada, bu tür bir saflık her zaman çabucak büyür ve tehlikeli yan anlamlar kazanır. Bireyin kendi inşa ettiği ve inşa çabası sırasında, kendiliğinden gelişecek başka her tür itkiyi dışlama derecesinde sıkışıp kaldığı, her yere yayılan bir sistemin, bireye dayattığı ağırlıkların tümü, birey için doğal hale gelir. Şeyleştirilmiş bilinç tümüyle saftır, ama aslında saflığını da tamamen kaybetmiştir. Felsefenin ödevi, apaçık gibi görünenle, anlaşılmaz gibi görüneni birbirinden ayırmaktır (Adorno, 2003c, s. 193).

Felsefenin karşı karşıya kaldığı koşulları tarif ederken doğa bilimleri ve zihnin egemenlik alanı arasındaki uçuruma işaret etmektedir. Adorno için entelektüel faaliyetler felsefenin amacıyla yeniden anlamlandırılarak boş bir kendini beğenmişlikten çıkacak ve yapabileceği bir şeyler olacaktır:

Eğer felsefenin tek amacı, insan aklını kendini doğadaki fenomenler hakkında öğrendikleriyle özdeşleştireceği bir konuma çıkarmaksa; tıpkı bir mağara adamı gibi kozmos hakkındaki sınırlı bilgisinin arkasına sığınan kişinin, akıl bahsedilmemiş türün, "homo!"nun, zarafetten yoksun yaşamını sürdürmekte olduğu dünyada böyle yaşayıp gitmesine engel olmaksız, felsefenin hala yapacak bir şeyleri olduğu söylenebilir (Adorno, 2003c, s. 196).

Adorno'ya göre "var olan", manipüle edilmek istememektedir. Manipülasyonun karşısında düşünce, işlevselci perspektiflere ve olumlamacı felsefelerin boyunduruğu altına alınmak istenmiyorsa kendi yetersizliğini ve işlevsizliğini özgürce kabul edebileceği bir konuma gelmelidir:

Zihin, olumlamacı felsefelerin günümüzde sürekli olarak aşağıladığı özdeş-olmayanla uzlaşmanın peşindedir. Bu olumlamacı felsefeler, içimizde yer alan her şeyi işlevselci bir bakış açısıyla ele alırlar; doğadaki fenomenlere gösterilen uyumu bile zihin fenomenini boyunduruk altına almak için bir bahane olarak kullanırlar. Ama varolan, manipüle edilmek istemez. Bir işlevi olan her şey, işlevsel bir dünyanın büyüüne kapılmıştır. Sadece düşünce, zihinsel sınırlamaların etkisi altında kalmayan ve kendi içsel hükümlerinde herhangi bir hayale kapılmayan, işlevsizliğini ve maddi yetersizliğini özgürce kabul eden

düşünce, var olmasa da erişilmesi mümkün olan bir düzene, insanların ve diğer şeylerin doğru konumlarda yer aldığı bir düzene göz atma lütfuna erişir (Adorno, 2003c, s. 197).

Adorno *Neden Hala Felsefe*'de felsefenin değerini düşüncenin bağımsız entelektüel uğrağı olarak “eleştirel özdüşünüme” dayandırır. Tarihsel önyargılardan kaçınmanın onlara daha fazla saplanacağı konusunda uyarıda bulunur. Felsefe bir malumat aktarma geleneğı veya sistemi olmamalı ve birtakım öğretileri sorgusuzca kabul edenlerin kaçtığı şeyleri aramalıdır (Adorno, 2003c, s. 198-199). Modernizmin rasyonalitesinin eleştirisi üzerine kendi felsefesini kuran Adorno, hakikatin de önemini yadsımamakta fakat bu yolculuğun çetrefilli yollarını ince bir şekilde izlemek gerektiğini önermektedir.

Ahlak ve Özgürlük

Adorno'nun ahlak ve özgürlük hakkındaki düşünceleri eğitim görüşleri için felsefi bir temel oluşturmaları bakımından önemlidir. Bu sebeple düşünürün bu alanlardaki düşüncelerini genel hatlarıyla incelemek faydalı olacaktır.

Adorno'nun dönemi Habermas'ın da tarif ettiği üzere “krizlerin ve sınıf çatışmalarının devrimci veya birleşmiş bir bilinç yaratmadığı – onun yerine parçalı bir bilinç oluşturduğu bir dönem”di (Habermas, 2003, s. 103). Geç kapitalist evrede profesyonelleşme ve daha sonra da değineceğimiz üzere “şeyleşmiş bilincin” etkisi altında özne içinde bulunduğu gerçekliğin parçalılığı içinde kendi hakikatini göremeyeceğı bir sosyal, kültürel, ekonomik düzen içinde yaşıyordu – ki bugün de bundan farklı bir dönemde olmadığımızı tartışmak bu tezin amaçlarından biridir. Fransız Devrimi'nden Adorno'nun içinde bulunduğu zamana doğru burjuva ideallerinin geri çekilmeye başladığı ve özellikle içkin eleştirinin keskin uçlarının körleştiğı biçimler tarih sahnesinde yer almaya başlamıştır. İşte bu noktada Frankfurt Okulu'nun bütünsel mantığın karşısında parçalı bir mantıkla yaklaşmaktan başka çare bulamadığı düşünülebilir. Adorno'nun eleştirel kuramının güncel olduğuna işaret eden kendi sözlerine kulak vermek önemli gözükmektedir:

Hâlâ birileri aç kaldığı sürece ve hem de bu insanların neden oldukları ve insan tarafından sürdürülen koşullar yüzünden gerçekleştiğı sürece eleştirel teori

güncelliğini korur. Adorno'nun eleştirel teorisi mevcut durumların sorumlu olduğunu iddia etmekle kalmaz, tarihsel süreçleri gösterir ve dünyanın içinde bulunduğu duruma yol açmış olan mantığını inceler (Behrens, 2011, s. 13).

Adorno'nun düşünceleri çeşitli felsefe çalışmalarında yer almaktadır. Adorno'nun felsefesini incelerken okuyucu veya araştırmacı kendini ahlak felsefesi çalışmalarından epistemoloji eleştirisine, estetik kuram incelemelerinden metafiziğe ve ontolojilerin eleştirisinden biçim tartışmalarına doğru sürüklenmektedir. Walter Benjamin'le birlikte insanların özgürlük sorunu üzerine baskı ve özgürleşme öğelerinin açığa çıkması için önerilerde bulunurlar:

Benjamin, bugüne dek hep yeneler açısından yazılan tarihin artık yeniler açısından yazılması gerektiğini söylemişti, biz belki şunu ekleyebiliriz buna: Bilgi, zaferle yenilginin ölümcül biçimde doğrusal sıralanışını mutlaka temsil etmeli, ama bu dinamiğin dışında kalmış veya yana düşmüş şeylerle, diyalektiğin dışına kaçmış atıklar ve kör noktalarla da uğraşmalıdır (Adorno, 2009, s. 158-159).

Adorno ahlak felsefesi konusunda ontolojileri, felsefi sistemleri ve büyük anlatıları radikal bir biçimde eleştirmiştir, çünkü ona göre bu anlatılar ve sistemler gerçek sorunların üstünü örtmektedir (Polat, 2016, s. 5). Bu bütünlükle yaklaşım bir süre zarfında otoriter zihniyeti kurmakta ve tikeller olan öznelere mikro analizlerine yolu kapatmaktadır. Bu kapanışın ötesi incelenirse gizli tahakküm ilkesi görülecektir (Polat, 2016, s. 5). “Hakikat ancak bütünselliğin izlerinde ve kalıntılarında”, otoriter bir devlet ve idare edilen bir ekonomi ile şekillenen toplumsal gerçeklikle bütünleşmeye direnen fragmanlarda bulunabilir” (Boucher, 2013, s. 47).

Adorno'nun diyalektik yöntemi felsefesinin temel araçlarından biridir ve onun için “felsefi içerik ancak felsefe tarafından dayatılmadığında kavranabilir” (Adorno, 2016, s. 24). Burada Adorno için kendiliğindenliğin ne kadar önemli olduğunu ve kendi felsefesinde nesneye duyarlı bir varoluşu öne sürdüğünü görülmektedir. Adorno burada sorumluluk alanına sadece bireyleri değil düşünürleri de yerleştirmektedir. Felsefe eğer bir malumat iletme değil, bilgi üzerine düşünmek demekse (Adorno, 2012, s.31) düşünürden de içinde bulunan parçalı gerçekliğin farkındalığı beklenir ve düşünür bütünsel olanın baskısından ve bütünlüğün yaratmış olduğu yanılsamalarından kaçınarak

düşüncenin hareketiyle ilişkilienmelidir (Polat, 2016, s. 6). Toplumun tahakküm silsilesine nasıl gittiğinin ve kendi içine düştüğü bu sistematik şiddet sarmalının farkındalığına ancak kendi gerçek antagonizmalarının üzerinde bulunan perdeleri kaldırarak ulaşabilir. Bu perdeleri ise evrensel ahlak kuramları oluşturmakta ve örselenmiş bir hayatın sürdürülmesine imkan vermektedir. *Negatif Diyalektik*'te Adorno ahlak düşüncesi üzerine şunları aktarır:

Ahlaki kesinlik diye bir şey yoktur; böyle bir kesinliği varsaymak bizatihi ahlak dışıdır, ahlak adı altında kapsanan her şeyin yükünün bireyin sırtına bindirilmesidir. Toplum, toplumda vuku bulan her duruma insafsız nesnel-antagonist müdahalelerde bulundukça, herhangi bir tekil ahlaki kararın doğru karar olarak belgelenme ihtimali de giderek azalır (Adorno, 2016, s. 222).

Adorno'nun parçalı yazım tekniğiyle yazmış olduğu *Minima Moralia* hakkında “telafisi imkansız biçimde örselenmiş bu hayatlara bir tepkidir” demektedir (Claussen, 2012, s. 158), ki bu Adorno'nun mücadele biçimini de ortaya koymaktadır. Kamusal aydın (public intellectual) tavrını tarih sahnesinde bu biçimde gerçekleştirir. Adorno *Minima Moralia*'yı İkinci Dünya Savaşı esnasında sürgündeyken yazmıştır: “*Minima Moralia*, yolculuğun, yolda olmanın metnidir; yersiz-yurtsuzluğun, hiçbir yerde evde olamamanın metni” (Dellaloğlu, 2003, s. 33).

Bu sürgün boyunca toplumsal bütünlük üzerine ahlaki ve etik olan hakkında soruşturmalarını sürdürmüş ve bu süreci de “evde olamamanın, evinde hissedememenin – hissetmemenin” ahlakiliği olarak değerlendirmiştir (Dellaloğlu, 2003, s. 33). Burada Adorno'nun karamsar olduğu düşünülse de yaşananları insanların tarihsel hafızasıyla ele almak gerekmektedir. Eğer Adorno bugün insanlara bu dünyada yabancı hissetmenin ahlaki olduğunu söyleyebiliyorsa bunun o tarih içinde bugüne kadar uzanan bir geçmişi ve kökü olduğu söylenebilir. Auschwitz'ten sonra gerçek bir insanlık tarihinden söz etmek için ciddi bir hesaplaşma gerekir ve bu hesaplaşma da bu süreci üreten koşulların somut tahlilinden ötesini gerektirmektedir. “Her türlü ahlakın modeli ahlaksızlıktır ve bugüne kadar da birincisi ikincisini hep yeniden üretmiştir” (Adorno, 2009, s. 194). Ahlaki öğretilerin hiçbirisi bu tarih sahnesinde başarılı olamamış ve tarih Auschwitz'e çıkmış bunun sonucunda da Adorno ahlakın ve ahlaki mantığın karşısına bir retle çıkmaktadır. *Minima Moralia* da aslen bu reddiyein ürünüdür: “Anti-ahlak, ahlakta ahlaksız olan şeyi, baskıyı reddeden, ahlakın en derin tasasını da devralmıştır: Her türlü

sınırlamayla birlikte bütün şiddet ve tecavüzün de ortadan kaldırılması” (Adorno, 2009, s. 99). Bu ahlaki mantığın reddini Adorno kapitalizm ve modernizm eleştirisiyle geliştirmektedir. Onun ahlak felsefesine attığı tarihsel sorumluluklardan biri de Aydınlanmanın üretmiş olduğu “araçsal akıl” olgusuyla geç kapitalist ilişkilerinin bütünde yol açmış olduğu bu açmaza yanıt üretme görevidir:

Akla uygun davranmak benlikten, kendilikten kurtulmuş soyut kendini-koruma olacak ve yozlaşıp dünya hali denen ve daha güçlü olanın zafer kazandığı kötülük haline gelecektir. O halde, bu yüzdendir ki yanlış hayat doğru yaşanmaz, çünkü ne biçimsel bir etik dayanak olabilir ne de sorumluluk etiği. Ahlak felsefesinin bugün karşı karşıya olduğu soru bu açmaza nasıl tepki vermesi gerektiğidir; ... (Adorno, 2012, s. 162).

Adorno, ahlak felsefesine, öğretiler oluşturma değil, bu öğretilerin açmış olduğu sorunlarla başa çıkma ve güncel koşulların içindeki tahakküm ilişkilerini ifşa etme görevi yüklemektedir. Bu öğretilerin çıkmazında felsefeyi insanlık için gerçek antagonizmaları ortaya çıkarma ve anlatıların açmazında “bireyin bağımsızlığı... doğru yaşamın nasıl olacağıdır?” (Claussen, 2012, s. 251) sorusuna yönlendirir. Adorno’nun felsefi görüşlerini yapıcı ve olumlu bulmanın bir yolu da tam felsefeyi yeniden anlamlandırma çabası olabilir:

Bitip tükenmek bilmeyen acılar, endişeler ve hiç eksilmeyen tehditler, sağlıklı bir biçimde gelişmeyi başaramayan düşünceyi, kendini korumaya zorlar. Öyleyse kendini harekete geçiren itici gücü kaybetmiş olan felsefe, herhangi bir hayale kapılmadan şu soruyu sormalıdır: Bugün bir cennet haline gelebilecek olan dünya, niye yarın cehennemin ta kendisine dönüşmek zorunda olsun ki? Bu türden bir bilgi kesinlikle felsefi türden bir bilgi olacaktır (Adorno, 2003c, s. 195).

Bu türden bir felsefi bilgi Adorno’ya göre kendi sorusu içindeki tuzakların bilincine varmayı önerirken aynı zamanda ütopya konusundaki tahayyülü de canlı tutar. Adorno’nun eleştirel ahlak felsefesi bu bağlamda içkin eleştiriyi kullanmaktadır ve halihazırdaki gerçekliğin çarpık yapısını ve bu yapının yaratmış olduğu çarpık kavramsal dünyanın ürettiği düşünme biçimlerinin ortaya çıkarılmasıdır (Gülenç ve Kulak, 2012, s. 131). Ortaya çıkan iyi yaşam anlayışlarının da kendi tarihsel ve toplumsal koşullarının göz önünde bulundurulmasıdır (Soykan ve diğerleri, 2003, s. 49). Adorno’nun felsefi

motivasyonunu, negatif diyalektik yöntemini oluşturan süreç bu biçimde eleştireldir ve Frankfurt Okulu'nun genel özelliklerinden biri olan bu eleştirelilik yürürlükteki gerçekliğin yanlış oluşunu ifşa etmeye ve bu ifşanın ardında da bir olumsuzlamanın olumlanması kurmaktadır. “Negatif Diyalektik” Hegel diyalektiğine tam zıtlık gösterir ve bu karşıtlık bir senteze varmayan bir diyalektiktir. Adorno için bu diyalektik özgürleşmenin ve hakikate ulaşmanın en temel aracıdır (Polat, 2016, s. 12). Hakikate ulaşmanın aracı olan bu yol aslında hakikati olumsuz anlamda ele alarak, hakikati yanlışlayan kavramlar aracılığıyla sonuca götürmektedir. Bu yolun nedeni ise şu temele dayanır: “Nihai bir bilgi ya da gerçeklik zemini yoktur; sadece tarihsel hakikatin, özne ile nesne arasındaki çözülemez ve sürekli olarak değişen “güç alanı”nda yer alan şartlı ve parçalı anlık görüntüleri vardı” (Behrens, 2011, s. 15).

Adorno, içkin eleştiriyi verili olanın ve o olanın içindeki ideolojik elementlerin meşruiyet zeminleri arasındaki gerilimi epistemolojik açıdan sergileme aracı olarak kullanmaktadır (Gülenç ve Kulak, 2012, s. 131). Bu yöntem aynı zamanda kendi üzerine düşünmeyi de içerdiğinden eleştirel teorinin özgürleşme ve gerçek bir aydınlanma amacının epistemolojik çerçevesini oluşturmaktadır (Gülenç ve Kulak, 2012, s. 135).

Adorno disiplinler arası bir çalışmayı savunmaktadır ve Adorno'nun anlaşılabilmesi için onun çalışmalarının tek bir disiplinin perspektifiyle ele alınmaması daha doğru olacaktır (Cevizci, 2003, s. 47). Adorno'nun felsefi düşüncelerinin kendi eleştirel kuramına temellendirilmesinde geleneksel felsefenin eleştirisi önemli bir yer tutmaktadır. Onun felsefesinde geleneksel felsefedeki metafizik felsefi sistemlerin zora dayalı özdeşlik mantığı ve bu mantık sistemlerinin kendi yapılarına uygun düzeyde şekillendirilen bir takım hiyerarşik kavram setleri eleştirilmektedir (Yibing, 2012, s. 28). Bu eleştiriler çerçevesinde Adorno'nun atonal felsefesi anti-otoriter, anti-hiyerarşik ve anti-sistemantik özellikler taşır (Polat, 2016, s. 12). Adorno, bu karşı niteliklerin felsefenin özgürleştirici niteliğini yerine getireceğini savunmaktadır. Adorno, özdeşlik mantığının sonucunu tarih içinde ırkçılık, savaş, yıkım, etnik temizlik ve soykırımla ilişkilendirmektedir (Matamoros, 2013, s. 230). Bu özdeşlik mantığının etrafında Adorno, Kant'ı toplumu “rüşt sahibi olamamak”tan kurtulmuş olarak görmek isteyen ve dışardan buyurulan şeylere başeğmenin tersine, kendi anlayışına göre hüküm vermeyi savunan bir düşünür olarak değerlendirmektedir (Adorno, 2012). Kant'ı eleştirmesinin bir çıktısı olarak felsefi eleştiriyi şu sözlerle yeniden görevlendirir:

Yaşam kendini şeyleşmenin ideolojisine dönüştürmektedir –yani bir ölü maskesine. Bu yüzden eleştirinin görevi de kültürel görüngülerin karşılık düştüğü belli çıkar konumlarını saptayıp açığa vurmaktan çok, bu görüngülerin ne gibi toplumsal eğilimleri ifade ettiği ve hangi güçlü çıkarların gerçekleşmesini sağladığını deşifre etmek olmalı, ... (Adorno, 2012, s. 174).

Frankfurt Okulu'nun bir diğer önemli düşünürü olan Horkheimer ise eleştiriyi “gerçekten bilmek” etkinliği olarak düşünür. Eleştirinin toplumsal yaşamın parçalarını birer birer ele alarak “birbirleriyle ilişkilendirerek onları kendi döneminin genel düşünceleri ve amaçlarıyla uyumlu hale getirmek, görünüşü ve özü birbirinden ayırmak olduğunu düşünen Horkheimer geleneksel felsefeyle kendi kuramları arasındaki farkı ortaya koymaktadır (Horkheimer, 2005, s. 483). Felsefenin negatif diyalektikle girmiş olduğu bu yolda pek çok araştırmacı bu mücadelenin sonunu belirsiz bulmaktadır. Fakat Delacampagne gibi birtakım araştırmacılar “negatif diyalektiğin” iki tür kurtuluşa imkan verdiğini ifade etmişlerdir (Delacampagne, 2014, s. 208). Bu iki kurtuluş kategorisi etik ve estetik ile ilgilidir. Adorno, Auschwitz'ten sonra hiçbir şeyin eskisi gibi gidemeyeceğini işaret ederken ahlak üzerine daha iyi bir dünya için “ne yapılması” sorusunun yerine “ne yapılmamalı”ya odaklanır. Çünkü bugüne kadarki geleneksel felsefenin çabaları nihai olarak Auschwitz'le sonuçlanmıştır ve felaketler engellenememiştir. Geleneksel felsefe amacının tam tersini gerçekleştirmiş ve bu sebeple Adorno'nun eleştirisine maruz kalmıştır. Adorno, hayatının önemli bir bölümünü kendi estetik kuramını geliştirmeye ayırmıştır. Çünkü Adorno için sanat alanı ayrı bir direniş sahasıdır. Onun için bu çarpıtılmış hayattan ayırt edilebilecek gerçek antagonizmalar sanat yoluyla açığa çıkarılabilir. Sanat tikele tümelde yer açan ve tikelin tümelle ilişkisini denge içinde kurabildiği bir alan yaratmaktadır. “Özgür olamayışın ortasında özgürlük benzeri bir şeyi dile getirir. Sırf varoluşuyla egemen kötü büyüün ötesine geçiyor olması, onu bir mutluluk vaaadinin müttefiki yapar. Kendisinin de umutsuzluğu ifade etmekle bir bakıma dile getirdiği bir vaattir bu” (Adorno, 2012a, s. 151). Fakat bu dünyanın içinde sanat da baskılanmakta ve kitle kültürünün içinde yozlaşmaktadır. Adorno, sanatın direnme gücünü kaybetmesinden, araçsal aklın ürünü olan leri teknolojinin aracı haline gelmesinden ve statükoya boyun eğmesinden endişelenmektedir. Adorno'nun estetik diye tarif ettiği alan “öznenin tamamen özerk olduğu ... imtiyazlı bir yer verir” (Best ve Kellner, 2011, s. 66, 303). Estetik sahası öznel olanın kendini açımlayabildiği bir alan olduğu için toplumun karşısında bir antitez olarak yer almakta ve bu sebeple bireyin

özerkliğini oluşturma ve ona göre özerk bir yaşam alanı yaratma imkanı bulundurduğunda dayanışmaya olanak tanımaktadır (Polat, 2016, s. 17).

Adorno'nun ahlak felsefesi bağlamındaki düşünceleri özgürlük ve özerklik imkanlarının eleştirisinde yatmaktadır. Özerklik için felsefi anlamda failin düşünömsel yetileri olması gerekmektedir. Adorno felsefi özerklik kuramına özellikle de Kant'a eleştiriler getirmektedir. Adorno döneminin çağdaş toplumunun içinde şekillenen özerklik düşüncesine ve biçimine muhaliftir. Ona göre ideolojik bir biçime bürünen özerklik sahici bir özgürlük olarak değerdendirilemez. Onun için bu çağdaş düşünce bireyin kısıtlanmış özgürlüğü olarak meydana gelen burjuva kapitalizminin işleyişine imkan veren bir sistemdir. Bu biçimiyle özerklik hem bireylerin çıkarlarına karşı çalışmakta hem de bireyin kendi düşüncesini ve genel olarak özerklik düşüncesinin kavrayışını çarpıtan bir konumdadır. Bireyin toplumsal konumu onun toplumsal açıdan egemen olan akıl anlayışı tarafından belirlenmiştir ve bu belirlenim içinde de birey ötekilerle duyarlı bir etkileşime girememektedir. Adorno'ya göre özerklik uygulaması için gereken özerk kişi ideal olarak toplumsal normları reddetme ve onları reddetme gücüne sahip kişidir. Burada bu niteliği bireye verecek olan şey eğitimidir. Ancak eğitim yoluyla birey bu gücü elde edebilir. Özerkliğin imkanına dair bu anlayışla Adorno özerkliği, ideolojik olarak aşılannmış bir sosyal bütünle karşı karşıya koymaktadır. Ona göre toplumsal gerçekliğin bütönlöklü ideolojisi özerkliğin karşısındadır. Özerklik, Adorno'ya göre toplumsal normlara karşı bir direniş biçimi olarak ahlakın eleştirisiyle değerdendirilmelidir. Adorno bu değerdendirmeyi Auschwitz'i yaratan koşulların ahlaki bozuklukluğuna karşı bir tepki olarak sunmaktadır.

Modern toplumun inşasında rasyonel temeller üzerinden kendini yeniden toparlamaya çalışan Batı uygarlığı, bir yurttaşlık inşa etmek için gereken özne statüsünü felsefi olarak da temellendirmeye girişmiştir. Bu girişiminde Aydınlanmanın çok büyük bir etkisi olmuştur. Özellikle Kant'ın görüşleri bu konuyu ele almaktadır (Kant, 1984). Rasyonel faillik konusu artık insanların eskiden inandıkları gibi doğal bir düzen tarafından yönetilmediklerini kabul ettiklerinde devreye girmiştir. Aydınlanmayla birlikte insanların siyasal otoritesini doğal düzenin belirlemediği artık toplumsal ve siyasal koşulların insanların yönetimini belirlediğini kabul edilmiştir. Adorno'ya göre rasyonel fail, "saf pratik akla" dayanarak eylemlerini gerçekleştirir. Rasyonel fail, bu açıdan örgötlü toplumda kendi kendini belirleyebilen kişi olarak tarif edilebilir.

Frankfurt Okulu, Aydınlanmanın karmaşıklığını gündeme getirip eleştirisini geliştirir. Aydınlanmanın diyalektiği bir dönüşüm olarak tüm başarılarına rağmen özerklik potansiyelini sakatlayan kendi kendini sürdüren rasyonel bir sistem olarak eleştirilmektedir. Aydınlanma aklın merkeze alınmasıyla doğal bir otorite haline gelmiştir. Aydınlanma düşüncesi Orta Çağ'ın batıl otoritesinden kurtulmak için verilen mücadelede zafer elde etmiştir fakat bu sefer kendisi bir otoriteye dönüşmüştür.

Doğal otoritenin reddi için gereken araçları sunan akıl, Aydınlanmanın devrimci müdahaleleri için oldukça önemliydi. Çünkü akıl, dünyaya düzen getirme amacıyla bir yöntem ve disiplin olarak ele alınmaya çalışılıyordu. Bu sebeple Adorno ve Horkheimer'a göre, Aydınlanma yaratıcılık ve özgürlük başlıklarında yok edici bir nitelik göstermeye başlamıştır. Adorno ve Horkheimer, bilimsel rasyonelleşmenin otoriter bir biçime ön ayak olmasıyla ilgili şu ifadeleri öne sürerler: “insanlar, modern bilime doğru ilerlerken, anlamı görmezden geldiler” (Adorno ve Horkheimer, 2014, s. 21).

Frankfurt Okulu'nun eleştirel aklından farklı bir biçimde akıl, bu dönemde bir otorite haline gelmiştir. Brian O'Connor'a göre (2022) Adorno ve Horkheimer, rasyonelleşmenin dönüşümünde Max Weber'in Zweckrationalität (amaca yönelik veya araçsal akıl) ve Wertrationalität (değer rasyonalitesi) kavramlarını kullanmaktadırlar. Araçsal akıl hesaplanmış hedeflere ulaşmak için kullanılan akılken, değer rasyonalitesi kendi başlarına sahip olunan değerlere dair bir inançla belirlenmektedir (Weber, 1978, s. 24-25 ; Akt. O'Connor, 2022, s. 146).

Adorno'ya ve Frankfurt düşünürlerine göre akıl tarihsellik taşımaktadır. Çünkü akıl bir gerekçelendirme, ikna edici bir argüman ve tarihsel bir değişkendir. Varolan sosyo-tarihsel bağlamda kişi fayda ve kar için eylemde bulunduğu bu rasyonel kabul edilmektedir. Aydınlanma ve kapitalizm arasındaki ilişki oldukça karmaşıktır. Eleştirel kuramcılar bu ikisi arasındaki ilişkide belirleyici olanın hangisinin olduğunu açıklayamamışlardır (O'Connor, 2022, s. 146, 147).

Kişiler hayatlarını düzenlemeye çalıştıklarında neyin aklın işleyişini uygun olduğunu değerlendirirler. İnsanlar, eylemleri gerçekleştiren bir rasyonel fail olarak gerekçelendirmelerle iş görmektedir. Buna bağlı olarak eleştirel olmak hakim aklın kullanımı bakımından önemlidir. İnsanların kendilerini belirleme süreçlerinde bu hakim aklın eylemlerine yansması kendi özerklik niteliğiyle ilişkilendirilmektedir. Adorno bu

sürece bütünlükle ilişkilene ve toplumsallaşma olarak bakmaktadır. Bu toplumsallaşma ise sanayi üretimi koşullarında toplumsal konformizm olasılığına alan açmaktadır. İnsanlar toplumsal koşulları içerisinde hesaplayıcı ve düzenleyici bir rasyonaliteyle kendi yaşamlarına düzen getirmektedirler. Bu noktada Weber'in tanımladığı “değer rasyonalitesinin” otoritesi bulunmamaktadır. Burada kullanılan rasyonalitede aklın yönetimi söz konusudur ve bu ilişkilenede özgürleştiricilikten çok bütünleştirici bir nitelik bulunmaktadır. Adorno için özgürlük ve ahlak kendi felsefesi içinde belirgin bir birlikteliğe ve tutarlığa sahiptir. Özgürlüğün içinde özerklik kavramı önemli bir yer tutmakla birlikte modern özerklik kavramı Aydınlanmanın diyalektiği içinde gelişmektedir.

İnsanın özerkliği doğanın otoritesine karşı bir kurtuluşun aracıken rasyonel bir özgürlük olarak özerklik, bilimsel başarıların etrafında Aydınlanmaya hakim olan rasyonalite modeliyle etkilenmiş ve rasyonel bir fail olmanın kendisi de bu modelin içerisinde biçimlenmiştir. Bu durum da aklın araçsallaşmasını ve modern bireyin sınırlandırmasını getirmiştir. Bu sınırlamalar insanın özgürlüğü yolunda eleştirel akla ket vurmuştur. Adorno'ya göre mevcut özerklik anlayışı kapitalist sistemin kendisine ideolojik bir biçimde uyum üretmektedir. İnsanların vermiş olduğu kararlar sistemin bütünü içinde kısıtlanmaktadır. Özerkliğin bu sistem içinde anlaşılan uygulaması aslında burjuva kapitalist toplumun normlarıyla uyum içindedir (O'Connor, 2022, s. 180-181).

Adorno özerkliği mevcut sistemin içinde işleyen haliyle ideolojik görmektedir ve bu haliyle özerkliği suç ortağı olarak değerlendirir. Çünkü gerçek bir özerkliğin imkanlarını bu açıdan engellemektedir. Adorno aynı zamanda özerkliği baskı ve direniş biçimleriyle de yorumlamaktadır. Adorno, özerkliğin baskı içeren biçimini açıklarken Freud'un psikanalitik kuramını kullanmaktadır. Eğitime yönelik görüşlerine temel olan özerklik biçimi ise sisteme karşı bir direniş biçimi olarak tariflenmektedir. Adorno'ya göre insanlar mevcut düzenin sınırlamaları içinde özerkliği deneyimleyebilirler: “Birey ekonomik açıdan etkin bir burjuva özne olarak özgürdü, ekonomik sistemin onun özerk olmasını talep ettiği noktaya kadar özgürdü” (Adorno, 2016, s. 262; Akt. O'Connor, s. 148).

Adorno, özerk bireyin kendi kendini yönlendiren biri olarak tanımlanmasını doğru bulmamaktadır. Çünkü bu tür bir tanımlama bireyin toplum tarafından dolayımlandırmasını hesaba katmamaktadır veya yanlış değerlendirmektedir. Adorno'ya göre bireyin özerk

fail olarak eylemde bulunduğunu varsaymak toplumsal etkinin sınırlarını görememektir. Bu bağlamda özerklik sorunu bu dolayımın ilişkiyle ele alınmalıdır. Adorno'ya göre toplum bireylerin ne olacağını doğuştan itibaren belirlemektedir (Adorno, 2016). Mevcut koşullarda bütünlük en belirgin etkiye sahiptir fakat her koşulda birey zorunlu bir biçimde toplum etkisiyle belirlenmeli anlamı da çıkarılmamalıdır. Modern toplumda rasyonel görünen eksiklikler aslında algılanamayan bir biçimde bütünlüğün ihtiyaçlarına yönelik uyumla bağlanmaktadır. İnsanlar bütünün ihtiyaçlarıyla uyumlu olarak özgürlüğe sahip olsalar da toplumsal bütünlüğün düzeniyle uyumsuzluklar yaşayan insan arzuları onlara özgürlüksüzlüğü deneyimlettirmektedir (O'Connor, 2022, s. 149). Adorno'ya göre, "özgürlük ve özgürlüksüzlük asli fenomenler değil ama bütünlüğün, birey üzerinde her an uyguladığı egemenliğin yan ürünleridir." (Adorno, 2006, s. 207; Akt. O'Connor, 2022, s. 149). Bu bağlamda özerklik, Adorno'nun da belirttiği gibi kapitalist işlevlerle uyum içinde bütünü şekillendirmektedir: "Bireysel bağımsızlığın yani özerklik gelişim süreci mübadele toplumun bir işlevidir ve bireyin, bütünleşme aracılığıyla ortadan kaldırılmasıyla sonuçlanır. Özgürlüğü doğuran şey, özgürlüksüzlüğe gerileyecektir" (Adorno, 1973; Akt. O'Connor, 2022, s. 149).

Adorno kendi dönemi içinde Batı'nın burjuva özgürlüğü'nün Doğu'nun aşırı merkezi ve otoriter toplumlarında olan özgürlük deneyimlerine çok benzediğini iddia etmektedir. Bütünlüğün bireylerin çıkarları karşısında konumlandırılarak kendi işlemlerini gerçekleştirmesi Adorno için bir indirgemeye işaret etmektedir:

...özgürlüğe doğru doğrudan bir ilerleme kavranamaz nesnel olarak, böylesi bir ilerleme hem doğudaki hem de batıdaki toplumların giderek yoğunlaşan yapıları nedeniyle olanaksızdır; ekonominin giderek artan yoğunlaşması, yönetim ve bürokrasi öyle bir ölçüde ilerlemiştir, insanlar, gittikçe artan bir şekilde işlevler konumuna indirgenmişlerdir. Geriye kalan özgürlük yüzeyseldir, el üstünde tutulan özel bir yaşamın parçasıdır ve insanların kendi yaşamlarını belirleme yetenekleri açısından önemsizdir (Adorno, 2006, s. 5; Akt. O'Connor, 2022, s. 149-150).

Bireylerin eylemlerinin özgür niteliği, onlara içinde bulundukları toplumsal rollerden, sahip oldukları sınırlamalardan daha güçlü görünse de Adorno bunun bir yanılgı olduğunu düşünmektedir (Adorno, 1973, s. 262). Çünkü birey toplumun, sistemin ekonomik ihtiyaçlarının izin verdiği ölçüde özgürdür (Adorno, 1973, s. 262). Özerklikle

yani insanların kendilerini özgürce belirleme çabalarıyla mevcut toplumun işlevleri özdeşlik boyutunda yer değiştirmiştir. Adorno bunu “soyut özdeşlik adına salt kendini koruma adına, özdeşliğin yitirilmesi” olarak ifade etmektedir (Adorno, 1973, s. 279; Akt. O’Connor, 2022 s. 151). Bu sebepten dolayı özerklik Adorno için ideolojik bir fikirdir. Çünkü burjuva toplumunun ihtiyacına göre şekillenen bir bireysellik ifadesi taşımaktadır. Bu haliyle özerklik “özgür olmayan bireyin suretinden yaratılmış olan özgürlük kategorisidir” (Adorno, 1973, s. 275; Akt. O’Connor, 2022).

Adorno, özgür irade ve determinizm arasındaki tartışmayı reddetmektedir (O’Connor, 2022, s. 152). Çünkü özgürlük onun için eylemde bulunma koşullarının iyileştirilip iyileştirilmediği bir bağlamda ele alınmamakta daha çok öznenin sorumluluğu düzleminde değerlendirilmektedir. Fakat Adorno, bu görüşleri safça bulmaktadır. Çünkü onun için ahlaki sorumlulukla değerlendirilebilecek bir özgürlük anlayışı ancak özgür bir toplumun varlığıyla mümkün olabilir (Adorno, 2006, s. 203).

Adorno baskı olarak özerkliği O’Connor’ın da belirttiği gibi bireylerin kendi itkilerine (nevrozlar) ters bir biçimde içinde bulundukları çevrelere zorunlu uyumlarını gerçekleştirmelerini sağlayan bir baskı biçimidir (O’Connor, 2022 s. 153). Adorno, Freud’un kuramını kullanarak egonun id üzerindeki hakimiyeti düşüncesine dayanarak insanların kendi benliklerini zihinsel etkinlikleriyle belirledikleri düşüncesini eleştirmektedir (Adorno, 1973, s. 273). Adorno, akılcı özgürlük teorilerinin insanın güdülenme süreçlerini iyi anlayamadığını düşünmektedir. İnsanların düşünebilmeleri sebebiyle özgür oldukları düşüncesine de karşı çıkmakta ve özgürlüğün akıldan türetilmeyeceğini savunmaktadır (Adorno, 2006, s. 277). İnsanların kendilerine hakim olmalarında belirlenemez bir kontrol etkinliği bulunmaktadır ve bu kontrol düşüncesini üreten Adorno’ya göre insanların kendileriyle anlaşmazlığa sahip olduğu bir özgürlük düşüncesidir. Adorno uygarlığın karşısında bastırılan itkilerin mevcut sistemin özerklik anlayışı olduğu ve bu sebeple de özgürlük yolunda herhangi bir nitelik barındırmadığını tespit etmektedir. Rasyonel olarak insanların kendilerini denetlemesi hakim aklın aracı olarak bir özgürlük fikrini ortaya çıkarmaktadır. Bu bağlamda baskı, toplumsal kurallar ve davranışlar biçimiyle zorunluluk haline gelmektedir. Modern bireyin kendini oluşturma sürecinde baskı merkeze yerleşmekte ve kolay kolay bu baskı mekanizmasından kurtulamamaktadırlar. Çünkü Adorno’ya göre bu baskı, kendini oluşturma sürecinin merkezinde inşa edilmiştir (O’Connor, 2022, s. 163).

Adorno'nun direniş olarak özerklik düşüncesi eğitimle ilişkilidir. Çünkü özerklik hedefi toplumsal dönüşüm için önemlidir. Bu sebeple Adorno özerkliğe yönelik bir eğitim ihtiyacından bahsetmektedir. Adorno'nun eğitim görüşlerinde incelenecek olan “Halbbildung” (yarı-eğitim) ve “eleştirel özdüşünüm” kavramlarıyla “direniş olarak özerklik” düşüncesi birbirleriyle ilişkidir. Eğitimin görevini geçmişin felaketlerinin tekrarlanmamasıyla belirleyen Adorno özerkliği çağdaş toplumda modernitenin önemli bir parçası olarak değerlendirmektedir. Fakat bu özerklik biçiminin hedeflediğine ulaşamamış hatta aksini gerçekleştirmiş olduğunu düşünmektedir. İnsanın rasyonel bir varlık olarak kendi kendini yönlendirme etkinliği için Adorno şu ifadeleri kullanmaktadır:

Bildung'un özgür bireye yarar sağlaması bekleniyordu – kendi bilincine dayanan, ancak toplum içinde gelişen, kendi itkilerini kendi tını (Geist) olarak yücelten bir birey. O (özgür birey) örtük olarak, özerk bir toplumun ön koşuludur – birey ne kadar aydınlanırsa, toplum da bir bütün olarak, o kadar aydınlanır (Adorno, 1993, s. 19; Akt. O'Connor, 2022, s. 165).

Halbbildung Teorisi adlı çalışmasında Adorno, özerkliğin gerçekleşmesi için her toplumun ihtiyaç duyacağı Bildung'un temel alınma koşuluyla mümkün olduğunu vurgulamaktadır. “Bildung”, bireyin özgür bir toplumsal ilişkiler ağına varlığını rasyonel bir biçimde sürdürmesine olanak veren koşuldur (Adorno, 1993, s. 19). Mevcut düzenin içinde insanlar “Halbbildung”a maruz kalmaktadırlar. Halbbildung evresinde tarihin kültürel öğeleriyle sadece yüzeysel bir tanışıklık geliştirmektedirler. Adorno'ya göre bu durum yüzünden insanlar kendilerini gerçekten geliştirememektedirler. Özerkliğin gelişmesi için gereken koşulların önünde Halbbildung bulunmaktadır.

Adorno'nun özerklik tartışmasında mevcut düzenin gerekçelendirmeleri insanlar için özerklik imkanı sağlamamaktadır. Egemen görüşlerin ve normların özgürlükle ilişkilendirilmiş bir dünyayla herhangi bir bağı bulunmamaktadır. Fakat Adorno'nun özgürlüğe dair görüşleri negatif bir biçimde tamamlanmamaktadır. Onun özerkliğin imkanını aradığı yer eğitim alanıdır. Çünkü Adorno'ya göre eğitim bunca baskıya rağmen özgür bir dünya için hala bir şeyler yapabilir.

Bütünlük ve Toplumun İçkin Eleştirisi

Adorno'nun eleştirel teori çalışmalarının eğitim görüşlerine katkısını incelemek için modern toplumdaki düşünsel ve pratik etkileri değerlendirmek önemlidir. Adorno'nun toplum incelemesinin genel hatları bu bölümde değerlendirilecektir.

Toplum incelemesinde ortodoks Marksist düşüncede öne sürülen altyapı ve üstyapı ilişkilerinden farklı olarak toplumsal ilişkilerin içinde yeşeren inançların mevcut sisteme dair bilgi verdiğini düşünmektedir fakat topluma özgü düşüncelerinde ebedi ve tarihin ötesinde düşünceler bulunduğunu savunmamaktadır. Adorno modernizmi eleştirirken pozitivist paradigmaya karşı çıkmaktadır fakat modernist sanatta toplumsal normlara karşı bir direniş unsuru bulmaktadır. Özellikle Adorno'nun kültürel görüngüleri ele alışıında toplumun somut etkilerini ortaya dökme amacı bulunmaktadır (O'Connor, 2022, s. 44).

Adorno'nun toplumsal araştırmalarının sosyolojik niteliklerinden çok felsefi içerikli olduğunu belirtmek gerekir. Çünkü sosyolojinin kullanmış olduğu araçları oldukça az kullanmakta ve felsefe kategorilerini bu çalışmalarında değerlendirmektedir. Felsefi çalışmalar gibi görünen sosyoloji çalışmalarına temel olan unsurlardan biri de onun yorumsal yaklaşımıdır ve ona göre halihazırda işleyen sosyolojik yöntem görünüşle ilgilenir, oysa Adorno “diyalektik, öz ile görünüş arasındaki ayrımın elinden alınmasına izin vermeyecektir” (Adorno, 1976, s. 11; Akt. O'Connor, 2022, s. 45) düşüncesiyle sosyolojinin geleneksel tercihlerinin incelemeye çalıştığı olguların dolayımını elde etmede başarılı olamayacağını ifade eder. Adorno'da toplumun incelenmesi radikal bir biçimde felsefi sorgulamaya tabi tutulmaktadır. Ayrıca toplumsal ilişkilerin incelenmesindeki yöntemleri baştan sorgulamaktadır. Onun eleştirel kuramının amacı sadece yorumlayıcı bir yaklaşım getirmek değil, aynı zamanda da toplumun halihazırda yanlış bir şekilde örgütlendiğini ve insanların mutluluğuna zarar veren etkilerini açığa çıkarmaya da çalışmaktadır. Toplumu açıklamaya çalışan radikal kuramların nesnellikle ilişkili sorunları karşısında da Adorno “içkin eleştiri”yi kullanmaktadır.

Onun toplumsal olanı incelemeye yorumsal nitelikli çalışmaları geleneksel yöntemler ve bilimin yöntemlerine benzememektedir. Çünkü zaten Adorno'nun eleştirisinde yer bulan şey olgulara anlamını veren toplumun kendisi olduğudur. Onun

için toplumda meydana gelenler tarihten bağımsız değildirler. Mevcut toplumsal ilişkileri içinde toplumsal failer kararları biçimlendirirler. Adorno'nun bu düşüncesine ek olarak Horkheimer da sadece olgular değil deneyimlemeyi sağlayan araçların – görme ve duyma gibi – da tarihsel ve toplumsal olanla değiştiğini belirtmektedir (Horkheimer, 1999, s. 200). Adorno toplumsal çalışmalarına girerken aslında idealist felsefenin kategorilerini de kullanmaktadır, özellikle “bütünlük” kategorisi Alman idealist felsefe geleneğinin kullandığı bir kavramdır. Toplumu karşılıklı anlaşma içinde olan süregiden bir biçimde analiz edebilmek için onu bütünlük içinde tariflemektedir. Bireye yani toplumsal bütünlüğü deneyimleyen faile içinde bulunduğu koşullar gündelik bakışı içinde doğrudan ve açıkça görünmemektedir. Adorno toplumun hareketini bir bütün içinde ele almaktadır. Çünkü Adorno, toplumsal yorumu derinleştirmek için görüngüleri o bütünlüğün noktalarından, dayanaklarından okumak gerektiğini düşünmektedir. Toplumsal meşruiyet, bireylerin bütünlüğün kendisiyle ilişkilenmelerinde geliştirdikleri inançlar ve kararlar üzerinden şekillenmektedir. Toplumsal failin bu bütünlükle yönlendirilmesiyle normlar oluşturulur ve bu normlar toplumsal bütünlük yoluyla var olmaktadır. Adorno için toplumun bütüncül karakteri üç şekilde özetlenebilmektedir. Birincisinde bütünsellik içinde olguların dolayımlanması söz konusudur, ikincisinde ise merkezi inançlar, kararları ve davranışları yönlendirmektedir, üçüncüsünde de bütüncül karakter bir zorlayıcı düzendir çünkü toplumun çıkarlarına hizmet eden yaşam modellerini öne çıkarmakta hatta bunları dayatmaktadır (O'Connor, 2022, s. 42).

Marx'taki altyapı ve üstyapı arasındaki karşılıklı belirleme ve ilişkilenme Adorno'da deterministik bulunduğu için reddedilir ve bütünlük kategorisi üzerinden ayrılmaktadır. Çünkü ona göre nedensellikte sosyalde meydana gelenlerin yakalanması mümkün değildir. Topluma ait bir merkezi altyapının bilinci ve davranış biçimlerini belirleyen olmadığını savunmaktadır (Adorno, 2016). Onun için buraya “bütünleşme” konseptiyle yaklaşmaktadır. Ona göre bütünsellik kendi kendini sürdüren bir sistemdir ve o bütünlüğün içerisinde olanlar nedensel olan süreçler ayrı betimlemeye sahip değildir. Toplumsal bütünlükle dolayımlanması sonucu bir toplumun içinde meydana gelenler yine bu bağlamda ele alınabilir: “...bütünlük, sadece üyelerinin yerine getirdiği işlevlerin birliği aracılığıyla ayakta kalabilir” (Adorno ve Jameson, 1969, s. 45; Akt. O'Connor, 2022, s. 51). Bu yaklaşım ise sosyolojik modellerinin ampirik yapısından uzak Hegelci anlamıyla spekülatiftir. Yani bir olguya, nesneye yönelirken bir bakış açısı elde etme ve bu yolla toplumsal analizi ve onun içindeki ilişkileri onların olmazsa olmazları hakkında

özgürce düşünme imkanıdır. Adorno bu yolu şu şekilde tarif eder: “Kurallarının kendisine düzenlenmiş bilgi tarafından buyurulmasını reddeder” (Adorno, 1998, s. 13; Akt. O’Connor, 2022, s. 52). Bütünlükle spekülâtif anlamda felsefi düşünme biçimini Adorno *Toplum* (Adorno ve Jameson, 1969) adlı çalışmasında ele alır: “Çünkü toplum fikri herhangi bir tekil olgudan çıkarılamayabilecek, hatta diğer taraftan, tekil olgunun kendisi olarak kavranamayacak olsa da yine de bir bütünlük olarak toplum tarafından belirlenmemiş bir toplumsal olgu yoktur. Toplum, her bir somut durumun ardında bir bütünlük olarak görünür” (Adorno ve Jameson, 1969, s. 145; Akt. O’Connor, 2022, s. 52). Bütünlükten bağımsız bir şekilde tekil görüngüleri incelemek onları yanlış değerlendirmeye yol açmaktadır. Çünkü onlar bağlamları içerisinde dolayımlanan bir nitelik taşırlar: “Tekil fenomen kendi içinde toplumun bütününe gizler” (Adorno, 1976, s. 39; Akt. O’Connor, 2022, s. 52).

Bu toplumsal bütünlük aynı zamanda kapitalizmin normlarıyla da ilişkilendirilmektedir. Özellikle kapitalist toplum içinde bireyler kapitalist eylemliklerde bulunmadıklarını düşünseler veya öyle görünmediklerini hissetseler de toplumsal bütünlük onların inanç ve davranışını etkilemektedir (O’Connor, 2022, s. 53). Kapitalist toplumda mübadele kuralları tüm toplumsal kültürel fenomenlere işler ve parasal değer biçimini alır. Adorno bu değer biçimini “eşdeğerlik” sistemi olarak ifade eder (Adorno ve Horkheimer, 2014, s. 75). Bütünlük için gereken aklın mantığı mübadele kurallarının işleyişiyle biçimlenmektedir. Gündelik yaşamda ideolojik etkileşimin belirleyiciliği ve parayla her şeyin soyut bir değere dönüştürülmesi gerçekliğe ilişkin algıyı şekillendirmekte ve bireylerin niteliksel ayrımlar yapma becerilerini zayıflatmaktadır. Sistem içinde her şeye bir eder belirlenmesi gerektiğinden parasal olarak karşılıklı dönüştürülebilirlik niteliği gerekmektedir: “Burjuva toplumu eşdeğerlik tarafından yönetilir. Benzemez olanları, onları soyut niceliklere indirgeyerek kıyaslanabilir hale getirir” (Adorno ve Horkheimer, 2014, s. 24).

Bu sistem içerisinde bireyler bu zihniyetle sistemin devamlılığını sağlamaktadırlar. Adorno, toplumsallaşmanın artık kapitalizmin normlarının etkin araçlar haline gelme süreci olduğunu belirtmektedir: “toplumsallaşmanın, sayesinde ilk kez meydana geldiği temel toplumsal olgu” (Adorno, 2000a, s. 31; Akt. O’Connor, 2022, s. 54). Bu temel toplumsal olgu kapitalist toplumda bireyin davranışlarının toplumsal kimliğini göstermektedir. Böyle bir toplumda birey kapitalist toplumsal ilişkilerin

kurumlarıyla bir bütünleşme içine girmekte ve normlarıyla ilişkilendirilmektedir. Bütün bu toplumsal ilişkilendirmelerin içindeki normlar bireye doğal görünmeye başlar ve o yaşamın değerleri içinde pragmatik yasalar haline gelmektedir. Bu yasalara karşı gelmekse o kişilerin kendi yaşamsal çıkarlarına karşı çıkmak gibi görünmektedir (O'Connor, 2022, s. 54-55).

Adorno'nun toplumsal bütünlük teorisinin “zorlayıcı bir sistem” olması özelliği ise Alman idealist felsefesindeki “bütün” kavramıyla birbirine denk ve aynı olmayan öğelerin bütün tarafından zorlanması bağlamında benzetilmektedir. Sistem olarak bütün parçalarını onunla uyumlu olmaya zorlar ve bu insanların toplumsal yaşamlarına uyarlanmış haliyle düşünülürse ortaya bireylerin toplum karşısındaki önemsizlikleri ve sadece bütün için değerli oldukları şeması görülebilir. Adorno bu noktada sonuçların yıkıcı olacağını söylemektedir ve tarihin gösterdikleri göz önünde bulundurulursa onun oldukça haklı olduğu da söylenebilir. Özellikle Avrupa’da yaşanan toplumsal ve siyasal mücadelelerin sonucu Auschwitz’e çıkmış ve insanlık çok zorlu bir sınavdan geçmiştir ve bu sınavdan da başarıyla geçtiği söylenemez.

Adorno toplumsal bütünlük teorisini negatif bir kuram olarak ele almaz, onu bir analiz biçimi olarak ele alır ve sadece verili normlarıyla birlikte toplumu sorunlu olarak tespit etmektedir. Adorno bu tespitleri yapmak için biçimlendirdiği eleştirisini ise bireylerin paylaşması beklenen ahlaki bir bakış açısı oluşturma arzusuyla kurmaktadır. Eğer eleştiri ikna etmeyecekse ve bir bakış açısı olma koşulunu yerine getirmeyecekse bu onun varlık koşuluna aykırıdır. Adorno eleştiri başlığında iki ayrım yapmaktadır: Aşkın ve içkin eleştiri (O'Connor, 2022).

“Aşkın eleştiri” Adorno için normatif boyutu olmayan eleştiridir. Özellikle eleştirinin kabul edilme koşulu için gereken özellikleri taşımadığını düşündüğü aşkın eleştiri, eleştirdiği şeyin dışında kalmakta ve toplumun sahip olduğu normların dışına çıkan yapısı nedeniyle kullanılmamalıdır. Çünkü bu eleştiri, sunduğu eleştirinin dayanaklarını kurarken toplumsal koşulların etkilerinden bağımsız olduğunu düşünmesi sebebiyle hayali bir saflığa sahiptir. Dolayısıyla doğası nedeniyle aşkın eleştirinin yerine Adorno başka bir eleştiri kurmaya girişmektedir (O'Connor, 2022, s. 69).

Bu eleştiri biçimine ise Adorno “içkin eleştiri” demektedir. İçkin eleştiri, aşkın eleştiri gibi toplumsal olanın normlarına yabancı bir yerden kurulmamaktadır. Çünkü bu

türden bir eleştiri normları o toplumun içindeki bireylerin ikna edilmeleri üzerinden dolaşıma sokmayı ve kullanmayı amaçlamaktadır. Bu eleştiriye inşa ederken Adorno iki temel normu baz alır. İlki rasyonel tutarlılık, ikincisi ise belirsiz özgürlük ve mutluluk normlarıdır (O'Connor, 2022, s. 69). İçkin eleştirinin temel amacı ele alınan konunun içerisinde düşünülen konunun tutarlılığı ve değerleriyle kontrol edilmesidir: “Eğer bir iddia kendi varsayımları üzerinden değerlendirilirse, bu durumda işlem içkindir, yani o formel mantık kurallarına uyar ve düşünce kendi kendisinin ölçütü haline gelir” (Adorno, 1982, s. 25; Akt. O'Connor, 2022, s. 70).

İçkin eleştiri aslında toplumda bulunan kişilerin birliğini sağlayan değerlerin eleştirisi olarak görev görmektedir. Toplumsal olarak bireyler tarafından yeniden üretilen bu değerler uyum yaratmakta ve bilincin yerini almaktadır (Adorno, 1991, s. 236; Akt. O'Connor, 2022, s. 70). Toplum içinde yaşayan kişilerin bu değerleriyle gerçekleşen uyum, onların kendilerini gerçekleştirmesinin önünde bir engel haline gelmektedir. Bu haliyle çelişki Adorno için irrasyoneldir: “Bir bireyin kendisine ait olarak kabul ettiği tanımlamayla kendi ‘rolü’, yani toplum tarafından ona dayatılan tanımlama... arasındakine benzer bir çelişki” (Adorno, 1973, s.152; Akt. O'Connor, 2022, s. 71).

Burada Marksist tahlile dayalı irrasyonele dair bir örnek vermek açıklayıcı olabilir. Kapitalist üretim ilişkileri içerisinde işçi sınıfına mensup bireyin kendi çıkarları için çalışma verimini arttırması onun patronunun artı-değer sömürüsü oranını yükselteceğinden aslında kendi çıkarlarına karşı çalışır durumda da bulunacaktır.

Adorno'nun toplumsal yaşamın bütüncül pratiklerine dair bir eleştiri kurmak için giriştiği bu çalışmayla beraber, insanların mutluluğunun ve gelişimlerinin toplum tarafından nasıl engellendiği analiz etmektedir, analizlerinde mutluluk yolundan saptırılan koşullar soruşturulmaktadır. Adorno, genel toplumsal eleştiriye kendi kurmaya giriştiği içkin eleştiriye dönüştürmeye çalışmaktadır. Çünkü ona göre bu yorumlayıcı nitelikteki eleştiri, toplumun kendi standartlarından yola çıkılarak yürütülürse başarılı olacaktır.

Deneyim ve Şeyleşmiş Bilinç

Adorno'nun düşüncesinde deneyim verili tarihsel koşulların içinde bozulmuştur ve eserlerinde bu bozulmaları gerekçelendirmektedir. Bu gerekçelendirmeler düşünürün genel düşüncelerinin altyapısını oluşturması sebebiyle ele alınmıştır.

Deneyim artık şeyleşmiştir yani özneler nesnelerle kurdukları ilişkide, özne diğeriyle kurduğu ilişkide manipülatif bir rol içindedir. Özne, nesnellikle manipüle edecek şekilde ilişkilendirilir. Özne kendi rolünü bu ilişkilendirmede manipülatöre dönüşmektedir ve ilişkilendiği nesnelerin özelliklerine, tikelliklerine duyarsız ve kayıtsız konumdadır. Adorno'nun yine de bu “şeyleşmiş deneyim” sürecine rağmen deneyim konusunda rasyonel epistemoloji çalışmalarını önemsemiştir. Deneyimin farklı unsurlarını yakalamak ve bunları açığa çıkartmak için onları incelemeye almaktadır. Bu bağlamda Adorno, Hegel'in deneyim düşüncesinin bozulduğunu düşünmektedir. Çünkü Hegel'de sistematik bir tamlık amacı güdüldüğünden parçalı deneyimin anlaşılması tehlike altındadır. Onun için deneyimin sahiciliği, açık olmasında ve nesneyle ilişkilenesinin sonucunun kesinliksizliğindedir (O'Connor, 2022, s. 112). Bu sebeple özne ve nesnenin etkileşim sürecinin kendisini deneyimle ele almaktadır ve bu başlığı da dolayım-lama yoluyla değerlendirir. Adorno, özne ve nesnenin birbirilerini dolayım-ladığı düşüncesini savunmaktadır, öznenin nesnelerle ilişkisini doğrudan ele alan deneyim düşüncelerine de karşı çıkmaktadır. Nesnenin dolayım-lama esnasındaki konumu “ne” ile sorulanın yanıtıdır ve bu noktada özne ise “nasıl”ı temsil etmektedir. Nesnenin buradaki konumu önceliklidir çünkü olası hakikat düşünceleri ancak nesnenin tikelliği temel alınarak kurulmalıdır. Özne de bu süreçte etkindir ve dolayım-lamanın betimleyici özelliklerini o katmaktadır. Nesnenin rasyonel biçimli açıklaması için katkıda bulunmaktadır. “Özdeşlikçi düşünme”, nesne ve özne arasındaki bu etkileşimin bozulmasına neden olan düşünmedir. Dolayım-lama düşüncesinde ifade edilen önemli nokta nesnenin kendisinin öznenin kavramları içine sığdırılmasının mümkün olmamasıdır. Bu sebeple Adorno hem ampirizme hem de idealizme karşı durmaktadır. Adorno'ya göre idealizm, özneye çok kuvvetli bir kuruculuk vermekten nesneyi neredeyse hiç görmemekte, ampirizm ise bu nesneleri kavramlara sıkıştırabileceğini düşünmektedir. Dünyanın düşmanlaşmasına sebebi de aslında bu deneyimin bozulması, manipülatif hale gelmesidir. Özdeşlik mantığı özne ve nesne arasındaki ilişkiyi bu bozulmayla bireylerin bütünlük içindeki yargılarına teslim etmektedir. Bu sürecin

sonunda da bireyin toplumla olan özdeşsizliği de gizlenmektedir ve bütünlüğün altında birey tahakküme maruz kalmaktadır. İdeolojik temellendirmelerin bu özdeşlik niteliğiyle bireyi parçaladığı bir deneyime (ırkçılık, milliyetçilik, yabancı düşmanlığı) tabi tutmakta oldukları söylenebilir. Adorno şeyleşme sürecinin anlaşılması için epistemolojiye yeniden başvurmak gerektiğini düşünmekte ve deneyimi etkileşim olarak doğru okuyan epistemolojik gelenekleri değerlendirmektedir. Fakat bu okumaların rasyonel niteliğini eleştirir, çünkü deneyimin özne ve nesne arasındaki ilişkili uğraklarının yapısını görebilseler de bütün içindeki şeyleşmişliğini görememektedirler. Çünkü bu deneyimin uğraklarını özne ve nesne etkileşimini bir birlik içinde kabul etmektedirler. Adorno için bunu analiz etmenin önemi de “şeyleşmemiş bir deneyimin” nasıl olacağına dair soruşturulma imkanıdır.

Adorno deneyimin mevcut ele alınışında bir problem görmekte ve bu mevcut deneyim fikrine eleştirisini yöneltmektedir. Deneyimin felsefe tarafından ele alınması ve yeniden değerlendirilmesini önermektedir. Adorno’nun deneyim araştırması özne ve nesnenin birbirleriyle ilişkilenişini tarihsel bir biçimde bütün olarak düşündüğü toplum içinde incelemektir. Onun için eksiksiz bir deneyim düşüncesi zorlama, baskı ve hükmetme gibi ilişkilendirmelerden bağımsız ele alınmalıdır. Adorno’nun özne-nesne etkileşimi etrafından özdeşlik ve özdeşsizlik düşüncelerini de tartışmaya çalışmakta ve bu konuda hakkında fikir geliştirmektedir.

“Şeyleşmiş deneyim” sahici bir deneyim değildir, çünkü o özne ve nesne etkileşiminin çarpıtılmasından, manipüle edilmesinden ibarettir. Bu deneyim, öznenin nesnelerle duyarlı bir ilişkilenemeye geçmediği ve bir şeyleşme ortamı içinde nesnelere sabit ve onları kendi niteliklerinden kopuk kimliklerin verildiği bir araçsallaşma halindedir. Hatta bu nesneler tanıdık, bilinen şeyler olarak deneyimlenir ve öznenin tasarımlarıyla uyumlu ve uygun olmaları beklentisi kurulmaktadır. Adorno’ya göre öznelleştirme ve şeyleşme birbirleriyle ilişkilidir (Adorno, 2016). Adorno’nun şeyleşmeye neden bu kadar önem atfettiğini anlamak için Adorno’nun *Eleştirel Modeller* adlı çalışmasında anlattıklarına bakmak gerekir:

Şeyleşmiş bilinç kavramından söz ettim. Her şeyden önce tüm tarihsel geçmişe, birinin kendi koşullanmışlığına ilişkin anlayışına karşı körleştirilmiş ve olumsuz bir şekilde varolanı mutlak olarak ortaya koyan bir bilinçtir. Eğer bu baskıcı

mekanizma bir kere parçalanırsa, bu durumda, bana göre, bir şey kazanılacaktır (Adorno, 1998, s. 200; Akt. O'Connor, 2022, s. 82).

Adorno'ya göre şeyleşmenin bireyler nezdinde farkındalığı onların dünyalarını oluşturan bağlantıların öğelerin temellerine götürecektir ve yine bireylerin dünyalarını verili olan olarak değil, tarihsel bir süreç olarak görmelerine imkan verecektir. “Şeyleşmemiş deneyimi” savunmasında Adorno epistemolojik geleneksel kavramları kullanmaktadır. Adorno epistemolojinin deneyimi teknik olarak değerlendirmesini doğru bulsa da epistemolojik yaklaşımların deneyimi doğru bir şekilde kavrayamadığını, anlamadığını düşünmektedir (Adorno, 1982). Adorno'nun eleştirdiği düşünce, nesne ve özne etkileşiminin bir birlik içinde, bütünlükle varsayılmasıdır. Ona göre akıl, deneyimi değerlendirirken bozulmuştur ve irrasyonalizme varmıştır, bu irrasyonalizm de felsefeciyi epistemolojinin yeniden değerlendirmesini yapmaya çağırmaktadır: “felsefe, aynen Kant'ın zamanında olduğu gibi aklın rasyonel bir eleştirisini gerektirir” (Adorno, 1973, s. 85). Epistemolojinin eleştirisiyle Adorno, deneyime dahil olan öğeleri ve o öğelerle birlikte oluşan yapıyı ortaya çıkarabilir, şeyleşmiş deneyimin nasıl ortaya çıktığını tespit edebilir, ancak o zaman gerçek bir deneyim modeli önerebilecektir (O'Connor, 2022, s. 83).

Adorno modern düşüncenin nerede eksikler bıraktığını incelemeye çalışırken felsefi teorileri gözden geçirmektedir ve toplumda mevcut rasyonel temellerinin felsefenin içinde saf bir biçimde yattığını düşünmektedir. Çünkü ona göre felsefi düşünceler hayatın içindeki ilişkilere dair bağlantılarla kurulmaktadır. Bu tür deneyimler bireylerin karşılıklı etkileşimi içinde kurulan önyargılarla betimlenmektedir. Bu etkileşim içinde elde edilen önyargılar, toplumsallığı da önemli ölçüde etkilemektedir. Adorno bilgiye dair sorgulamaların toplumsal ve tarihsel bağlantılarına meta-eleştiri ile ulaşılabilirliğini düşünmektedir (O'Connor, 2022, s. 84). Şeyleşmiş dünya, şeyleşmiş ilişkiler üretir ve bu ilişkilermeler felsefe kuramlarının sahasına da girmektedir. Ona göre rasyonalitenin toplumda işlediği biçimleri yeniden yorumlamak gerekmektedir. Adorno için yorumlamak, bir metnin hedefine ulaşamamasının sebeplerini ele almak ve onun doğru anlaşılmasının önündeki engelleri incelemektir. Ayrıca bunu yaparken bu sorunların tarihteki izlerini sürmeye çalışmaktır (O'Connor, 2022, s. 84).

Adorno'da “şeyleşmemiş deneyim” özne ve nesne arasında iki tarafında karşılıklı olarak farklı süreçlerle birlikte dönüştürüldüğü dinamik bir etkileşim olasılığıdır. Oysa

Hegel'in düşüncesinde deneyim "düşünsel olmayan bilinçtir". Deneyime dair öznenin sorgulamadığı bir çok kavramsal bağlantı bulunmaktadır. Hegel'e göre bu bağlantılar incelenirse yetersizlik ortaya çıkacaktır. Kavramlar yargıladıkları nesnelerin özgünlüğü karşısında yetersiz genellemeler üretmektedir. Bu noktada deneyim Hegel için bu genellemeleri aşmak, ötesine gitmektir. Deneyim bağlılıklarımızın incelenmesi ya da öz-inceleme olan bir düşünsel aktif bir süreçtir. Bu süreçle birlikte özne, kullandığı kavramlar hakkında yeterlilik geliştirmektedir. Adorno için ise deneyim, nesnelerin konuşmasına izin verilen süreçtir (Adorno, 2016). Burada öznenin payına düşen kavramın nesne üzerindeki etkilerine ve sınırlarına dikkat etmektir. Hegel'in deneyim sürecinde nesneye duyarlı olmak nesnelere dair geliştirilecek yargıların daha yeterli olması sebebi taşımaktadır. Çünkü Hegel'e göre yeterli yargılara düşünsel bir çerçevede ulaşmak o konu hakkında bilinç geliştirmek anlamına gelmektedir. Adorno ise kavramlarımızın deneyim yoluyla nesnelere dair yetersizliğe varma durumuna "canlandırıcı çelişki" demektedir (Adorno, 1993a, s. 53; Akt. O'Connor, 2022, s. 88). Onun için duyarlı deneyim öznenin sürekli tepki verdiği ve bilgisini değiştirdiği, asla durağan olmayan deneyimdir. Hegel'de tarif edilen "belirli olumsuzlama fikri" Adorno'nun içkin eleştiri biçimini oluşturmak için kullandığı altyapı fikirlerden biridir. Hegel'in belirli olumsuzlaması üretken bir çelişkinin bizim kavrayışımızın sınırlarına ilişkin belirli bir şeyi açığa çıkarmasıdır. Buradaki çelişki bir başarısızlığı işaret etmektedir ve Hegel'e göre bu başarısızlık sahiplenilmesi gereken bir şeydir. Çünkü bu başarısızlık üzerine düşünmek kavramların yeniden gözden geçirilmelerine imkan vermektedir. Hegel'in belirli olumsuzlaması failin bilgisini o çelişki yoluyla dönüştürmek için yola çıkmasını sağlamaktadır. Bilgisini değiştirirse kendini de düzeltme imkanı bulabilecektir. Öznenin de bu deneyim sürecindeki düzeltme süreci nesneyle etkileşimi sonucu ortaya çıksa da öznenin hangi bakış açısına sahip olacağına yine özne karar vermektedir. Adorno, Hegel'in bu üretken yenilikçiliğine saygı duymaktadır fakat Hegel için kendi deneyim kavrayışının fiili konumlandırılışının, bu kategorileri sistematik bir düzen içinde geliştirmeye yönelik çabasını derin bir bağlılık tarafından sınırlama olarak görür. Sistematiik Adorno için deneyim hakkında bir önyargıdır. Adorno'ya göre Hegel'in nesnelere yönelik duyarlılığı bir vaat olarak durmaktadır. Oysa diyalektik deneyimim sistematiik içine sıkıştırılması dinamik unsurları bozmakta ve bir sonuç dayatmaktadır. Belirli bir sonuç tasarımı dayatması sebebiyle bu sistemlilik deneyimin unsuru olamamaktadır (O'Connor, 2022, s. 91). Hegel'deki bu daha ileriye oluşturma için olumsuzlama tam bir sistemle sonuçlanmaktadır ve bu Adorno'ya göre varsayılmaması gereken bir sonuçtur. Hegel'in ifadeleri Adorno'ya

göre deneyimin kendisini çarpıtmaya ve saf mantıksal değerlerden meydana gelen bir diziye dönüştürdüğü için yanlıştır:

Her yeni diyalektik adımda Hegel, kendi mantığının düzensiz kavrayışına aykırı olarak, bir önceki adımın haklarını unuttur ve böylelikle soyut olumsuzluk diye kusurlu bulduğu şeyi kopyalamaya hazırlanır: soyut – yani öznel ve keyfi bir şekilde doğrulanmış - bir olumluluk (Adorno, 1973, s. 159; Akt. O'Connor, s. 91).

Dolayım-lama düşüncesi aslında Adorno'nun özgün fikri değildir fakat Adorno'da dolayım, dönüştürücü bir etkileşim olabilmesi sebebiyle önemlidir. Dolayım-lama aslında Hegel'de kendi mantığını anlatma yollarından biriyken Adorno'da sıradan felsefi bir terimdir. Fakat Adorno dolayım-lamayı toplumsal olayların temeline gönderme yapmak ve deneyim etkileşimini anlatmak için kullanmaktadır. Dolayım-lamanın deneyim için yeri önemlidir. Deneyim, öznenin nesneyle etkileşimini anlatmak için kullanılmaktadır ve bu etkileşimin de dönüştürücü olması gereklidir. Öznenin deneyimiyle ilgilenmek hem öznenin hangi nesnelerle, hem de o nesnelerle nasıl ilgilendiğini anlamaya ve düşünmeye imkan veren bir süreç olmalıdır. Deneyimin dönüştürücü bir etkileşim olabilmesi için öznenin nesneyle birbirlerini karşılıklı olarak belirliyor olmaları ve ikisinin de özdeş olmamaları özelliğine dikkat etmek gerekmektedir. Özne ve nesne arasında fark olması bu etkileşimin dolayım-sız olmamasına imkan vermez, çünkü aksi takdirde özdeşlik ilkesi içerir ve dolay-sız ilişkilene söz konusu olurdu.

Dolayım-sızlık, Adorno'nun düşüncesinde öznenin nesneye indirgenmesidir. Dolayım-sızlıkta nesne, öznenin kavramsal etkinliği yoluyla kendini uyumlu bir şey haline getirmeye çalıştığı bir şey olarak dolayım-sız görülmektedir. Bu deneyimde öznenin önceliği sonucuna çıkmaktadır. Oysa Adorno'nun da dediği gibi “özne ve nesne ikiliği savunulmalıdır” (Adorno, 1973, s. 175; Akt. O'Connor, 2022, s. 95). Adorno, deneyimin yapısının dinamik bir etkileşim olduğunu şu ifadelerle tarif etmektedir: “Biz düşünerek içinde özne ve nesne ayrımının doğrudan ortadan kalkacağı bir konum varsayamayız, çünkü ayrım her düşünceye içkindir” (Adorno, 1973, s. 85; Akt. O'Connor, 2022, s. 95). Çünkü Adorno için bu, varsayımsal olarak nesneyi kendisiyle özdeş kılarak nesneye şiddet uygulayan öznenin durumudur. Dolayım-lama deneyimin temel yapısıdır yani deneyim zaten o şekildedir. Adorno'nun iddiası, esasen deneyimin bozulmaya uğramadığı ama bir şekilde insanların “deneyim”in yapmamıza müsaade ettiği şeyin kapsamını anlamakta başarısız olduklarıdır (O'Connor, 2022, s. 97). Deneyimi dönüşüm

imkanı olarak görebilmek için Adorno “şeyleşmiş bilincin” ve koşullanmanın farkında olmak gerektiğini belirtmektedir. Ancak bu sayede daha gelişkin bir kavrayış geliştirmek mümkün olabilecektir. Adorno’nun açıklamalarında deneyimin şeyleşmesi, özne ve nesnenin birbirilerini oluşturduklarını farketmemelerindeki başarısızlıktır: “Dolayım-lama kavramına özgü eşitsizlik nedeniyle özne nesneye, nesnenin özneye dahil olduğundan tamamıyla farklı bir yolda dahil olur” (Adorno, 1973, s. 183; Akt. O’Connor, 2022, s. 98).

Adorno ikili bir dolayım-lama süreci tarif eder. Burada nesnenin önceliği söz konusudur fakat bu öznenin edilgen olduğu anlamına gelmemektedir. Özne deneyimin dolaylı yapısı içinde “nasıl”ı belirlerken nesne deneyimin “ne”sidir. Özne deneyimlemek için kendi ötesine geçmeye, nesneye doğru geçmeli ve öznenin nesneye ilgilenme sürecinin sonucuna tek başına karar vermemelidir. Özellikle deneyimin hakikatini ilan etmek, nesneye uyumlu bir kavramsallaşma söz konusuysa mümkündür:

Öznenin sadece, yargılarının yargılanan duruma salt uygun olmasıyla yetinmeyebilecek olması, yargının salt öznel bir etkinlik olmamasından, hakikatin kendisinin sadece yargının bir niteliği olmamasından kaynaklanır; daha çok, her ne kadar ayırt edilemeyecek olsa da hakikatte, özneye indirgenemeyecek bir şey daima hüküm sürer (Adorno, 1993a, s. 39; Akt. O’Connor, 2022, s. 99).

Nesnenin önceliği aynı zamanda eylemin çeşitliliğini de zenginleştirmektedir. Öznenin bu dolayım-lamada kendini nesneye göre ayarlaması öznenin hem gücüdür hem de doğru ilişkilene-biçimidir. Esnek eyleme gücüyle özne deneyimin nasıl gerçekleşeceğini belirlemektedir. Şeyleşmemiş deneyimin bu dolayım-lama sürecinde öznenin “önceden belirlenemez bir tepki verebilirliği” bulunmaktadır. Bilgi kategorileri nesneye dayatıldığında ve sınıflandırma uygulamalarıyla öznenin meselesi haline getirildiğinde deneyim sürecinin rasyonallitesi de sona ermektedir. Oysaki Adorno’ya göre öznenin özgürlüğü katkı sunabildiği deneyimin de onu dönüştürebildiği yerdedir. Adorno, özdeşlikçi düşünmeyi deneyimin yanlış olasılığının bir bozulması olarak görmektedir. Bu, deneyimin farkında olmadan deneyimin yanlış anlamaları tarafından benimsenen bir bozulmadır. Özdeşlikçi düşünme, deneyimi, öznenin nesneyi, nesneleri onlara uygulanan kavramlar aracılığıyla tam olarak belirleme anlamında tanımladığı bir süreçtir: “Özdeşleştirici düşüncemiz, nesnesini acımasızca ne kadar çok kuşatırsa, bizi

nesnenin özdeşliğinden o kadar çok uzaklaştırır” (Adorno, 1973, s. 149; Akt. O’Connor s. 103).

Adorno’ya göre özdeşlikçi düşünme, deneyim etkileşimini öznenin sağladığını varsaydığı kategorilere uyacak şekilde kapsama olarak budamakta olan bir davranış biçimidir. “Özdeşliği, kendinde-şeyin (ya da nesnenin) kendi kavramına tekabül etmesi olarak tanımlamak... kibirdir” (Adorno, 1973, s. 149; Akt. O’Connor s. 104). Ona göre modern felsefenin sonuna kadar götürdüğü yaklaşım bu yaklaşımdır. Adorno “sözde nesne güdümlü bir deneyim” yaklaşımı olan idealizmi de eleştirmektedir. İdealizmi nesneyi öznenin bilincinin bir parçası olarak kabul etmekle suçlamakta ve bu özelliği hiçbir şeyin bağımsızlığına izin vermeyen, her şeyi yutan bir sistem olduğundan bahsetmektedir. “Sistem mideye dönüşmüş akıl, öfke ise her idealizmin alametidir” (Adorno, 1973, s. 23; Akt. O’Connor s. 105). Adorno, idealizmin bu özne kurucu özelliğiyle nesnenin bağımsızlığına öfke duyan bir sistem olduğundan bahsederken bunun özdeşleştirici mantığının zorlayıcı ve baskı uygulayıcı unsuru olduğunu belirtmektedir. Özdeşleştirme süreci konusunda Adorno yine de ikili bir ayrıma gitmektedir. Özdeşlik mantığını ikiye ayırır: “zorlayıcı özdeşlik” ve “rasyonel özdeşlik”. Eleştirdiği özdeşlik biçimini meşrulaştırmadan özdeşleştirme konusunda aslında özdeşleştirmeden düşünmenin mümkün olmadığını söylemektedir (Adorno, 1973, s. 5). Fakat burada özdeşliğin zorlayıcı olmayan tutumu hakkında farklı bir açıklamaya girişmektedir. Adorno’ya göre bu zorlayıcı olmayan özdeşlikçi düşünme, nesneyi nesnenin kendi terimleriyle ele alarak onu daha yakına getirmek için uğraşmaktadır. Özdeşlik idealinin ütöpik bir arzuyu da barındırdığını belirten Adorno şöyle açıklamaktadır: “hiçbir çelişkinin, hiçbir karşıtlığın olmayacağına yönelik bir taahhüt” (Adorno, 1973, s. 149; Akt. O’Connor s. 106). Ona göre bu “rasyonel özdeşliktir” ve bu tutuma geçmek için de “özdeşsiz fikriyle” düşünmeye başlamak, “zorlayıcı özdeşlik” karşısında farkındalık elde etmek önemlidir. Adorno rasyonel özdeşliğe geçişi şu şekilde betimlemektedir: “Hiçbir insan, emeğinden kendine düşen paydan artık mahrum bırakılmadığında rasyonel özdeşlik bir gerçeklik olacak ve toplum özdeşleştirici düşünce biçimini aşacaktır” (Adorno, 1973, s. 147; Akt. O’Connor s. 106).

Adorno için metafizik çalışması, özdeşsizlikçi düşünmenin imkanlarını vermektedir. Bunu gerçekleştirmek için geleneksel metafiziğin radikal yeniden okumasını ve incelemesini gerçekleştirmiştir. Adorno, metafiziği çağdaşlarıyla birlikte

geleneksel biçimiyle reddetmektedir ve tarihsel materyalist perspektiften kendi geliştirdiği özdeşlikçi düşünmesini aktarmaya çalışmaktadır (O'Connor, 2022, s. 140). Onun için geleneksel, eski metafizik hem çağdaşları tarafından gözden düşürülmüş ve dışlanmıştır. Bu geleneksel metafizik eleştirisine Adorno da katılır ve metafiziği değişmezlik, insanı içinde bulunduğu dünyadan uzaklaştırması, öteki dünyacılık düşüncesi ve salt verilmişliğe indirgenmişliği içinde süreklilik düşüncesi nitelikleriyle eleştirmektedir (O'Connor, 2022, s. 140). Hegel'i tarihin sadece süreklilikle aktarılması üzerinden eleştirmekte ve tarihsel gelişmelerin birbirilerini takip eden şeyler olarak tarif edilmesine karşı çıkmaktadır. Adorno kendi tarih anlayışını süreklilik ve süreksizlik birliği olarak tarif etmektedir (O'Connor, 2022, s. 140). Salt verilmişliğe indirgenen geleneksel metafiziğin, bu düşünce alanının yeniden formüle edilmesi gerektiğini belirtmektedir. Adorno'ya göre içkin bir metafizik düşüncesiyle tarihin seyrinde özdeşlikçi düşünmenin ve şeyleşmenin yüzünden acı çeken uğraklar hakkında düşünme imkanı elde edebiliriz (O'Connor, 2022, s. 140).

Kültür Endüstrisi

Adorno'nun kültür ve sanat eleştirisinin arka planında özgürlük sorunu bulunmaktadır. Düşünürün özgürlük sorununa dair kültür incelemeleri topluma içkin görüşlerini ifade ettiği ve eğitim düşüncesine temel oluşturduğu için bu bölümde ele alınacaktır.

Kapalı bir modernizm anlayışını savunması sebebiyle insanlar onu yüksek kültür elitisti olarak görmektedirler. Adorno metaların (alınıp satılmak için üretilmiş malların) endüstriyel üretimine göndermede bulunarak "Kültür Endüstrisi" kavramını ortaya koymuştur. Adorno ve Horkheimer bu kavramı kullanmaları hakkında şunları ifade ederler:

Metni ilk kaleme alışımızda 'kitle kültürü' demiştik. Daha sonra savunucularının pekala kabul edebileceği bir yoruma: yani spontane olarak kitlelerin kendilerinden neş'et edip oluşmuş bir kültürle ya da popüler sanatın çağdaş bir formu ile karşı karşıyaymışız gibi bir yoruma meydan vermemek için, 'kitle kültürü' yerine 'kültür endüstrisi' terimini kullandık. Kültür endüstrisinin popüler kültürden son

derece farklı olduğunu göz önünde tutmak gerekiyor (Adorno, 1975, s. 4; Akt. Jay, 2001, s. 164).

Adorno'ya göre ticari yönelime sahip bu metalar özerk sanat eserlerinden çok farklıdır. Özerk sanat eseri “nesnenin kendisinin içsel düzenlenişiyle, onun içsel mantığıyla ilgilenirken kültür endüstrisinin ürünü belirli tepkileri hedefleyerek üretilmektedir (O'Connor, 2022, s. 218) Bu metalar, kitleleri belirli siyasi bağlılıklara, ticari etkileşimlere veya toplumsal konformizme itmeye çalışmaktadır.

Kültür endüstrisi, tüketicileri toplumsal ilişkiler bağlamında yakalamakta ve gerçeklikten kaçmak için bu tüketicilere metalaştırılmış eğlence biçimleriyle dokunmaktadır. *Aydınlanmanın Diyalektiği*'nde “Kültür endüstrisi, o aynı gündelik dünyayı bir cennet olarak sunar” diyerek popüler kültürün nasıl da yanıltıcı bir özellik taşıdığını belirtmektedirler (Adorno ve Horkheimer, 2014, s. 190). Şeyleşmiş dünyanın parçası olan insanlar için bu metalarla ilişkilenmeler can sıkıntılarını gidermek amacıyla doyurucu gelmektedir. Haz verme yoluyla gerçeklikten kaçma imkanları sunmaktadır. Adorno'nun kuramsal tutarlılığının önemli bir boyutu kültür ve özerk sanat eleştirisinin içinde de varlık bulur. Kültür endüstrisinin meydana getirdiği ilişkilenmelerde şeyleşmiş bilincin ve kitlelerin aldatılışı için bir manipülasyon söz konusudur.

Berstein, Adorno'nun ayrıntılı sosyolojik ve tarihsel tespitleriyle kurmuş olduğu eleştirinin bugüne uyarlanabileceğini savunmaktadır (Bernstein, 2020 s. 10). Çünkü Adorno'nun geniş kuramsal çalışmasının izleri postmodernizm tartışmalarına kadar uzanmaktadır. Bernstein'a göre, kültür endüstri özgürlüğe imkan ve engel teşkil eden boyutlarıyla ele alınmalıdır. Bu imkan ve engeller saf bir biçime sahip olmamakla birlikte değişim ve dönüşüm olasılıkları bakımından görünür değillerdir. Adorno'ya göre sosyal bilimler arasındaki işbölümü çalıştıkları nesneleri bakımından zorunlu bir işbölümü niteliğine sahip değildir. Bunun sebebi Adorno'ya göre yüksek sanat ve kültür endüstrisinin yaratmış oldukları parçalanma ve şeyleşmenin etkileridir (Bernstein, 2020 s. 11).

Berstein'ın yorumuna göre, kültürün özgürlük imkanları için sosyal bilimlerin çalışması gerekirken bugün bu disiplinler radikal dönüşüm imkanlarının tespitlerinden kopmuşlardır. Bernstein'ın ‘Kültür Endüstrisi’ adlı çalışmaya sunuş yazısında belirttiği üzere klasik Marksist inancın kapitalizmi tarihsel ilerleme olarak görmesi onun tahakküm

niteliklerinin görülememesine sebep olmuştur. Adorno'nun görüşüne göre, kapitalist üretim ilişkilerinden kurtularak kapitalizmi oluşturan üretim güçlerinden doğacak bir özgür toplum düşüncesi yanılgıydı. Adorno, sermayenin özgürlüğü doğrudan getirebilecek herhangi bir gücü olduğunu düşünmemektedir (Bernstein, 2020 s. 12).

Geçmişte yaşanan ve gelecekte yaşanacak felaketlere rağmen, tarihte tezahür eden ve onu kaynaştıran daha iyi bir dünya planı olduğunu iddia etmek düpedüz siniktir. Ama tarihin süreksiz, düzensiz bir biçimde parçalanmış an ve aşamalarını birbirine lehimleyen, doğa üzerinde tahakkümden insanlar üzerinde ve nihayetinde insanların içsel doğası üzerinde tahakküm kurma istikametinde ilerleyen birlik düşüncesinin ise bu nedenle reddedilmesi gerekmez. Evrensel tarih yabanilikten insanlığa doğru değil, sapandan megaton bombasına doğru ilerlemiştir (Adorno, 2016, s. 290).

Adorno'ya göre, Batının rasyonalizmini temsil eden sosyalizm değil, faşizmdir. Çünkü faşizm bütünleştirme ve birleştirme yoluyla baskı kurmayı amaçlamaktadır (Bernstein, 2020 s. 13). Bu yorumuyla Adorno, kültür endüstrisini faşizmin liberal demokrasilerdeki muadili ilan etmiştir. Kültür endüstrisinin toplumu bütünleştirme biçimi, serbest zamanı kapitalist pazarın ihtiyaçlarına göre mübadele ve eşdeğerlik ilkeleriyle uyumlu bir şekilde biçimlendirmesi aslında toplumun negatif bütünleşmesi anlamına gelmektedir. Fakat kültür endüstrisi, kültürü, herkesin kendini ve arzularını gerçekleştirebileceği ilüzyonunu işletmektedir (Bernstein, 2020 s. 13). Bernstein'a göre kapitalist toplumun ekonomik işleyiş biçimi Adorno'nun eleştirdiği araçsal aklın gerçekleşmesini ve Aydınlanmanın kendini yok etmesine sebep olmaktadır (Bernstein, 2020 s. 14). Çünkü kapitalizmdeki mübadele ilkesi ihtiyaçtan doğmaz ve bu ilke kapitalist ekonomilerde evrensel niteliktedir. Adorno, bu birbirine benzemeyen nesnelerin özdeş kabul edilmesinin nesnelerin, şeylerin içsel özelliklerinin dışsal hale getirilmesinin sonucu olduğunu düşünmektedir (Bernstein, 2020, s. 14-15). Kapitalist ilke aklın tikelliklere yönelik duyarsız kalmasına ve mübadele değerleri içinde nesnelerin kullanım değerlerini eritmesine yol açmaktadır. İnsanların mutluluklarını gerçekleştirme yolunda kaçınılmaz bir şekilde gerilemeye yol açmaktadır. “Eğlence, geç kapitalizm koşullarında çalışmanın uzatılmasıdır. Mekanikleştirilmiş emek süreciyle yeniden baş edebilmek için ondan kaçmak isteyen kimselerin aradığı bir şeydir” (Adorno ve Horkheimer, 2014, s. 183).

Adorno, kültür endüstrisinin bu niteliğiyle özerk ve bağımsız bir deneyim imkanının önünü tıkamasını eleştirir. Ona göre kitle kültüründe deneyimlenen üretim ilişkilerinde bulunan emek sürecinin aynısıdır. Bernstein'a göre, artık hakikat, hakiki değildir ve kültürle ilişkili bir yerden hakikatin ayırt edilmesi oldukça zor bir hale gelmiştir (Bernstein, 2020 s. 17). Hakikati bildirmenin araçları araçsal akıl tarafından ele geçirilmiş ve kamusal alan metalaştırılmıştır: “Hakim düşünce biçimlerine uyarlanma eğiliminde olmayan hiçbir dilsel ifade biçimi kalmadı; değeri düşmüş bir dilin otomatik bir biçimde yapmadığını da, toplumsal mekanizmalar ustalıklarla yerine getirir” (Adorno ve Horkheimer, 2014, s. 12). Adorno, burada tarihsel hakikati ortaya çıkarmayı istemektedir. Bu sebeple kendi parçalı yazım yöntemiyle hakikat anlatılarındaki aldatıcılığı ortaya çıkarmaya çalışmaktadır. Çünkü Adorno'ya göre, mevcut anlatıların hakikat olarak reddettiği şeyin kendisi bu aldatıcılığı ortaya çıkarabilir (Bernstein, 2020 s. 19): “Günümüzde kültür her şeye benzerlik bulaştırır. Filmler, radyo ve dergiler bir sistem meydana getirir. Bu alanların her biri kendi içinde ve hep birlikte söz birliği içindedir” (Adorno, 2012b, s. 47).

Adorno'ya göre kültür, meta üretim ilişkilerinin hakim olduğu kuralların belirleyici olduğu bir sanayi haline gelmiştir (Bernstein, 2020 s. 19). Artık kapitalizmle kültürel üretim ayrılmaz bir haldedir ve geleceğe dair özgürleştirici bir nitelikten yoksundur. Kültürel üretim Adorno'ya göre kurtarılmış bir gelecek vizyonuna hizmet etmesi gerekirken bu dönemin içinde bozulmuştur. Adorno, kültür endüstrisinin açık bir şekilde baskı olarak kendini gösterememesinden dolayı kendini tikelin ve genelin sahte bir birliği olarak göstermekte olduğunu düşünür. Özellikle sistemin tüm bireysellikleri yuttuğu ve sistemle bütünleşerek bir bastırılmanın gerçekleştiğini ifade eder. Dolayısıyla özerk sanat yapıtlarıyla kültür endüstrisi arasında bir karşıtlık kendini göstermektedir.

Adorno için sanat, kendi kendini belirleme özelliğine sahip olmasıyla verili toplumsal ilişkilerle bir karşıtlık içerisindedir. Bu özellik sanatın (özerk sanat) toplumsala karşı özgür olduğu özelliktir. Adorno toplumsala karşı sanatın muhalif olma özelliğini *Estetik Teori* (Adorno, 1997) çalışmasında şu şekilde ifade eder: “Sanat, topluma muhalefeti aracılığıyla toplumsallaşır ve bu konuma sadece özerk sanat olarak sahip olabilir” (Adorno, 1997, s. 225 Akt. O'Connor, 2022, s. 220).

Ayrıca özerk sanat eserleri ancak eleştirel yorum yoluyla belirginleştirilebilir. Bu eserler sosyal gerçekliğin verili durumlarını göstermeleri sebebiyle toplumsal açıdan

eleştirelilik taşırlar. Fakat bu eleştirelilik niteliği sanatın başka bir şeye doğru yönelmesi için araçsal bir özellik değildir. Bu özellik bizzat sanat eserinin kendisine yönelen bir amacı içermektedir (O'Connor, 2022, s. 221). O'Connor, özellikle bu niteliğin Adorno'da siyasi veya felsefi amaçlarla ilgili olmadığını vurgulamakta ve sanatın topluma karşı eleştirelilik özelliğini de sanata içkin bulmaktadır. "Kendinde sanat" olarak bizzat bu niteliğe sahiptir (O'Connor, 2022, s. 221). Özerk sanatın kendine has bu rasyonalitesi toplumun şeyleşmişliği karşısında farklı bir mantığa sahiptir. Adorno'ya göre "şeyleşmemiş deneyim" imkanı sunması bakımından özerk sanat, rasyonaliteyi eleştirmektedir.

Adorno için sanat eserlerinin nitelikleri bakımından onların özelliklerinin ortaya çıkarılması için felsefi düşünüm gerekmektedir. Aksi takdirde sadece potansiyel olarak bu özelliğe sahiptirler (Huhn, 1985, s. 188). Ayrıca Adorno, saf sanat eserlerini tamamen masum görmemektedir. Eserlerin saf piyasasını oluşturan işçi sınıfının dışlanması, sanat dışındaki dünyada varolan fayda ilişkileri ve meta üretimidir. Bu eserlerin özerk olmalarının sebebi herhangi bir kurumsal talebin karşılığında ortaya çıkmamalarıdır. Kültür endüstrisi özellikle promosyon niteliğinde hizmetler de sunarak kendi kültürel mallarını piyasaya bedava yani karşılıksız diye yaymaktadır fakat bu ürünlerin bedeli zaten işçi sınıfı tarafından ödenmiştir (Bernstein, 2020, s. 21).

Kültür endüstrisinin gücü sadece nesnenin doğasını gizlemesi, ideolojik bir taraftarlığı sağlaması bakımından etkin değildir. Aynı zamanda o, araçsal aklın aracılığıyla aldatici bir evrenselleştirme düşünümü sürdürmektedir. Adorno, araçsal aklın bu biçimde çalışmasının düşünen öznenin aleyhine işlediğini düşünür. Düşünümün bu şekilde bastırılması ona göre irrasyoneldir. Kültür endüstrisi, insanların mutluluk ve özgürlük idealleri çerçevesinde bu ideallerin olabildiğince gerçekleştirildiği yanılsamasını üretmektedir. Kültür endüstrisi, insanların mutluluk ve özgürlük ideallerinin gerçekleştiği yanılsamasını üretmektedir. Bu sebeple insanlar mutluluk ve özgürlük idealleri için harekete geçmeye ve düşünmeye başlamamaktadırlar. Bu yanılsama yüzünden dönüşüm iddialarına yönelecek düşünceler bastırılmaktadır. (Bernstein, 2020 s. 22). Bu yanılsama yüzünden dönüşüm iddialarına yönelecek düşünceleri bastırmaktadır (Bernstein, 2020 s. 22).

Kültür Endüstrisi çalışmasının sonunda Adorno, kültür endüstrisinin insanlarda oluşturduğu ve onlara sunduğu davranış modellerinin incelemesini yapmaktadır. Bu

davranış biçimlerinin etkisiyle insanlar aynı etkileri yeniden üretmektedirler. Kültür endüstrisinin içinde sürdürülen yanılgı ortamı öznelere diyalektik bir Bildung anlayışını geliştirmelerine imkan vermemektedir.

Theodor W. Adorno'nun Eğitim Görüşleri

Bu bölüm içinde Adorno'nun eğitim görüşleri dört başlıkta değerlendirilecektir. Adorno, insanlık için bir dönüm noktası olması sebebiyle Auschwitz'i tarihsel bir milat olarak almaktadır. İlk bölümde *Auschwitz Sonrası Eğitim* ile Auschwitz'i oluşturan nesnel durumu ve onun tekrarlanmaması için gerekenleri ele aldığı fikirleri incelenecektir. Düşününün kendisi eğitimi farklı biçimlerde değerlendirdiği için "Bildung" ve "Erziehung" (yetişme olarak eğitim) olarak iki temel başlıkta daha detaylı bir bakış geliştirilecektir. Son olarak da gerçek bir eğitim için gereken en temel önerisi olan "eleştirel özdüşünüm" ele alınacaktır.

Theodor Wiesengrund Adorno'nun eleştirel kuramı felsefe tarihindeki kritik bir dönüm noktasını temsil etmektedir. 20. yüzyılın en karanlık dönemlerine tanık olan bu düşünür umutlu olmaktan vazgeçmemiştir. Adorno'nun eğitim düşünceleri kendi felsefi düşünceleriyle şekillenmiştir. Adorno, eğitimi bir özgürleştirme ve çelişkileri farketme edimi olarak tarif etmektedir. Eleştirinin etkisini ve tarihsel önemini, insanlık tarihine kendi felsefe çalışmalarıyla göstermeye çalışmıştır. Bireylerin topluma kültürlendiği, erginlendiği dönem onların erken çocukluklarıyla başlayan ve uzun bir süre devam eden eğitim süreçleridir. İnsanların çağlarını belirleme biçimlerinden en önemlisi eğitimidir. Çocukları, yeni kuşakları yetiştirmek çağı belirlemektir. Bütün düşün sistemleri, ideolojiler, siyasal ve toplumsal düşünceler çocukların ve gençlerin devraldığı dünyada kendine yer bulmaktadır. Kendisinin de zor bir çocukluk geçirdiğini bildiğimiz Adorno kendi yaşam deneyiminde elde etmiş olduğu birikimi eğitim başlığına da taşımak istemiştir. *Eleştirel Modeller* (Adorno, 1998) adlı çalışmalarında bulunan birkaç makalesi özellikle eğitim alanına dair düşüncelerini içerirken kendisinin başat yapıtları olan *Negatif Diyalektik* (2016) ve *Minima Moralia*'da (2009) eğitim görüşlerinin temellerine dair düşünceler bulunmaktadır. Özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısında İkinci Dünya Savaşı'nın yaralarının yeni yeni sarıldığı bir dönemde Adorno eğitime dair günümüzde güncel olan birtakım düşünceler öne sürmüştür. 1969 yılında Helmut Becker'le radyo

programlarında eğitime dair görüşlerini dile getirmiştir. Bu çalışmaları daha sonra *Erginlik Yolunda Eğitim* (Adorno, 1971), adı altında yayınlanmıştır. Kendi çağının kararlı bir eleştirmeni olan Adorno'nun eğitim görüşleri de onun felsefi çalışmalarında temellenmektedir. Adorno ölümünden birkaç yıl önce yayınlamış olduğu *Eleştirel Modeller* adlı eserindeki *Öğretmenlik Mesleğine İlişkin Tabular, Felsefe ve Öğretmenler* ve *Auschwitz Sonrasında Eğitim* başlıklı yazılarıyla özellikle eğitim ve felsefe arasındaki kritik bağlantılara ışık tutar (Adorno, 1998).

Adorno'nun eğitim fikri öncelikle Auschwitz'in tekrarlanmaması amacı taşımaktadır. Adorno, eğitim ve Aydınlanmanın hala küçük bir şeyi başarabileceğini düşünmektedir. Öğretmenliğin ve eğitimin sorunlarına, eğitimin araçsallaşmaması düşüncesi ekseninde çabalamak gerektiğini, burada felsefenin önemi bir yeri olduğunu düşünmektedir. Çünkü Adorno'ya göre radikal bir değişim için gereken en önemli kanal “barbarlığın karşısında okul”dur. *Felsefe ve Öğretmenler* ve *Öğretmenlik Mesleğine İlişkin Tabular* adlı makalelerinde öğretmenliğin ve eğitimin toplumsal dönüşümdeki yerinin ne kadar dikkatle ele alınması gerektiğini ve pedagojik araştırmalar yapılırken kendi eleştirilerinin dikkate alınması gerektiğini belirtmektedir (Adorno, 1998).

Adorno'nun Halbbildung Eleştirisi: Eleştirel Bilinç İçin Özgürleştirici Bir Eğitim Programının Haritasını Çıkarmak adlı çalışmasında Abengaña, Adorno'nun eğitim teorisine ışık tutmanın öneminin tam da eğitimin özgürleştirici rolünü vurgulamada yattığını ifade eder (Abengaña, 2017, s. 178). Ona göre özgürlüğe giden yol insanın içinde bulunduğu olumsuz koşulları fark etmesiyle başlamalıdır. “Auschwitz Sonrasında Eğitim”, *Erginlik Yolunda Eğitim* ve *Halbbildung Teorisi* adlı çalışmalarında Adorno'nun bunların altını çizdiğini ifade eder. Özellikle de eğitim sistemlerinin karakteristik olarak “sosyal dolayimli” özelliğini açıkça sergilemekte olduğundan eğitime dair yenilenmiş bir bakış açısının eleştirel teori zemininde yorumlanmasının makul olduğunu ifade eder. Dolayısıyla Abengaña çalışmasında ilk olarak eleştirel teorinin eğitim teorisindeki rolüne ilişkin açıklamalar yapmaktadır. İkincil olarak da Adorno'nun eğitimin anlamı ve değeriyle ilgili fikirlerine odaklandığını söylemektedir (Abengaña, 2017, s. 179).

Eğitimin özgürleştirici rolü, beraberinde sosyal, politik ve ahlaki bir anlam taşımaktadır (Tristan ve Giroux, 2013). Adorno, kültür ve toplum sorunu üzerinden eğitime odaklanarak dönemin şartlarında filozofların daha iyi bir dünya özlemine işaret etmekte ve daha iyi bir dünya fikrine dair de temkinli bir tutum almaktadır: “Eleştirel

teorinin çoğu savunucusu, pozitif bir ideali veya ütopyayı teşvik etmenin tehlikeleri üzerinde hemfikirler, çünkü bunu gerçekleştirme girişimleri, şiddeti ve adaletsizliği haklı çıkarmak için kullanılabilir” (Blake ve Masschelein, 2003, s. 39).

Eleştirel teori, toplumu aşkın bir iyi yaşam fikrinden değil, mevcut olumsuz koşulların kendisinden - ezilenlerin bakış açısından anlamaya ve yeniden inşa etmeye çalışmıştır. Aronowitz ve Giroux’ya göre, eleştirel kuramcılar dezavantajlı grupların, söz hakkı olmayan grupların tarih boyunca oluşup birikmiş kültürel pratiklerinin okullarda belli ilişki şekillerine neden olduğunu vurgulamaktadırlar (Aronowitz ve Giroux, 1991, s. 88). Söz konusu bu pratikler baskı ve direniş ilişkilerinin oluşmasına neden olmaktadır. Frankfurt Okulu’nun eğitime dair temel argümanı eğitimde yabancılaşmadır. Kuramcılar, bu yabancılaşmanın nasıl aşılabacağı sorusu üzerinde durmaktadırlar. Eğitimi bir süreç olarak ele aldığımızda, bu süreç içinde üretilen belli ürünler olacaktır. Frankfurt Okulu, bu ürünlere egemen olunması gerektiğini söylemektedir. Giroux, bu noktada Adorno’nun tutumunun eleştirel düşünmenin yüceltilmesi ve eğitimin özüne konulması olduğunu söylemektedir (Giroux, 2008, s. 77). Ona göre Adorno, insanların bilgi ve tarih üzerinde egemenlik kurabilmek için bunları kendilerinin yarattığını düşünmektedir. Bu nokta Adorno’nun araçsal rasyonalizm eleştirisiyle paralellik göstermektedir. Tam da bu nedenle, eleştirel düşünme, eğitimin temelinde olmalıdır. Birey, bir özne olarak eğitime müdahale edebilmeli, katılabilmelidir; eleştirel düşünme yetisini kazanabileceği bir eğitim sürecinden geçmelidir. Bunun için de eğitim, “çelişki ve direniş yolunda bir eğitim” olmalıdır (Adorno ve Becker, 2009, s. 57). Böyle bir eğitim ise, eğitimin politikleşmesiyle mümkündür (Adorno, 1999).

Abengaña, çalışmasında eğitimin görevinin sadece bilgi aktarımının ve cehaletten kurtulmanın ötesinde olduğu ifade etmektedir. Abengaña, kültür ve toplum sorunu karşısında eğitim sorununu ele almak gerektiğini savunur. Bu bağlamda her ikisinin sorunlarla başa çıkmaya çalışması nedeniyle filozofların insancıl bir dünya özleminin değişmeyen ideal olduğunu vurgulamaktadır. (Abengaña, 2017, s. 180). Özellikle Adorno’nun tüm gerçekliğimizin yanlış bir ilerleme fikri sunduğu düşüncesi göz önüne alınırsa eleştirel teori, toplumu aşkın bir iyi yaşam fikrinden değil, mevcut olumsuz koşulların kendisinden, ezilenlerin bakış açısından anlamaya ve yeniden inşa etmeye çalışmaktadır. Eğitim kurumları bile toplumsal ve bireysel yabancılaşmanın bir yolu haline gelebilir. Abengaña’ya göre Adorno, eleştirel bir eğitim teorisinin başlıca görevi

olarak bir tür entelektüel devrim iddiasında bulunmaktadır (Abengaña, 2017, s. 180). Adorno'ya göre insanı içinde bulunduğu sıkıntılı toplumsal koşullardaki savunmasız statüsünün farkına vardırarak ve şeylerin yanlış durumu hakkında bilgilendirmek gerekmektedir. Eleştirel teori bu nedenle uygun bir eğitimin, eleştirel özdüşünme yönelik bir eğitim olması gerektiğini ve eleştirel özdüşünümün özerkliğin olmazsa olmaz koşulu olduğunu savunmaktadır. Eleştirel pedagoji daha sonra benzer bir şekilde pedagojinin bir özgürlük pratiği olduğunu savunacaktır (Giroux, 2010).

Itay Snir, *Theodor Adorno Minima Pedagogica: Eğitim Düşünme ve Özdeş Olmayan Deneyimi* adlı makalesinde Adorno'nun eğitimle ilgili çalışmalarını bir "düşünme çalışması" olarak ele alır. Bu düşünme çalışmasının ise açıkça eleştirel olduğunu ifade eder. Ancak Adorno'nun eleştirel düşünme anlayışı, düşüncenin kendi içeriğinden şüphe etmesi, hiçbir şeyi olduğu gibi görmemeye hazır olması gerektiği şeklindeki bilinen ideadan çok daha ileri gittiğini öne sürmektedir (Snir, 2020, s. 32). Adorno düşünmenin, birleştirme ve bütünleştirmeye yönelik kavramsal girişimden kaçan, özdeş olmayı aramak için kullanılması gerektiğini ve böylece içerikte olduğu kadar biçimde de tahakküm mantığına alternatif sunması gerektiğini savunmaktadır. Bu durum Itay Snir'e göre neredeyse imkansız bir görevdir (Snir, 2020, s. 32). Bununla birlikte çağdaş gerçekliğin içinde de en acil olan görevin bu olduğunu ifade etmektedir. Adorno'ya göre hakiki düşünmenin anahtarı deneyimdir. Başka bir eğitim felsefecisi olan John Dewey'in düşüncesinde siyaset ve eğitimin ve bu deneyim meselesinin ne kadar önemli ve birbirine bağlı olduğunu tarif etmektedir. Dewey ve Adorno çok farklı felsefi geleneklere bağlı olsalar da ikisi de düşünmeyi eğitimin merkezine koymaktadırlar. İki filozofun da düşünmenin deneyimle ilişkisi üzerinde durması ortak noktalarına işaret etmektedir. Dewey için bir nesneyi düşünmenin son kertede ona uygulanan yasaları keşfetmek dolayısıyla onu kontrol edebilmek ve ona hükmedebilmek anlamına gelmektedir. Adorno düşüncesinde deneyim ise nesneyi özdeş olmayan olarak deneyimlemektir. Bu farklar karşılaştırmalı olarak vurgulanmaktadır (Snir, 2017, s. 6). Düşünme eğitimi Adorno'ya göre, gerçek deneyim için nesneyi indirgenemez tekilliği içinde deneyimlemeye kendini açma eğitimidir. Bu metindeki bir diğer önemli nokta, yazarın Adorno'nun düşünmeye odaklanan bu eğitim türünü "minima pedagogica" olarak adlandırmasıdır. Adorno'nun deneyim ve eğitim görüşü üzerinden eğitimin ve özellikle düşünme eğitiminin nasıl aktif bir politik direniş biçimi olabileceği tartışılmaktadır (Snir, 2017, s. 13). Adorno'yu takip eden düşünce eğitimi de mevcut eğitim uygulamalarının

çoğuna meydan okumaktadır fakat Adorno'nun buna nazaran politik istekleri oldukça mütevazıdır. Bu sebeple de Snir, Adorno'yu takip eden eğitim fikrini “minima pedagogica” olarak adlandırmaktadır. Bu adlandırmadan eğitimin önemsiz bir bağlamda bulunduğu ya da müdahaleci olmayan elverişsiz bir eğitim olarak görüldüğü anlamı çıkarılmamalıdır. Burada Snir, Adorno'nun *Minima Moralia* eserine gönderme yaparak “magna moralia” (Büyük Ahlak) olmayı reddeden felsefi bir etkinlik, kafası karışmış kişilere rehberlik etmeyi amaçlayan birleşik, tamamen ayrıntılı büyük bir teori olduğunu vurgulamaktadır (Snir, 2020, s. 53). Dolayısıyla da Adorno'nun eğitim yolunun minimal bir kurtuluş pedagojisi olduğunu ve tahakküm gerçekliğinin daha iyi anlaşılmasının yolunda bir rehberlik aracı sunabileceğini ifade etmektedir.

Auschwitz Sonrası Eğitim

Auschwitz Sonrası Eğitim ile Auschwitz'e çıkan nesnel durumu ve onun tekrarlanmaması için gerekenleri ele aldığı fikirlerin incelenmesi eğitim görüşlerini anlamak bakımından önemlidir.

Adorno'nun *Auschwitz Sonrası Eğitim* makalesinde eğitim için en temel hedef Auschwitz'in tekrarlanmamasıdır (Adorno, 2003a, s. 242). Daniel K. Cho'ya göre, Adorno'nun Auschwitz'e karşı eğitim fikrinin geçerliliği 20. yüzyılın içine sıkışmış değildir hatta günümüzde yakıcılığını hala korumaktadır (Cho, 2009, s. 75). Çağdaş Auschwitz'in ruhu günümüz insan ilişkileri içerisinde dolaylı ve dolaysız olarak da insan topluluklarının pratiklerinde kendini göstermektedir. Cho'ya göre, tarihin çeşitli okumalarından da çıkarılabildiği gibi Auschwitz hayaleti hala geç kapitalist topluma musallat olmaktadır ve bunun Adorno'nun eğitim hakkındaki düşüncelerini her zamankinden daha önemli hale getirdiği söylenebilir. Cho'ya göre Adorno'nun eğitim düşüncesinde kritik olan nokta aslında Auschwitz'e yol açan sebeplerin, koşulların kendisini ortaya çıkarma şeklidir. Çünkü Adorno'nun yaptığı teşhiste Auschwitz'i ortaya çıkaran koşulların hala güncel olduğu tespit edilmektedir (Cho, 2009, s. 76).

Adorno'ya göre Auschwitz, İkinci Dünya Savaşı sırasında işlenen vahşetlerin bir mecazı olarak çok geride kalmış bir geçmiş ya da tesadüfi, öngörülemeyen bir kötülük patlaması değil, yüzyılın ilk yarısının Almanya'sındaki sosyopolitik koşulların doğrudan

bir sonucudur ve bu koşullar savaştan sonra önemli ölçüde değişmediği için tekrarı açık bir olasılık olmaya devam etmektedir (Adorno, 1998).

Adorno *Auschwitz Sonrasında Eğitim*'de eğitimi toplumdaki radikal değişimin anahtarı olarak somutlamaktadır. “Barbarlık karşısında okul” a çok daha büyük bir görevin düştüğünü ifade etmektedir. Çünkü ilk çocukluk evrelerinde aslında geri dönüşü olmayan yani tekrarı olamayacak olan bir eğitim süreci söz konusudur. Adorno çocukların bu evrede toplumsal bir yabancılaşmayla karşılaştıklarını ve Auschwitz’i ortaya çıkaran koşulların bu süreçlerde temellendiğini düşünmektedir. Eğitim pratiklerinde ciddi bir geçmişe sahip olan sertlik ve zora koşma karşısında Adorno insanın zora koşularak eğitilmesini sapıkça bulmaktadır. Adorno böyle bir eğitimin amacının ancak duyarsızlaştırmaya hizmet edeceği görüşündedir:

..pek yüceltilen zora koşma, aslında acıya duyarsızlıkla aynı anlama gelir. Bu türden bir ilişkide kişinin kendi acısıyla başkalarının acısı arasındaki ayrımın dahi belirginleşmediği ortadadır. Kendilerine karşı sert olanlar başkalarına karşı da sert olma hakkını kendilerinde görmekte ve onlara sert davranıldığında bastırmak zorunda kaldıkları acının intikamını almaktadırlar (Adorno, 2003a, s. 236).

Adorno’nun radikal önerisi Auschwitz’in kendini tekrar edip etmeyeceğidir, bu öneri Adorno’da Kantçı kategorik buyruk gibi yüksek bir statüyle ortaya çıkmaktadır, Adorno’nun da önerisi budur, Auschwitz’ten sonra suçlulukla baş edilecekse Auschwitz’in tekrar edilemeyeceği bir dünya için çalışmak gereklidir. Adorno burada yeni bir kategorik buyruk gerekliliğini şu sözlerle ifade etmektedir: “Hitler, özgürlüksüzlük içinde yaşayan insanlara yeni bir kategorik buyruk dayatmıştır: düşüncelerini ve davranışlarını, Auschwitz asla tekrar etmeyecek, benzer bir şey bir daha asla olmayacak şekilde düzenleme buyruğu” (Adorno, 2016, s. 331).

Adorno, Auschwitz’den sonra felsefi etkinlik devam edecekse o zaman bu Auschwitz’e karşı, Auschwitz’in tekrarına karşı bir eğitim düşüncesinin gerekli olduğunu vurgulamaktadır. Adorno’da erken çocukluk dönemindeki eğitimin önemli bir yeri vardır. Bu dönemdeki eğitim, daha sonraları bir daha tekrarı olmayacak bir eğitim olarak, entelektüel, kültürel ve sosyal bir iklim sağlayan genel bir aydınlanmanın olduğu bir dönem olarak görür. Bu nedenle bu dönem, dehşete yol açan güdülerin nispeten bilinçli hale geleceği bir dönemdir.

...bundan sonra eğitim, felsefeye hiçbir şekilde yabancı olmayan bir düşünceyi hayata geçirecektir, yani korkunun bastırılmamasını. Korku bastırılmadığında, kişi durumun gerektirdiği kadar korktuğunu kabullendiğinde, tam da bu yolla, bilinçaltına itilen ve başka şekillerde kendini gösteren korkunun zarar verici etkileri ortadan kalkabilir (Adorno, 2003a, s. 236).

Hiç düşünmeden çoğunluğa uyan kimseler, kendilerini birer nesne haline getirmektedirler ve bu kişiler yaşamlarını özerk varlık olarak sürdüremeyecek duruma gelmektedirler. Özellikle birtakım Nazi liderinin sahip olduğu organizasyon takıntısı, dolaysız insancıl deneyimler edinmede genel yetersizlik, aşırı gerçekçilik gibi bir tür duygusal katılık olarak otoritaryen kişiliğin özelliklerine sahip insanlar iş yapma iradesinin etkisinin altında dünyayı olduğundan farklı düşünemez hale gelirler. Adorno yaptığı sosyolojik incelemelerine (Adorno, 2011) dayanarak ortaya koyduğu “manipülatif kişilik türü” formülünü burada kullanmaktadır ve buna “şeyleştirilmiş bilinç” türü demektedir. Adorno, şeyleştirilmiş bilinçle mücadelenin ne kadar zor olduğundan bahseder:

Bu kişinin sevgisi bu türden şeyler ve makineler de çözünmüştü. Bu konuda asıl endişe verici olan -endişe vericidir çünkü onunla mücadele etmek umutsuz bir çaba olacaktır- söz konusu eğilimin uygarlaşma eğilimiyle iç içe geçmişliğidir. Bununla mücadele etmek Zeitgeist ile mücadele etmekle eşdeğerdir. Öte yandan burada anlattığım şey, Auschwitz'e karşı konumlandırılan eğitimin en zorlu yönlerinden biridir (Adorno, 2003a, s. 239).

Şeyleşmiş bilinç türü kişilerin kendi koşulları üzerine düşünmeye karşı onları körleştirir ve varolan her şeyi mutlak kabul ettirmektedir. Adorno'ya göre şeyleşmiş bilinç nezdinde teknolojiyle ilişkimizi incelememiz gerekir. Teknolojiyle ilişkimiz sporla ilişkimiz kadar kararsızdır:

Teknolojinin başaktörlerden biri olduğu bizimki gibi bir devirde de dünyamız teknolojik insanlar, yani teknolojiyle uyumlu insanlar üretir. Bunun makul sebepleri vardır. Kendi dar alanlarında hiç de saçma görünmezler ve bu durum çok daha genel bir bağlamda etkin olma şansı verir. Öte yandan, teknolojiyle bugünkü ilişkimizde abartılı, akıldışı ve patetik bir şeyler vardır. Bunu "teknolojik örtü"yle açıklayabiliriz. İnsanlar teknolojiyi meselenin kendisi, kendinde bir amaç

ya da kendi başına varolan bir güç olarak görerek aslında insanoğlunun becerilerinin bir uzantısı olduğunu unutuyorlar. Araç olan -ve teknoloji insan türünün hayatta kalmasının somut aracıdır- bir fetişe dönüşür, çünkü hedef -iyi bir yaşam - saklanmış ve insan bilinciyle bağlarını koparmıştır (Adorno, 2003a, s. 238-239).

Şeyleşmiş bilinç toplumsal olarak ihtiyaç duyduğu kişilikler ve teknolojiyle uyumlu insanlar üretmektedir. Adorno'nun "teknolojik örtü" dediği bu durum insanları Auschwitz'e götüren süreci beceri uzantısında gizlemektedir. Teknoloji insan türünün hayatta kalmasının somut aracıyken insanları hızlı bir şekilde ölüme götürmek için inşa edilen raylara dönmüştür: "İnsan-kurbanları hızlı bir biçimde Auschwitz'e raylarla götürmek insan soğukluğunun eseridir" (Adorno, 2003a, s. 239). Adorno tam da bu noktada dehşete yol açan güdülerin derinlerine inmektedir. Bunlar aslında acımasız koşullarda hayatta kalmak için mücadele eden bireylerin bilinçlerinde kalabalığa uyum sağlama arzusunda ve monadik varoluşlarındaki soğuklukta ortaya çıkan güdülerdir:

Uygar ve zararsız insanlar arasında Auschwitz gibi bir şeyin meydana çıkmasını sağlayan en önemli psikolojik koşul da, hiç kuşkusuz özdeşleşme yetersizliğidir. "Parazitlik" denen şey başta ticari çıkarda ifadesini buluyordu, kişinin tüm diğerlerinden önce kendini düşünmesi ve başkalarının önünde serbestçe konuşarak kendini tehlikeye atmaktan kaçınmasıydı. İşler böyle yürüyordu, genel yasa buydu. Korku içinde suskun kalmak sadece bunun sonucudur. Toplumsal monadın, soyutlanmış rakibin, ötekilerin kaderine kayıtsızlık olarak soğukluğu, çok az insanın direnebildiği bir olgudur. İşkenceciler bunu bilir; sık sık bunu sınaama şansını bulurlar (Adorno, 2003a, s. 240).

Adorno'ya göre kendilerini körü körüne kolektifin içine sokan insanlar ve manipülatif karakter olarak uyum sağlama tutkusuyla kendilerini durağan bir eşyaya dönüştürenler, kendi kaderlerini tayin eden varlıklar olmanın tersine kendilerini söndürmüşlerdir (Cho, 2009, s. 86). Adorno, Auschwitz'in yaşanmasının sebebini insanların soğukluğuna bağlamaktadır:

Soğukluk antropolojinin ana konusu ve dolayısıyla toplumumuzdaki insanların doğasının temel özelliklerinden biri olmasaydı, insanlar çok yakınlarındakiler ya da çıkar ilişkileriyle doğrudan bağlı oldukları kişiler dışındakilere neler olduğuna

tamamen kayıtsız olmasalardı, Auschwitz ortaya çıkmazdı ve insanlar onu kabullenmezdi (Adorno, 2003a, s. 239-240).

İnsanın bu konudaki başarısızlığının sebebi soğukluğu üreten ve devam ettiren toplumsal düzeni dert edinmemesidir. Günümüz insanının az sevildiğinden yakınmasının nedenini bu kişilerin kendilerinin çok az sevebilmesini olduğunu söyleyen Adorno özdeşleşme yetersizliğiyle insanların yaşananlara karşı suskunluğunu içinde yaşanan dünyanın genel yasasında tespit etmektedir: “Uygar ve zararsız insanlar arasında Auschwitz gibi bir şeyin meydana çıkmasını sağlayan en önemli psikolojik koşul da, hiç kuşkusuz özdeşleşme yetersizliğidir” (Adorno, 2003a, s. 240).

Adorno’ya göre kişinin tüm diğerlerinden önce kendini düşünmesi ve başkalarının önünde serbestçe konuşarak kendini tehlikeye atmaktan kaçınması ticari pazarın genel yasasıdır. Adorno korku içinde suskun kalmayı bu sebebe bağlamaktadır. Adorno, Charles Fourier’den örnek vererek insana yaraşır bir toplumsal düzenin, insanların arzuları bastırılmayıp gerçekleştiğinde ve serbest bırakıldığında ortaya çıkabileceği, kurulabileceği fikrini öne çıkartmaktadır (Adorno, 2003a, s. 240). Ayrıca sevgi konusunu soğukluktan bir kurtuluş biçimi olarak ele almaktadır:

Sevgi dolaysız bir şeydir ve öncelikle dolayimli olan ilişkilerin karşıtıdır. Sevmeye teşvik etme -özellikle emir kipinde, yapılması gereken bir şey olarak- soğukluğu ebedileştiren ideolojinin bir parçasıdır. Sevme yeteneğine karşı işleyen baskı ve zorluk ideolojiye içkindir. Soğukluktan kurtulmak için ilk yapılması gereken şey onun bilincine varmak ve ortaya çıkış dinamiklerini kavramaktır (Adorno, 2003a, s. 241).

Adorno’ya göre bu soğukluğun farkında olmaksızın eğitim artık kendi buyruğunu yerine getiremez ve felaketi oluşturan koşulların ortadan kalkmasına imkan sağlayamaz. Adorno’ya göre yaşanan felaketlerden sonra toplumda hala bu yaşananların farkında olmayan kimselerin olması aynı felaketlerin tekrarını tetikleyebilir: “Bugün Auschwitz’in çok kötü olmadığını, ya da o kadar da kötü olmadığını savunan kişi tüm o olan biteni savunuyor demektir ve böyle biri Auschwitz’ler tekrarlandığında ya bir kenarda oturup izleyecek ya da içinde bulunacaktır” (Adorno, 2003a, s. 241). Adorno özellikle şiddetin ve eziyetin karşısında çok önemli bir tespitte bulunmaktadır. Ona göre soğukluk ötekinin acısını duyumsamamakta kendini göstermektedir. Çünkü bu eziyete sadece mağdur olan

kesim karşı çıkmaktaysa soğukluğun şeyleşmiş bilinç düzleminde ortaya çıktığını göstermektedir:

Bu direnişin yalnızca mağdur olan kesimle sınırlı kalması da genel soğukluğun çarpıcı ve yaygın bir belirtisidir. Yine de eziyet etme ilkesinin altında yatan açgözlülüğe karşı bir direnç noktası oluşturur. Eziyet eden gruba dahil olmayan herkes bu eziyetin hedefi olabilir. Bu yüzden çok etkili bir benlikçi çıkar duygusu işin içine girer (Adorno, 2003a, s. 242).

Adorno'ya göre eziyet etme ilkesinin altında yatan açgözlülüğe karşı bir direnç noktası oluşturmak isteniyorsa insanlar, eziyet eden gruba dahil olmayan herkesin bu eziyetin hedefi olabileceğinin de bilincinde olarak tüm politik öğretimi Auschwitz'in tekrarlanmaması üzerine odaklamaları gerekmektedir. Bunu gerçekleştirirken insanların herhangi bir iktidarı rahatsız etme korkusu taşımaması gerekmektedir:

Tüm politik öğretim Auschwitz'in tekrarlanmaması üzerine odaklanmalıdır. Bunun olabilmesi için de tek yol, herhangi bir iktidarı rahatsız etme korkusu olmadan, açıkça kendisi üzerine eğilmesi ve Auschwitz'in tekrarlanmaması ilkesini merkeze almasıdır. Bu yüzden politik öğretim sosyolojiye dönüşmeli ve politik formların yüzeyselliği altındaki toplumsal güç oyunu konusunda insanları bilgilendirmelidir. Bir model önermek gerekirse, devletin nedenlerinin eleştirel olarak ele alınması saygı duyulacak bir eğitim modeli olacaktır. Devletin varlığı onu oluşturan bireylerin üzerinde düşünülürse, terör duygusu zihinlerimize çoktan yerleşmiş demektir (Adorno, 2003a, s. 242).

Adorno, Auschwitz'in tekrarının önlenmesi için yapılması gerekenleri açıklamaya çalışırken bu sürecin ortaya nasıl çıktığı ve buna sebep olan koşulların herkes için aydınlatılması gerekliliğini vurgular: “Bir zarar verme koşulu olarak soğukluğa bulunabilecek tek çare, kişinin kendi koşullarını kavraması, bu koşulları bireysel düzeyde ortadan kaldırmak için çalışması olabilir” (Adorno, 2003a, s. 240-241).

Burada dikkat edilmesi gereken Cho'ya göre, manipülatif karakterin ortaya çıktığı koşullara dikkat ederek manipülatif karakteri anlamak isteğidir. Cho'nun da Adorno'dan aktardığı ve vurguladığı gibi, Auschwitz'in önlenmesi, tekrarının yapılmaması için bu önlenme çalışması aslında her yerde uygulanmalıdır (Cho, 2009, s. 90). Adorno, dünyanın her yerinde pratiğin engellendiğini görmektedir. Dolayısıyla ona göre barbarlığa karşı

çalışmak her şeyden çok okulun görevidir. Toplumun acizliği okul için de geçerlidir. Aslında okulun bu çalışmasını gerçekleştirmek, doğrudan insanlığın barbarlaşmasına karşı çalışmaktır. Dolayısıyla Auschwitz'in önlenmesi Cho'ya göre, okulun tek başına hareket etmesiyle sağlanamaz (Cho, 2009, s. 93). Auschwitz'in önlenmesi sadece bir bütün olarak toplumun projesi haline gelirse gerçekleştirilebilir.

Onur Bilge Kula'nın *Auschwitz'den Sonra Eğitim. Uygarlık-Barbarlık Diyalektiği Nasıl İşler* adlı çalışmasında Adorno'nun *Auschwitz Sonrası Eğitim* makalesi ele alınmış ve değerlendirilmiştir. Adorno'nun uyarılarının temeline inerek eğitim dizgesinin yeniden yapılandırılmasında Adorno'nun uyarılarının ne kadar önemli olduğu vurgulamaktadır. Özellikle Adorno'nun tarif ettiği bilinç biçimi belirli bir yok etme güdüsü üzerinden ele alındığında yaşanan felaketlerin tekrar edilme olasılığı üzerinde durulmaktadır (Kula, 2018, s. 67).

İnsan doğasının saldırgan özelliği üzerine spekülasyon yapmaktansa yaşananları somut gerçeklikle ele almaya dikkat eden Adorno odağını uygarlığın karşılaştığı tehlikeye çevirmektedir. Çünkü artık uygarlık kendi karşıtına dönüşmüştür. 20. yüzyılın ilerleme ve Aydınlanma çabalarının çıktısının planlı yok etmeye ulaşmış olması uygarlığa yeniden birtakım değerleri hatırlatma ihtiyacını doğurmuştur. Kula'ya göre Adorno, adı geçen metninde mağdurların değil de öldürme güdüsüne saplanan kişilerin kendisinde bu soruna bakılması gerektiğini önermektedir (Kula, 2018, s. 68). Yeni bir eğitim konuşulacaksa tarihsel olarak suçlular anlatılmalı ve gençliğe “eleştirel özdüşünüm” etkinliği için cesaret verilmelidir. Öldürme eğilimi üzerinde kökensel bir araştırma yapılmalı ve yönetim ağlarıyla şekillendirilmiş toplumda şiddetin yeniden üretildiği alanlara ışık tutulmalıdır. Çünkü uygarlığın kendi bağrında doğan bu öfke uygarlığın bizzat kendisine yönelmiş durumdadır (Kula, 2018, s. 68). Adorno, barbarlık karşısında okulun eğitimini saldırganlıktan arındırma görevinden ibaret görmemektedir:

Barbarlıktan arındırmanın anlamı... ılımlı olmak, güçlü duygulardan kaçınmak, hatta saldırganlıkları ortadan kaldırmak şeklinde aranmamalıdır. Barbarlıkla savaşmak ve onu yenmek için öfkenin –bir yönünün gerekli olduğunu düşünüyorum; bu, resmi bir hümanist perspektiften bakıldığında barbarlık olarak da kınanabilir. Ancak hepimiz aynı sistemin suçlu bağlamında kapana kısıldığımıza göre, hiç kimse barbarca özelliklerden tamamen masum değildir ve

bütün fikir bu özelliklerin felakete yol açmalarına izin vermek yerine barbarlık ilkesine karşı kullanmaktır (Adorno, 1971b; Akt. Snir, 2020, s. 35-36).

Adorno, egemen olan tümelin her türlü tikel üzerindeki baskısının, tekil insanlar ve kurumlar üzerindeki tahakkümünü ortaya çıkarmanın aciliyetini ele almaktadır. İnsanlık dışı olana karşı çıkma eksikliği, buyruklara uymama cesaretinin yitimi ve insanların hiç inanmadıkları ülküler adına hareket edebilmesini değerlendirirken yabancılaşmanın hangi boyutlara vardığını yeniden değerlendirmektedir. Adorno, politik kişilere (özellikle liderlere) duyulan duygu patlamaları ve otoriter gizil güç gibi özellikleri psikolojik olarak değerlendirmemektedir. Faşizmin geri dönmesi ya da dönemmemesi toplumsala ilişkindir (Kula, 2018, s. 69).

Adorno'ya göre Auschwitz'e karşı gerçek güç özerklik, eleştirel düşünüm ve kör kolektiflere karşı çıkmaktır. Özellikle kolektifle bir araya gelmelerde yani özdeşleşme süreçlerinde yığınların bir kör egemenliği beslediği ifade edilmektedir. Bu sebeple Adorno kolektifleşmeyi bir sorun olarak ele almakta ve bu kolektifin hareket edebildiği şiddet ve baskı yapılarına karşı bir bilinç geliştirmeyi öne çıkartmaktadır. Çünkü nasyonal sosyalist şiddet kendini bu yapıların içinde gerçekleştirme imkanı bulabilmiştir (Kula, 2018, s. 70). Bütünün baskısı içinde parçası haline geldikleri geleneklerin ve törelerin içinde kolektif ritüellere yaslanan bir şiddet yapısı tarihsel olarak gerçekleşmiştir. Bunun temelini oluşturan asli unsurlar sertlik eğitimi ve denetim ilişkileridir. Kula, burada erkeklik söylemine dair sert olma anlayışına da gönderme yaparak başkalarına karşı duyarsızlaşan ve başkalarının acılarına karşı ilgisizleşen insanı tariflemektedir (Kula, 2018, s. 70). Çünkü "başkasının durumunu duyumsamamak" kötülüğün başlıca kökeni olarak ele alınmaktadır. Buna karşı Kula'da Adorno'dan yola çıkarak kurumsal eğitimin alabileceği önlemi kaba gücün etkisizleştirilmesinde, özgürlüğün kıymetinin bilincinin yaratılmasında ve Adorno'nun temel önerisi olan eleştirel özdüşünüm etkinliğinin gençler tarafından özgüven ve aydınlatma imkanı olarak kullanılmasında görmektedir (Kula, 2018, s. 75).

Adorno için nasyonal sosyalizm hala yaşamaktadır çünkü onu doğuran koşullar var olmaya devam etmektedir. Bu koşulları kabul etmeyen ve bunlara karşı mücadele vermeyerek eleştirel olmayan eğitim, en acil görevine ihanet etmektedir. (Snir, 2020, s. 33) İkinci bir Auschwitz'i önlemek genel entelektüel, kültürel ve politik koşullara bağlı olduğundan, eğitim Adorno için yalnızca Nazizmin tekrarına karşı değil, aynı zamanda

tüm toplumun barbarlığa dönüşmesine karşı son barikattır. Bugün okulun ahlaki önemi, statükonun ortasında doğrudan insanlığın barbarlaşmasına doğru çalışma yeteneğine sahip olmasıdır (Adorno, 2005b, s. 190).

Adorno'nun düşüncesinde eğitim, toplumu daha az barbar yapacak olan aydınlanmış insanları beslemekle görevlendirilir: “Kantçı ifadeyi kullanabilirsem, Auschwitz ilkesine karşı duran gerçek güç özerkliktir: Düşünmenin, kendi kaderini tayin etme gücü, işbirliği yapmamak” (Adorno, 2005a, s. 195; Akt. Snir, 2020, s. 34). Barbarlığa karşı mücadelenin öznel boyutunun vurgulanması eleştirel düşünme için eğitim anlamına gelmektedir ve her şeyden önce bu tür bir düşünme özerk düşünmedir. Adorno için düşünce özgürlüğü, onu kamusal alanda ifade etme yeteneğinden daha fazlasıdır, öncelikle içeriğinin, yani formüle ettiği özgürlüksüzlüğün açık bir eleştirisidir (Snir, 2020, s. 34).

Bildung: Kültür, Eğitim, Formasyon

Adorno'nun eğitim düşüncesinin temelinde Alman felsefe geleneğindeki “Bildung” kavramı önemli bir yer tutmaktadır. Bu sebeple “Bildung”un ne olduğu ve olmadığı hakkında açıklık getirmek gerekmektedir. Çünkü teorisini inşa edeceği “Halbbildung” kavramı, Adorno'nun Bildung'u nasıl anladığıyla doğrudan ilişkilidir.

Adorno'nun Bildung analizini anlamak için Hans-Georg Gadamer'in Bildung tanımına bakmak faydalı olabilir. Gadamer dile geçtiği şekliyle kültür, eğitim veya kendini yetiştirme olarak anlaşılan Bildung kavramının kökenlerini ortaçağ teolojisinde görür (Gadamer 2004, s. 10; Akt. Soysal, 2006, s. 117). Soysal'ın çalışmasında Nordenbo'dan aktararak ifade ettiği gibi Bildung kavramının kök bileşenleri “bild” kelimesi kök olarak “imge” ya da “imaj” anlamına gelirken “-ung” eki ise “bir eylem, olay ya da süreç” ya da “eylemin, olayın bir sonucu” anlamlarına işaret eder (Nordenbo, 2003, s. 25; Akt. Soysal, 2006, s. 117). Buna göre denilebilir ki Bildung kavramı iki anlama denk gelebilir; ilk olarak “birisinin ya da bir şeyin bir imge haline sokulma eylemi, süreci ya da olayı” ve ikincisi “bir eylem, süreç ya da olay sonucu olarak ortaya çıkan imgenin” kendisi olarak ifade edilebilir (Nordenbo, 2003, s. 25; Akt. Soysal, 2006, s. 117).

“Bildung” kavramı Aufklarung (Aydınlanma), Kultur (kültür), Erziehung (eğitim, yetiştirme), Ausbildung (pratik veya mesleki eğitim, çıraklık gerektiren eğitim) ve Formierung (oluşum, formasyon) ile ilişkilendirilmektedir. Almancada kültür ve eğitim kavramları iç içe geçmektedir ve Adorno'nun eğitim eleştirisini, kültür eleştirisinden gelen ve onunla bağlantılı olarak anlamak mümkündür (Abengaña, 2017, s. 182). Adorno'nun ilerleme yerine gerilemeye dönebileceğimizi düşündüğü ideolojik formasyonlara sıkışmamak için odaklandığı ve sahiplendiği “Bildung” burada merkezi bir rol oynamaktadır.

Almanca'daki “Bild” Latince'deki “Imago”ya karşılık gelirken Bildung, “Formatio”ya karşılık gelmektedir. Çok daha sonra Humboldt (Humboldt, 1988; Akt. Abengaña, 2017, s. 182), onu “Kültür” kavramından ayırmak için Bildung'un benzer bir çağrışımını kullanmıştır. Buradaki anlamıyla Bildung, kişinin “mizacını ve karakterini” “daha yüksek ve daha içsel” bir şekilde geliştirmesi anlamına gelmektedir. Abengaña'nın aktarımına göre, Schmidt, Bildung'un “kültür”, “kalkınma”, “oluşum” veya “eğitim” olarak tercüme edilebilecek karmaşık bir terim olduğunu da belirtmeye ihtiyaç duymuştur (Mendelssohn, 1996, s. 56). Herder'e göre Bildung, ‘kültür yoluyla insanlığa yükselme’dir (Gadamer, 2004, s. 9). Adorno, Bildung'a atıfta bulunmak için hem bir süreç hem de bir hedef olarak “Aydınlanma”, “kültür” ve “eğitim” terimlerini kullanmaktadır. Bu üç kavram da insanın yaşamının gereksinimleri olarak anlaşılmalıdır (Abengaña, 2017, s. 183). Gadamer ayrıca, Bildung'u “evrensele yükseltme” süreci ve aynı zamanda eğitilmiş insanların içinde hareket ettiği bir unsur olarak tanımlamaktadır (Gadamer, 2004, s. 11). Gadamer'e göre, içinde hareket edilen unsur olarak Bildung'u hedef almak, hareket eden bir hedefle karşı karşıya olduğumuzu göstermektedir (Gadamer, 2004, s. 13).

Bildung'un ortaçağdaki anlamı teolojik niteliktedir. Tanrı'nın insanı kendi imgesinde yaratmasıyla birlikte, onun insana eşit olmamasından kaynaklı olarak insanın o yetkinliği çıkartması kendini eğitmesi, geliştirmesi gerekmektedir. “Bildung” dinsel bağlamdan hümanizma sayesinde çıkar ve toplumsal psikolojik ve sanatsal bir bağlamda yeni bir anlama geçiş yapmaktadır. Gadamer'de Bildung kavramı özellikle toplumsal bilimlerin 19. yüzyılda gösterdiği gelişim bağlamında çok önemlidir (Gadamer, 2004, s. 10). Çünkü ona göre bu bilimler Bildung kavramının etrafında hümanizmi şekillendirmişlerdir. Bildung kavramı insan bilimleri hakkında bilgimizi temellendirmemizi sağlamaktadır. Artık Bildung kavramı sadece gündelik dilde

kullanılan kültürlü olmak anlamına gelmez. Artık o kişilik ve karakter eğitimidir. Bildung hümanist anlamda insanın kendine hakim ve sahip olması ayrıca kendisinin özerkliği anlamlarına da gelmektedir (Standish, 2003, s. vii; Akt. Soysal 2006, s. 118).

Bildung aslında bugün güncel bir hedef gibi durmamaktadır. Çünkü bugünkü eğitim modellerinin hedefleriyle pek aynı değildir. Bilgi birikimiyle insanın karakter özelliği arasındaki ilişki etkileşimsiz bir şekilde gelişebilmektedir. Belki de bu boyutuyla araçsallaşma daha iyi anlaşılabilir. Günümüz insanı bütün hakkında bir fikri dolayimler yoluyla edindiğinden bütünü hakikatine dair parçalı bilgiler sahibidir. Mesleki profesyonelleşme ve teknikleşme, işbölümleri arasındaki ayrım, toplumsal olan hakkında bir parçalanmaya sebep olmuş olabilir ve klasik Marksist yorumda olduğu gibi insanın kendi emeğine yabancılaştığı bu profesyonelleşme süreciyle Bildung süreci aynı hedefleri taşımazlar. Hegel'e göre Bildung'a yabancılaşarak gidilmektedir (Soysal, 2006, s. 118). Hegel, düşsel ve ussal olan yana değer vermektedir, ussallık dünyadan sürekli uzaklaştırmaktadır. Akıl çıplak duygu algılarının algıladığı dünyadan insanı uzaklaştırır. Hegel insan olma niteliğini de burada görmektedir, bu uzaklaşma insanlaştırmaktadır. Bu kopma sürecinde kişinin eğitmeni veya öğretmeni olmaz. İnsan kendi kendine şekil verir, kendini yetiştirmek zorunda kalmaktadır. Artık bu Bildung sürecidir, insanın kısa yaşamından kendini yetiştirmek için tanışacağı, tanışabileceği bir gelenektir. Hegel'de bu süreç insanın tikelliğinden evrensel olanla ilişki kurmaya geçme süreci olarak tanımlanabilmektedir (Soysal, 2006, s. 119). Gadamer'in Hegel okuması üzerinden Bildung, insanın "evrensele yükselme" yeteneği olarak tarif edilmektedir (Gadamer, 2004, s. 11). Bildung'un pratikte işini iyi yapmakla ve aynı zamanda kuramsal olarak da insanın kendi deneyimi içerisinde kendi tarihselliğini farkederek yani kendiyle aynı olmayanla ilişkilenişinden sonra kendini bulması olarak kendine dönme sürecini de içermektedir. Pratikte öğrendikleriyle işini iyi yapması onun Bildung'a dair bilincini ifade eder ama aynı zamanda yaptığı işle birlikte kendine geri dönüşlü değerlendirme yapması da önem taşımaktadır. Bildung kavramı eğitim olarak düşünüldüğünde Adorno'ya göre bireyin otonomisi (özerkliği) ve toplumun talepleri arasında bir çatışma alanıdır. Bildung, kültür endüstrisinin işlerliğinin olduğu bir toplumda Halbbildung'a dönüşür (Adorno, 1993, s. 17). Bu da tam anlamıyla eğitimin sürekli bir yarım-eğitim'e indirgenmesidir.

Bildung, öznel ve nesnel tinin, benliğin dünyayla karşılaşmasının ifadesidir. Erziehung daha çok çocukları gerçek günlük yaşama hazırlamayı amaçlayan daha çok

dünya içi sosyal etkileşimleri ifade etmektedir (Stojanov, 2012, s. 130). Bildung tüm sosyal etkileşimleri ve kurumları aşan ve her türlü sosyal ve politik teori ve pratiğin kapsamının dışına çıkan bir meta-sosyal fenomendir. (Stojanov, 2012, s. 125) Stojanov’a göre bir toplumda “nesnel tin”in ya da dünyanın nasıl temsil edildiği sosyo-kültürel yapılarına bağlıdır. Ayrıca bu yapılar, toplum üyelerinin ‘nesnel tin’e olan duyarlılığını ve dünyaya açıklıklarını da etkilemektedir. Ayrıca diğer Bildung araştırmacılarının aktardığı üzere Adorno'nun Bildung'u sosyal-dolayımlı bir fenomen olduğuna dair genel nosyonu ana akım Alman idealist eğitim teorisi geleneğiyle çelişen bir kavramdır. (Stojanov, 2012, s. 126). Krassimir Stojanov, *Theodor Adorno: Sosyal Eleştiri olarak Eğitim* adlı çalışmasında aktardığı gibi Adorno'nun Bildung anlayışı diğer Bildung kuramcılarından farklı bir konum almaktadır. Temelinde öznellik, özgür irade ve akıl bulunan insanlığın gelişiminin sosyal olarak aracılık edilen bir süreç olduğu konusundaki genel görüşte ortaklaşsa da Adorno'nun teorisine göre bu süreç, diğer teorisyenlerin düşündüğü gibi bireyin toplumsal verme ve isteme oyununa katılımıyla değil, bir temel olarak hizmet eden modern kültür endüstrisi tarafından dolayım lanmaktadır. (Stojanov, 2012, s. 126).

Halbbildung: Kültür Endüstrisi İçinde Eğitim

“Halbbildung”, Adorno’nun Bildung anlayışının kültür endüstrisi içindeki evresi olarak değerlendirilmektedir. Halbbildung kavramı eğitim ve kültür arasındaki karmaşık ilişki durumu açıklayan bir kavram olarak bu bölümde değerlendirilecektir.

Douglas Yacek, *Tüketim Toplumunda Bildung’un İmkânı Üzerine Adorno* isimli çalışmasında Bildung kavramının postmodern dünyadaki eğitim söylemine hala rehberlik edip edemeyeceğini tartışır (Yacek, 2018, s. 204). Özellikle bilgi toplumunda bilginin metalaştırılmasına ilişkin endişeleriyle çalışmasına başlayan Yacek, neoliberal mantığın eğitime daha fazla tezahür etmesiyle özellikle kitle iletişim araçlarının her yerde bulunması ve modern öznenin görünürdeki ölümü üzerine yaklaşımları incelemeye çalışmaktadır. Dolayısıyla Adorno’yu da Bildung idealinin uygunluğu hakkında ciddi çekincelere sahip ilk teorisyenlerden biri olarak belirtmektedir (Yacek, 2018, s. 204). Yacek’e göre Adorno’nun eleştirel eğitim görüşlerinde öğrenciler, ideolojiyi yayan sosyal güçleri ve bu ideolojinin içinden çıkan felsefi gerekleri eleştirmelidirler. Radikal eleştiri

ve avangart sanat tutkusu aynı zamanda da büyük bir reddetme cesareti öğrencilerin kültür endüstrisi karşısındaki tek umududur. Adorno, eleştirel bir bilinç geliştirmenin muazzam bir ihtiyaç olduğu vurgusunu yapmaktadır. Adorno'nun hayatının son zamanlardaki çalışması olan *Halbbildung Teorisi* (Adorno, 2003d) onun eğitim teorisini standartlaştırmaktadır (Yacek, 2018, s. 205). Yacek'e göre, bugünün eğitim düşüncelerine derin ve hayati alternatifler inşa etme vizyonu verebilmek için Adorno'nun eleştirilerine dikkat edilmelidir (Yacek, 2018, s. 205).

Abengaña'ya göre Adorno'nun eğitim teorisinde önemli olan eğitimin özgürleştirici rolüdür. Çünkü Adorno'ya göre özgürlüğe giden yol, insanın içinde bulunduğu olumsuz koşulları fark etmesinden başlamalıdır (Abengaña, 2017, s. 178). Ancak eğitim sistemi karakteristik olarak sosyal dolayimli özelliğini açıkça sergilemekte olduğundan, eğitime dair yenilenmiş bir bakış açısının eleştirel teori zemininde de yorumlanması makul görünmektedir. Abengaña eleştirel kuram ve eğitim kuramı arasında Adorno'nun özgürleşme arzusuna odaklanmaktadır. Krassimir Stojanov da özellikle Adorno'nun eğitimi ve öğrencileri ticarileşme ve eğitim arasındaki ilişki üzerine ironik bir özeleştirme yapmaya teşvik eden bir pedagoji anlatısını ifade ettiğini savunmaktadır (Yacek, 2018, s. 205).

Aydınlanmanın Diyalektiği'nde Adorno ve Horkheimer, “Bugünün teknik rasyonalitesi”, tahakkümün rasyonalitesidir. Kendine yabancılaşmış toplumun zorlayıcı karakteridir” (Adorno ve Horkheimer, 2002, s. 95) ifadelerini kullanmaktadırlar. Kitleleşme eğilimleri ve bunların en geniş anlamıyla sanat, artık ticaretten başka bir şey değildir. Tüketim kültüründeki pasifleştirilmiş ve boyun eğdirilmiş kitleler, kaçınılmaz olarak toplumun çürümesine yol açmıştır. Kültür endüstrisi bilinçli olarak tüketicilerini yukarıdan bütünleştirmektedir. Adorno'ya göre her ikisinin de zararına, binlerce yıldır ayrı olan yüksek ve düşük sanat alanlarını bir araya getirmeye zorlamaktadır. Böylece, kültür endüstrisi, yöneldiği milyonların bilinçli ve bilinçsiz durumu hakkında yadsınamaz bir şekilde spekülasyon yapsa da, kitleler birincil değil ikincildir, bir hesap nesnesidir, makinelerin bir uzantısıdır. Kitleler, kültür endüstrisinin ölçüsü değil ideolojisidir, kültür endüstrisinin kendisi kitlelere uyum sağlamadan zar zor var olabilir. (Abengaña, 2017, s. 184) Zenginlikte ilerleme fikriyle bizi baştan çıkaran “Kültür Endüstrisi”, insanları politik, maddi, duygusal ve entelektüel olarak yoksullaştırmıştır (Walton, 2012, s. 8-9;

Akt. Abengaña, 2017, s. 184). Bir zamanlar Bildung olarak kabul edilen şey, şimdi “Halbbildung”a indirgenmiştir. (Abengaña, 2017, s. 184)

Adorno’ya göre Halbbildung'dan kendimizi kurtarmak, eğitim sistemini yenilemek, güçlendirmek ve onu sahte kültürün (Halbbildung) daha ileri etkilerinden korumak demektir. Adorno’ya göre makro ölçekteki değişim, mikro ölçekteki değişimle gerçekleşecektir. Adorno'nun anlattığı üzere: “Kültürün özgür bireye -kendi bilincinde temellenen ama toplum içinde gelişen bireye- fayda sağlaması gerekiyordu. . . . Kültür, dolaylı olarak özerk bir toplumun ön koşuludur - birey ne kadar aydınlanırsa, bir bütün olarak toplum o kadar aydınlanır” (Adorno, 1993, s. 19). Adorno eğitimin Halbbildung’a direnmek için savaşıması gerektiğini vurgulamaktadır, çünkü eğer eğitim başarılı olursa insanların bir kurtuluşu olabilir. Adorno’ya göre Bildung ikili bir karaktere sahiptir, o hem verili topluma atıf yapar hem de sözde kültüre işaret etmektedir. (Adorno, 1993, s. 16). Stojanov’un da belirttiği üzere “Bildung sosyal aracılı bir fenomendir” (Stojanov, 2012, s. 126). Eğitim olarak Bildung, kültürün etkilerinden bağımsız değildir. Kültür olarak Bildung, kendisine faydalı veya zararlı olabilecek sosyal fenomenlerden etkilenir. Eğitim olarak Bildung ile kültür olarak Bildung arasında diyalektik bir etkileşim vardır.

Adorno, klasik teorinin “kültür” ve “toplumsal pratik” (Stojanov, 2012, s. 126) arasındaki ayrılığa karşı çıkar, ancak bu ayrılığın kendisine değil, sebebine karşı çıkar. Hegel’in görüşüne göre, nesnel ruh olarak kültür, toplumdan daha üst sıralarda yer alır, "ikincisi, birincinin basitçe somutlaşmasıdır" (Stojanov, 2012, s. 127). “Modern kapitalizmin koşulları” toplumu “bu ruha karşı çalışır” hale getirmiştir (Stojanov, 2012, s. 127). Adorno’ya göre, bu durumun sebebi, Bildung’un eksikliği değildir. Yüksek kültürün yerini eğlence endüstrisi ve tüketimcilik yoluyla Kültür Endüstrisi’nin almış olmasıdır. Kültür endüstrisi, toplumu “sahte kültürün üreme alanı” haline getirmiştir (Adorno, 1993, s. 20).

Hegel’in "nesnel tin" kavramı, tarihsel gelişimleri içinde insanlığın anlamlarının içinde olduğu fikirlerin, kavramların, dünya görüşlerinin temsiller sistemi anlamına gelmektedir. Ancak Adorno, “kültür” ve “toplumsal pratik” arasındaki karşıtlık görüşünü eleştirir (Adorno, 2006a, s. 9; Akt. Stojanov, 2012, s. 126). Adorno, bir yanda nesnel tin olarak kültürle diğer yanda toplum arasındaki ilişkiye ilişkin Hegelci kavramın ortak yorumunu paylaşmamaktadır ve buna göre nesnel tin toplumdan daha yüksek bir mertebedir ve ikincisi yalnızca bir eskinin gerçekleşmesini işaret etmektedir. Aksine,

toplum kendisini nesnel tinden ayırır ve bu tine karşı çalışabilir ve modern kapitalizmin koşullarında, gerçekten de çalışmaktadır. Burada tin, şeyleşmiş cisimleşmelerinden, toplumsal kurumlardan ve yaşam biçimlerinden olduğu kadar kültürel nesnelerden de kopuk hale gelir ve bu, onun kendisinden kopuk olduğu anlamına gelmektedir (Adorno, 2006a; Akt. Stojanov, 2012, s. 127).

Kültürel nesnelerin metalaştırılması, onları pazar yerinde değişim araçlarına dönüştürür. Bununla bu nesneler benzersiz biçimlerini ve içeriklerini kaybederler. Artık biçimsiz niceliklere indirgenirler ve bu indirgeme meta fetişizminin temel bir boyutudur (Adorno, 1993, s. 36). Metalaştırma, doğrudan verileni, olgusalılığı aşan fikirlerin ifadeleri ve insan yaşamının geleceğinin şekillendiricileri olarak kültürel nesnelerin doğal değerlerini boşaltmaktadır. Örneğin, yaratıcılığın eşiğine ulaşmaya bile çalışmadan gerçek günlük yaşamdan imal edilmiş “pembe dizilerin” üretimi genellikle çok fazla kar getirir ve bir tür sermaye yatırımı olarak görülebilir, çünkü bu diziler tüketici dostudur (Stojanov, 2012, s. 127). Kültürel nesnelerin parçalanması, tarihsel olarak kendi yapısal mantıklarından soyutlanmaları anlamına gelir.

Halbbildung evresinde kültürel nesnelerin parçalanması, bu nesnelere sahip olmaya çalışan öznelere karşı öznelere ve nesnelerin özgün direnişlerini ve bağımsızlıklarını kırmayı içeren bir süreçtir. Yine de Adorno'ya göre kültürel nesneler, ancak önceden verili öznel gerçeklik algısı şemalarında özümsemeye direnen egemen nesneler olarak kalmaları koşuluyla gerçek bir deneyim üretebilir ve bir Bildung sürecini başlatabilir (Stojanov, 2012, s. 128). Bir Bildung süreci, yani bireyin dünya ve kendisi hakkında yeni bakış açıları kazandığı bir deneyim oluşturma süreci, bireyin bir filozofun felsefesinin kendi içinde içkin mantığını anlamaya çalışmasını gerektirecektir (Adorno, 1993, s. 31). Adorno'ya göre bu görev normalde çok ciddi bir çaba gerektirecek ve bireyi mevcut gerçeklik yorumlama şemalarını sorgulamaya ve yeni şemalar geliştirmeye, yani hem dünyayı hem de kendini yeni gözlerle görmeye motive edecektir.

Bildung, bir nesnellik duygusunu, nesneleri kendi içlerindeki içkin anlamlarıyla benzersiz biçimlere ve içsel değerlere sahip olarak alma tutumunu varsaymaktadır. Entelektüel bir kavrama çabası gerektiren dünyanın bu nesnel kutbu olmadan, nesnenin özne tarafından direncinin üstesinden gelinmesi, eğitim sürecinin öznel boyutunun, benliğin gelişmesi de imkansızdır (Stojanov, 2012, s. 128). Bununla birlikte, kültür endüstrisi, kültürel nesnelerin metalaştırılması, parçalanması ve uyarlanabilirliğe

hazırlanması yoluyla tam olarak bu nesnellik duygusunu yok etmektedir. Adorno, Bildung için şöyle demektedir: “Onun zorunlu olarak dönüştüğü Halbbildung üzerine eleştirel özdeşünüm dışında hayatta kalmak için başka bir şansı yok” (Adorno, 2006a; Akt. Stojanov, 2012, s. 128).

Adorno’nun Halbbildung teorisinde yalnızca eleştirel veya pratik olmaktan ziyade gerçekten diyalektik bir Bildung anlayışının formüle edilme çabası söz konusudur (Yacek, 2018, s. 205). Adorno’nun *Halbbildung Teorisi* denemesinde Bildung, iki rakip uğrağı sürdüren diyalektik bir güç alanı olarak tanımlanmaktadır. Bu iki rakip uğrak entelektüel özerklik ve kültürel asimilasyondur (Yacek, 2018, s. 205). Yacek, Adorno’nun eğitim diyalektiğini anlamak için özellikle Halbbildung teorisi adlı makalesinin yakın bir okumasını yapar. Adorno’ya göre öğrencilerin “Bildung” kavramı karşısında özellikle klasik sanatın eğitici bir geleneği içinde kültürlenmedikleri takdirde, zorunlu olarak eksik kalacaklardır (Yacek, 2018, s. 205).

“Bildung” bireyin kendisini eğitebileceği verili yapılara gönderme yapan bir kavramdır. Bildung’un gerçekleştiği an artık Bildung’tan söz edilemez. Adorno, “Halbbildung”un geç kapitalist toplumlarda ortaya çıkmasının, bu toplumların Bildung’a içkin diyalektik momentleri dengelemedeki başarısızlıklarının sonucu olduğunu göstermeye çalışır ve mevcut bozulmuş biçim olan “Halbbildung” üzerine eleştirel bir düşünceyle kısmen Bildung’un restore edilebilirliğini tartışmaktadır (Yacek, 2018, s. 205). Adorno için sadece yüksek kültürel eserler Bildung’un özümseme araçları olarak hizmet edebilir, çünkü kendi diyalektik gerilimleri, Adorno’nun mevcut toplumsal tahayyülü aşabileceğine inandığı estetik deneyim türüne uygundur. Adorno, diyalektik bir eğitim teorisinin gerektireceği tüm ayrıntıları sağlamasa da, Bildung hakkındaki çağdaş tartışmaya katkı sunmaktadır. Adorno’ya göre kültür, iki karşıtı sürdürmek zorundadır: ruh (Geist) ve doğa (Natur) (Yacek, 2018, s. 206). Bildung kavramı, mevcut amaçlar için, klasik sanat eserleri ve bu eserler gibi kültürel eserlerde somutlaştırılabilen, insanın entelektüel çabasının bütünlüğü olarak anlaşılabilir (Yacek, 2018, s. 206). Bu tür kültürel eserler, özünde insan ruhunu somutlaştırırken, aynı zamanda doğal olanı da ifade eder. Bu nedenle Adorno, kültürü çift karakterli bir şey olarak tanımlamaktadır (Adorno, 1993). Doğanın gelişmemiş kendiliğindenliği ve özerkliği, kültürel eserlerde estetik bir biçime dizilmektedir. Bu kültürel eserler insanlık için çok önemli bir görevi yerine getirmektedir. Doğal olanın yüceltilmesinin model örneklerini tasvir ederken,

bireylere sosyal sorumluluklarını hatırlatır ve topluluk içinde uyumlu bir şekilde kültürel asimilasyonlarında onlara rehberlik eder. Öte yandan işlerin doğal boyutu, sosyal sorumluluğun baskılarını bir an için de olsa hafifletebilir ve doğayla olan bağımızı yeniden tesis edebilir (Yacek, 2018, s. 206). Yacek'e göre Adorno, doğa ve ruh, özerklik ve asimilasyon arasındaki diyalektik bağın geç kapitalist toplum kültüründe koptuğuna inandığını düşünmektedir. Adorno'ya göre kültür salt entelektüel kültür (Geisteskultur), toplumsal yaşamın doğal, maddi koşullarından uzak kalan ve bu nedenle doğa ve ruh arasında aracılık edemeyen bir kültür tarzı haline gelmiştir (Adorno, 1993). Bu bağlamda kültürün ürünleri artık toplumsal olanla doğal olan arasındaki diyalektik gerilimi sürdürmemektedir. Kültürde sosyal kurumlar sert bir şekilde rasyonel sürece tabi tutulur, teknolojikleşir ve bu haliyle özümsemektedir (Adorno, 2003b; Akt. Yacek, 2018, s. 206). Doğa artık bu sosyal kurumlar aracılığıyla sömürülmekte verimlilik ve mekanik bir düzen içinde aşamalı olarak “yönetilen bir topluma” ulaşılmıştır. Kültürel eserlerin metalaştırılması ve bu tür eserler aracılığıyla işçi sınıflarının yatıştırılması, Adorno'nun tanımladığı bu kültür bozulmasının iki temel suçlusudur (Yacek, 2018, s. 206). Adorno metalaştırılmış kültür ve eğitim ürünlerini toplumun yaşam biçiminin bir aynası olarak görmektedir. Artık öğrencilerin toplumu dönüştürme ilhamlarını alacakları kültür ürünleri metalaşmış halleriyle dönüşüme uğramıştır. Bu noktada Adorno, Halbbildung'ı özden yoksun bir bilincin özü olarak tarif etmektedir (Adorno, 2003b; Akt. Yacek, 2018, s. 206).

Halbbildung kitlelerin üzerinde engelleyici etkisi yüzünden geç kapitalist toplumda gelişim göstermektedir. Adorno, kitlesel kültür eserlerinin içerdiği estetik deneyim türünü eğitici özellikte bulmamaktadır. Adorno'ya göre, yapıtla olan deneyimimiz "gerçek bir farklılıkla" karşılaşma oluşturduğunda, estetik bir deneyim eğitici hale gelir. Bu karşılaşma anı, yapıtı bilişsel olarak birleştirmeye çalışırken bile, yapıtın bilişimizden ayrı ve ona dirençli olduğunu kabul ettiğimiz bir andır (Yacek, 2018, s. 207). Bu modelde nesnel bir deneyim anlayışı bulunmaktadır. Objektif estetik deneyimde birey, yapıtın iç tutarlılığını yapıtın yani nesnenin kendi terimleriyle anlamalı ve üretildiği tarihsel, sosyal ve felsefi bağlamla ilişkili olarak anlamalıdır (Adorno, 2003b, Akt; Yacek, 2018, s. 207). Adorno'ya göre eğitici bir estetik deneyimde öznenin kendisinden farklı bir şeyle karşılaşması, özne ve o farklı şey arasındaki farkı anlamaya, kavramaya çalışma girişimi olması ve idrakimizin dışında kalan nesnenin sahip olduğu “fazlalıkla uzlaşma” olması gerekmektedir (Yacek, 2018, s. 207).

Bireylerin tükettiği eserlerin gerçek bir fark oluşturacak hiçbir içsel içeriği veya bağlamı yoktur. Dolayısıyla bireyler bu tür öğeleri deneyimlerken yeni bir bakış açısı kazanmazlar, onlar sadece çağdaş toplumun durumunun ve kendi bilişsel yapılarının bir yansımasını alırlar. Bu ilişkilenmeler, toplumsal alternatiflerin tahayyülünü neredeyse imkansız kılan, yozlaşmış, fetişleştirilmiş bir estetik deneyim biçimini beslemektedir. Adorno bu durumu, dünyanın eşzamanlı olarak kişiselleştirilmesi ve duyarsızlaşması olarak nitelendirmektedir (Adorno, 1993, s. 35). Bireyler, kültür endüstrisi içinde karşılaştıkları eserlere kendi öznelliklerini yansıtır fakat kendilerinin eser üzerine yansıttıkları temsilleri ve kategorileri kullanarak eserleri öznel olarak kendilerine uygun bulurlar. İlk bakışta burada bir kişiselleştirme durumu söz konusudur fakat bununla birlikte Adorno bu temsillerin ve kategorilerin, kişisel anlayıştan değil, kitlesel kültür nesneleriyle ilgili önceki deneyimlerinden edilgen bir şekilde alındığını düşünmektedir: “Yabancılaşmış bilinç olarak Halbbildung hiçbir şeyle doğrudan ilişki bilmez; daha ziyade her zaman nesneye getirdiği temsillere takılır” (Adorno, 2003b, s. 118; Akt. Yacek, 2018, s. 207).

Bu tür deneyim bireyleri çevrelerindeki dünyanın fiili, maddi koşullarından yalıtmaktadır ve estetik deneyimlerinin yüzeyselliğini fark etmelerini engellemektedir (Adorno, 1971). Bireyler, kitle kültürü eserlerinin içeriğini, eserin iç içeriği veya üretim bağlamı ışığında bu inançları değiştirmek zorunda kalmadan, önceden var olan inanç ağlarına doğrudan dahil edebilmektedirler. İnsanlar dünyayı kişiliksizleştirilmiş, soyut ve konformist bir tarzda deneyimlemektedirler (Yacek, 2018, s. 208). Kapitalist toplumda tüketici, kendi bağlı bulunduğu bütünün kayıtsız bir katılımcısı haline gelmektedir: “Kişinin asla var olana ulaşamadığı, onun önünde teslim olması gerektiği duygusu, bilgi dürtülerini köreltir. Öznenin değişmez olarak tasvir ettiği şey fetişleşir, anlaşılmaz hale gelir” (Adorno, 2003b, s. 117; Akt. Yacek, 2018, s. 208).

Tüketim toplumunun aptallaştırıcı koşulları basitçe algılanmamaktadır. Adorno’ya göre bugün insanların “eğitim” olarak adlandırdıkları Halbbildung, Aydınlanma Bildung’unun umut verici kategorilerini korumakta olsa da potansiyelini gerçekleştirememektedir. “Halbbildung”la savaşmak bu nedenle iki kat daha zordur, çünkü nesnel deneyim kapasitesini azaltırken, var olanı değiştirme arzusuna karşı düşmanlığı körüklemektedir (Yacek, 2018, s. 208). Bu koşullar altında eleştirel inceleme giderek daha zor hale gelmektedir. Tüketim toplumunun insanı, kendini kendi

rahatsızlığına karşı rahatsızlığını yaratan koşulları savunur duruma getirmektedir. Çünkü kendine yönelik farkındalığa karşı düşmanca duygular Halbbildung'un ortamında kendi gerçeğini kavramaya karşı bir engel oluşturmaktadır.

Bildung, ancak estetik bilincimiz, kültürel eserlerin nesnel içeriğinin tekrar deneyimlenebileceği bir düzeye geri getirilebilmesiyle mümkündür. Fakat eğitimsel sonucu gerçekleştirmek için pedagojik eylem, "sözde eğitimli bilincin" (Halbbildung içinde eğitilmiş olan bilincin) bozulmuş durumu tarafından engellenmektedir. Adorno, *Halbbildung Teorisi*'nde çok önemli bir pedagojik yön sağlamaktadır. Adorno, mevcut deneyimsel kapasitelerimizin yetersizliğini örtük olarak kavrayabileceğimize, ancak bu yetersizliğin üstesinden gelmek için üstlenebileceğimiz çabanın, değişime karşı kırgınlık duygularımız tarafından engellendiğine inanmaktadır. Yacek bunun önemli bir eğitim anlayışı olduğunu düşünmektedir (Yacek, 2018, s. 208). Krassimir Stojanov'un önerdiği gibi, örneğin kitle iletişim araçlarını öğrencilerle eleştirel bir şekilde yapıbozuma uğratarak farklı bir estetik deneyim biçimi geliştirmeye doğrudan girişen eğitimci, muhtemelen öğrencilerde küskünlük uyandıracaktır (Stojanov, 2012; Akt. Yacek, 2018, s. 208).

Adorno, "Bildung"un ilerleyebilmesi için bireylerin deneyimlerini anlamlandırmaya başlayabilecekleri ve hayatlarını modelleyebilecekleri bir dizi imgeye (Bilder) ihtiyaç duyduklarını söylemektedir. "Halbbildung"un imgeleri toplumsal gerçekliği çarpıttığı ve öğrencilerin onu değiştirme yeteneklerini bozduğu için kültür endüstrisi bağlamında eleştirilmektedir. Üretilen bu görüntüler hiç gerçek görüntüler değildir. Bahsedildiği gibi, bunlar, insan ruhunun gerçek anlamda eğitici modelleri olarak hizmet etmeyen, statükonun fetişleştirilmiş yansımalarıdır. Yani kitlesel kültür malları, alternatiflere açılan pencerelerden ziyade verili olanın aynalarıdır. Buna karşılık, klasik imgeler, öğrencilere dikkatlerini odaklamaları ve onları nesnel içerikleri için deneyimlemeleri, yani Adorno'nun dediği gibi "fikirlerle bedensel temas" aramaları için ilham verebilir (Yacek, 2018, s. 210). Sanat, edebiyat ve felsefe eserleri, bu tür nesnel estetik deneyimler için mükemmel kaynaklardır. Çünkü Adorno'nun öne sürdüğü gibi, öğrencilerin mevcut dünya görüşlerine onları tüketerek uygun hale getirme girişimlerine direnen içeriklere sahiptirler. Adorno, bu bağlamda bazı geleneksel yapıtların burjuva rasyonalitesine direnebileceğini ve böylece tüketim toplumunun yaygın Halbbildung'una karşı koyabileceğini öne sürmektedir (Yacek, 2018, s. 210).

Adorno'ya göre bilişsel direnç ve “sahiplenme” (temellük) diyalektik olarak birbirini teşvik etmektedir (Yacek, 2018, s. 209). Bildung'da her türlü sahiplenmeden kaçınmak, geç kapitalist toplumda eğitici olmayan ve şeyleştirilmiş estetik deneyimi beslemektedir. Adorno'ya göre "kültürün çabucak yayılması (Bildung) onun yok edilmesiyle aynıdır" (Adorno, 1993, s. 29). Halbbildung, tüketimci ve konformist bir kültür üreterek “Kültür Endüstrisi”nden ortaya çıkmıştır ve ilerleme ideallerini gerçekleştirme biçimleri, kişileri, kapitalist makineye asimile etmeye yönlendiren pasifize edilmiş ve boyun eğdirilmiş bireyler kültürü yaratmıştır. Kitleler makinenin içine o kadar derinden girmişlerdir ki, artık onun dışında herhangi bir gerçekliği hayal edemezler. Adorno'nun *Auschwitz Sonrası Eğitim* makalesinde de eleştirdiği durum budur. “Halbbildung”ün kültürel nesneler üzerindeki en önemli etkilerinden biri, onları kolayca özümseyerek öznenin kaybına yol açmasıdır (Stojanov, 2012, s. 127-128). Bu özerklik kaybı, Adorno'nun başlangıçta otorite ve vesayet olarak sorunsallaştırdığı şeydir. Kapitalizmin refah içinde ilerlemeye dair sürekli kurgusuyla aldatılan bireyler, Darwin'in "en uygun olanın hayatta kalması" teorisine benzer bir zihniyet üretir ve böylece "konformist bir toplum" yaratır (Adorno, 1993, s. 17; Akt. Abengaña, 2017, s. 186). İnsanın ait olma arzusu, rahatsız edilme konusundaki ilk içgüdüüne baskın çıkarmıştır. Bu nedenle, “basitçe var olan ve körü körüne gelişen” (Adorno, 1993, s. 18; Akt. Abengaña, 2017, s. 187) günümüzdeki koşullar yerine çoğu toplumda muhalif bir kültür gerçekleştirmek hoş karşılanmamaktadır. Kişiler kimlikleri pahasına uyum sağlamaktadır ve bu nedenle de “sahte kültürlü kişi (Halbbildung'a sahip kişi) benlik olmadan kendini korumayı uygulamaktadır” (Adorno, 1993, s. 33; Akt. Abengaña, 2017, s. 187). Adorno'ya göre, Halbbildung çağında Bildung, “Erziehung”ün Halbbildung hakkında eleştirel düşünmeye programlanmasıyla mümkün olacaktır (Adorno, 1993, s. 38). Adorno, Bildung'un "hayatta kalabilmek için kendisinin küçümsediği şeye ihtiyacı olduğunu" ve dahası, "özgür bir toplumun bağlı olduğu bağımsız düşüncenin koşullarının toplumun özgür olmayışı tarafından belirlendiğini" söylemektedir (Adorno ve Becker, 1983, s. 104; Akt. Abengaña, 2017, s. 187). Abengaña'ya göre Adorno'nun vardığı çözüm, klasik Bildung'un çağdaş bir biçimde sahiplenilmesidir (Abengaña, 2017, s. 187).

Erziehung: Yetiş(tir)me olarak Eğitim

Erginlik Yolunda Eğitim adlı alışma Theodor Adorno ve Helmut Becker'in radyo programında Aydınlanma, kültür ve eğitim hakkında yaptıkları diyalogları içermektedir (Adorno ve Becker, 2009). Dünyanın genel durumunu eleştirel ve çözüm arayan bir yerden inceledikleri bu çalışmada sorumluluk ve erginlikle ilişkilendirilebilecek bir eğitim düşüncesi ortaya koymaya çalışmaktadırlar: "Erginlik'in gerçek, tek anlamda somutlaşmasının, kimi insanların tüm gleriyle eğitimin çelişki ve direniş yolunda bir eğitim olmasını etkilemelerinde yattığını söylemek isterim" (Adorno ve Becker, 2009, s. 57).

Robert French ve Jem Thomas'in Erginlik Yolunda Eğitim adlı çalışmaya yönelik incelemelerinde Becker ve Adorno'nun eğitim konusundaki görüşlerinin kişisel ve toplumsal olgunluğun ve sorumluluğun geliştirilmesi için bir süreç olarak Kant'ın Aydınlanma kavramına dayandığını ifade etmektedirler (French ve Thomas, 1999, s. 4). Özellikle hem otoriter hem de konformist olmayan bir eğitim fikrinin doğasında bulunan paradoksu çözemeyen ve kendi içinde çelişkiye yakın bir konumda bulunduklarını düşünmektedirler. Adorno'nun eleştirisinde Heidegger'in düşüncesi, Amerikan pozitivizmi ve gerçeklerin fetişleştirilmesine dair ortaklıkların tespiti ve çalışmanın temel analizinde eleştirel entelektüel geleneğin iflasına dair çıkarımlar bulunmaktadır. Olgunluk ve sorumluluk eğitimi olarak ele alınan bu çalışmanın temelinde Kant'ın Aydınlanmayla erginlik arasındaki ilişkiye referansı bulunmaktadır: "Aydınlanma, insanlığın Unmndigkeit'tan kurtuluşudur" (Kant, 1963, s. 3).

Kant'ın Unmndigkeit'i için "vesayet" veya "tabiiyet" ve Adorno ve Becker'in programda karşıt olarak kullandıkları "olgunluk" veya "sorumluluk" ifadelerine yer verilmektedir (Adorno ve Becker, 2009, s. 54). Kant'a göre vesayet, "insanın bir başkasının yönlendirmesi olmaksızın aklını kullanamaması"dır (Kant, 1963, s. 3). Adorno başka bir Kantçı terim olan "heteronomi"yi özerkliğin karşıtı olarak kullanmaktadır. zerk kişi bir başkasının emirlerini takip etmeyen kişidir. Adorno, geç kapitalizm içinde kültür endüstrisinin ve onun tarafından idare edilen okulların ve ona göre programlı üniversitelerin dolayımında başkasının buyruklarını izlemenin, kr körüne bir itaat meselesi olmadığını, düşünememe, kendi başına geleneklerden bağımsız

bir yaşam yolu tahayyül edememe meselesi olduğunu vurgulamaktadır (French ve Thomas, 1999, s. 4).

Ailenin ve toplumun bireye dayatabileceği sınırlamalara rağmen bir başkasının buyruklarını takip etmek de bir çeşit seçimi temsil etmektedir. Bu seçim ya bilinçli ve isteyerek itaat ettiğimizde olduğu gibi kasıtlı bir seçim ya da üzerinde düşünülmemiş alışkanlıkta örtük olarak bulunan bilinçsiz bir seçimdir (French ve Thomas, 1999, s. 4).

French ve Thomas'a göre Adorno, insanlığa kendi başına bir amaç olarak değer vermeyi öğrenmenin, Freudyen terimlerle bir vicdanın veya süper ego gibi bir şeyin gelişiminden kaynaklanan bir ahlaki eğitim meselesi olduğunu söylemektedir (French ve Thomas, 1999, s. 5). Çünkü Kant vesayet durumunu çocuğun durumuna bağlamaktadır. Çocuğun ondan sorumlu, onu düşünen bir vasisi vardır. Çocuğun büyümesi dışında Kant, reşit olmamanın çok kolay, yani olgun ve sorumlu olmamanın çok kolay olduğunu söylemektedir (Kant, 1963, s. 3). İnsanlar kendileri için düşünmeye çalışırken, bocalayan adımlar atar ve yalnız başlarına yürümeyi öğrenemediği düşmektedirler. Kant için "Mundigkeit"ın (Erginlik) koşulu sorumluluk, olgunluk, özerklik, özgürlüktür. Olgunluk ve sorumluluk için eğitim, özgürlük için eğitimidir ve uygar yaşam aklın özgürce uygulanmasıdır (Kant, 1963, s. 4).

Olgunluk ve sorumluluk eğitimi için eğitimciler bir yandan, çocuğun istenen şekilde öğrenmesini sağlamak için yeterli yetkiye sahip olmalıdırlar, öte yandan da belirli türden otoritelerinden vazgeçmelilerdir (French ve Thomas, 1999, s. 5) Bu nedenle Becker, öğretmenlerin karşı karşıya olduğu asıl görevin 'kendilerini gereksiz kılmaktan ibaret olduğunu' iddia etmektedir (Adorno ve Becker, 2009, s. 54).

Kant'ın kendi dönemi içinde ve sonrasına dair tariflediği özgürlükler hayal ettiği kişisel sorumluluk ve mantıklı özerklik gibi bir şeyi beraberinde getirmemişti. Bu bağlamda French ve Thomas'a göre, hem Adorno hem de Becker, özelde eğitim sistemini ve genel olarak kültürü, karşıt kutbu yani heteronomiyi teşvik eden bir şey olarak görmektedirler (French ve Thomas, 1999, s. 5). Eleştirel bağımsızlığın teşviki yerine, vesayet eğitiminin hala dünyaya hükmettiği belirtmektedirler (French ve Thomas, 1999, s. 12).

Adorno ve Becker, uyum ve edilgenliğin sistematik üretiminin farklı yerlere dağılmış olduğunu düşünmektedirler (French ve Thomas, 1999, s. 5). Örneğin o dönemin

koşulları içinde Darwinci etkilenimleriyle Amerika, Heideggerizmin mirasıyla Almanya, kendi Marksist-Leninist otoriter öğretim stilleriyle Sovyetler Birliği, bunların hepsi dünya çapında bir heteronominin yüceltilmesi anlamına gelmektedir (French ve Thomas, 1999, s. 6). Onlara göre sorun, sadece modern eğitimin özgür sorumluluk için ahlaki eğitimi üretmede başarısız olması değildir, modern bir endüstriyel ekonomi tarafından kendilerine tahsis edilen görevlere uyan uyumlu bir nüfus yaratmayı amaçlayarak tam tersini yapmaya koyulmasıdır (Adorno ve Becker, 2009, s. 50). Adorno radyo programında Kant'ın Aydınlanmayla ilgili görüşlerini aktararak eğitimin temelleri hakkında konuşmaya başlamaktadır. İnsanın ergin olma süreciyle Aydınlanma arasındaki ilişkiyi değerlendirir:

Demokrasinin erginleşmeye yönelik desteği bellidir. Bunu biraz daha açmak için Kant'ın “Aydınlanma Nedir?” başlıklı makalesinin girişine kısaca değinmek istiyorum. Kant burada, ergin olmamayı tanımlayıp böylece ergin olmayı açıklıyor: Nedenler, aynı aklın kavrayış eksikliğine değil, bir başkasının yönlendirmesi olmadan kendi kararına ve cesaretine bağlı kalarak akıllı kullanamamaya dayanıyorsa, bu ergin olamamadır. Aydınlanma, insanın kendi kendine düştüğü bir ergin olamama durumundan çıkışıdır” (Adorno ve Becker, 2009, s. 49).

Adorno, demokratik düzenlerin temeli olan birey istencinin inşasını vurguladıktan sonra başarının yetenekle olan ilişkisinin bir nevi fetişizme dönüştüğünden bahsetmektedir. Ayrıca kültür endüstrisinin belirlediği düzenin mekanizmalarında düşünme alışkanlıklarının yitimine odaklanmaktadır:

Kendi şeylerimin [başarılarımın], şayet böyle bir şey varsa, etkisinin gerçekte bireysel yetenekle, entelektüellikle ve benzer kategorilerle çok belirleyici bir ilişkisi yok; daha çok, kendi eğitimimde bir dizi şansla, bunlarla kesinlikle kendimi övmek istemiyorum ve bunlarda benim hiç suçum yok, her zaman olduğundan farklı biçimde, benim bilimin kontrol mekanizmalarının dışında kalmamla ve düşünülme-yeni düşünmeyi göze almamla ilişkilidir, yoksa bazı insanlar, çok erken dönemlerde, özellikle adı üniversite olan devasa güçlü kontrol mekanizmalarında asistan oldukları dönemlerde, [bunları] düşünme alışkanlığından uzaklaştırılıyor. Şimdi burada şu ortaya çıkıyor: Bilimin kendisi çok çeşitli alanlardaki bu kontrol mekanizmalarınca öyle hadım edilmektedir, öyle

kısırlaştırılmaktadır ki bilim, ayakta kalabilmek için kendisinin yasakladığı, lanetlediği şeye daha sonra aynı biçimde ihtiyaç duyuyor. Bu doğruysa, eski romantik dahi-inancıyla yakından ilişkili olan bu yetenek fetişizmi elbette kalkmalı (Adorno ve Becker, 2009, s. 50).

Yeteneğin yaradılıştan gelmeyle ilişki olmadığını ve bu yeteneğin dille ifade edilmesinde aslen belirleyici olanın toplumsal koşulların olduğunu ifade etmektedir (Adorno ve Becker, 2009, s. 51). Çünkü Adorno'ya göre ergin olmanın ön şartları toplumun özgür olmasıyla ilgili bir konudur. Özgür bir toplumun kendisinin koşulu da kişilerin erginliğine bağlı durumdadır:

...yeteneğin genel olarak yaratılıştan gelmeyle bir ilişkisinin olmadığı [belli] – püriten olmaya gerek yok- yetenek, bunu dille olan ilişkisinde, ifade yeteneğinde, kendince çok önemli ölçüsü olan tüm bu şeylerde görüyoruz, tersine toplumsal koşulların işlemesiyle [ilişkili] ve böylece ergin olmanın ön şartları, toplumun özgür olmamasıyla koşulludur, özgür bir toplum erginliğe bağlıdır (Adorno ve Becker, 2009, s. 51).

Bu düşünceye rağmen Adorno, eğitim için önkoşul olarak ele alınabilecek bir taraf almanın imkanı bulunmadığını belirtmektedir. Mevcut düzenlerin işleyişinde erginliğin yerine otorite ve yükümlülüklerin ön plana çıkarıldığını ve bunların da demokrasinin önkoşulu olarak değerlendirilmesinin tamamen yanlış hatta demokrasi fikrinin aleyhine işleyen bir düşünce olduğunu ifade etmektedir (Adorno ve Becker, 2009, s. 51). Adorno, yükümlülüklerin erginliği sarıp kapatan bir düşünce olduğundan bahsederken yaratıcı ve özerkliği sağlayabilecek bir eğitim imkanını da baltaladığından bahsetmektedir (Adorno ve Becker, 2009, s. 51).

Adorno ve Becker özerkliğin tanımının “kişinin kendi kendini belirlemesi” olduğuna hemfikir olurlarken erginliğin bir dünya meselesi olduğunu ifade ederler (Adorno ve Becker, 2009, s. 52). Dünyanın her bir yanında erginlik ve özerklik yetilerinin yerine “uyum” yeteneğinin ön plana çıkarıldığını eleştirmektedirler (Adorno ve Becker, 2009, s. 52). Dönemin farklı ülkelerinde de çoğunlukla uyumun ve heteronominin yüceltmeye devam edildiğini ve bunun da otoriter bir eğitime kaynaklık ettiğini dile getirmektedirler: “...çok uzun bir süre önce üretim ilişkilerinin değiştiği bir ülkede, çocukların ergin olma yolundaki eğitimlerinde olağanüstü [boyutta] çok az değişiklikler

yapılmış ve bu okullarda otoriter ders tarzı tamamen hakimiyetini koruyordu” (Adorno ve Becker, 2009, s. 52). Farklı üretim ilişkilerinin meydana geldiği 20. yüzyılda karşıt kutupların – Sovyetler Birliği ve Amerika Birleşik Devleti olarak düşünülebilir - ortak noktası olarak uyum kavramının nasıl önemli bir rol oynadığını dile getirmektedirler:

Ve eklenmelidir ki bu, siyasal sistemlerin sınırlarını da oldukça aşan bir meseledir. Amerika’da da gerçekten böyle, burada doğrudan farklı iki talep çarpışmaktadır: bir tarafta hiçbir ön belirlemeye izin vermeyen güçlü bir bireycilik talebi, diğer tarafta ise Darwin’den Spencer’ın düşüncelerine kadar uzanan Uyum, yani adjustment, bu kelime otuz-kırk yıl boyunca Amerika’nın neredeyse sihirli bir sözcüğüydü ve aynı zaman diliminde ifade edilen aynı bağımsızlık kavramını da yeniden zincire vuran ve iğdiş eden bir kelimedir (Adorno ve Becker, 2009, s. 53).

Uyum (adjustment) kavramının eleştirisinden sonra otoritenin nihai olarak kötü bir kavram olmadığı özellikle erginlik için gereken bir başlık olduğunu da dile getirmektedirler (Adorno ve Becker, 2009, s. 53). Ergin insanın her otoriteye karşı çıkması gibi bir koşulun bulunmadığını ve çocukların gelişiminde bunun oldukça normal bir evre olduğunu Freud’a dayandırarak temellendirirken baba figürüyle kurulan idealleştirmeden çıkarak çocukların kendi benliklerini inşa ettiklerini belirtmektedirler:

Çocukların –Freud bunu normal gelişim olarak tanımlamıştı- genel olarak bir baba figürüyle, yani bir otoriteyle kendilerini özdeşleştirdikleri, bunu içselleştirip kendileştirdikleri bir süreçtir, daha sonra çok acılı ve asla sancısız olmayan bir süreçte babanın, baba figürünün çocukların babadan öğrendikleri ben idealine denk düşmediğini deneyimleyip kendilerini [bu süreçten] koparırlar ve bu biçimde ergin bir insan olurlar (Adorno ve Becker, 2009, s. 53).

Becker, insanların yetişme formasyonunun zorunlu olarak otoriteyle bir karşılaşmayı içereceğini söyleyerek bu içkin süreci onaylamaktadır (Adorno ve Becker, 2009, s. 53). Çelişki, diyalektiğin önemli bir bileşenidir. Kültür endüstrisi çağında gelişen temel bir hayatta kalma arzusu, uyum sağlamaktan geçmektedir. Bu nedenle çocuğun öncelikle özdeşleşebileceği bir otorite figürüne ihtiyacı olacaktır. Ancak çocuk da farklı bir oluşuma sahip olabileceğinden, otorite figürüyle çocuğun ideallerinin kısa sürede birbirinden uzaklaşması olası görünmektedir. Çocuk, bir özgürleşme arzusu yaratacak olan otorite figürünün doğuştan gelen eksikliklerinin farkına varacaktır. Böylece çocuk,

uymasına rağmen oluşumunu kontrol edebilir. Abengaña, "Yara izi olmadan asla gerçekleşmeyen" (Adorno ve Becker, 1983, s. 107; Akt. Abengaña, 2017, s. 190) bu acılı özdeşleşme ve kopma süreci, yabancılaşma ve uzlaşma – “Aufhebung” (ablasyon) sürecine benzetmektedir. Dolayısıyla otorite, ondan kurtulmamız için gerekli koşulu sağlayan zorunlu bir kötülüktür. Ne kadar gerekli olursa olsun, “bu aşamayı yüceltmek ve bununla yetinmek” için kullanılmamalıdır (Adorno ve Becker, 1983, s. 107; Abengaña, 2017, s. 190). Bu çelişki, özdeşleşme, kopma ve zorunlu kötülük fikri, Adorno'nun eleştirel eğitim teorisinde çok açık görünmektedir. Abengaña'nın Adorno ve Becker'in çalışmalarından çıkarımına göre, Bildung'un Halbbildung'a ihtiyacı vardır ve aynı şekilde özerkliğin de vesayete ihtiyacı olduğunu düşünmektedir. Abengaña'ya göre burada her zaman kademeli olarak üstesinden gelmeyi öğrenmek gereken bir koşul vardır. Abengaña'ya göre güçlü bir hastalığın - Halbbildung ve kültür endüstrisinin bu sosyal patolojisinin - eşit derecede güçlü bir ilaçla tedavi edilmesi gerektiğini anlamamız gerekmektedir. Bu nedenle, vesayet ve özerkliğin iki ucu arasında, ortada bir yerde yatan bir çözüm bulmak gerekmektedir (Abengaña, 2017, s. 191).

Kültür endüstrisi ve bütünü, tikele baskısına uyum sağlanmamalıdır ve bu nedenle, bilinçli bir eleştirelilik tutumu geliştirmek gerekmektedir. Adorno'ya göre kültüre karşı çıkmak çoğu zaman şu ya da bu şekilde başarısızlıkla sonuçlanmaktadır bununla birlikte, bu “hasar görmüş yaşam” ve “işlerin yanlış durumu”na da boyun eğmemek gerekir (Adorno, 2016, s. 22). Bir kişi diğerini efendi olarak tanıdığı sürece köledir ve ancak kölenin özgürlüğe doğru yolunu bulması ancak böyle patolojik bir ilişkinin tanınması yoluyla olur (Abengaña, 2017, s. 192).

Kant'ın Aydınlanma referansı Adorno, erginliğin statik değil, dinamik bir kategori olarak ele alınmasını istemektedir. Mevcut sistemlerin içerisinde kültür endüstrisiyle el ele yürütülen baskı mekanizmalarıyla erginlik yükümlülüğe sıkıştırılmak istenmiyorsa mevcut durumun zorluklarına odaklanılmalıdır ve toplumsal çelişkilerin üzerinde daha fazla durulmalıdır ancak o zaman erginlik konusunda bir çözüm söz konusu olabilecektir:

Kant, hareket noktası aldığım yazısında “Şimdi aydınlanmış bir çağda mı yaşıyoruz” sorusunu cevaplar: “hayır, ancak belki bir aydınlanma çağında” [der]. Kant bununla öyleyse Erginlik'i statik değil, tutarlı bir biçimde dinamik bir kategori olarak, bir Varlık olarak değil, bir Oluş olarak belirler. Bugün bizim de

bir Aydınlanma çağında yaşadığımızı aynı biçimde söyleyip söyleyemeyeceğimiz, bugün insanlar üzerinde uygulanan tarifsiz baskı karşısında basit biçimde dünyanın kurulumu ve planlı yönlendirme, en geniş anlamıyla da bütün iç bölgeler kültür endüstrisi sayesinde şüphe götürür duruma geldi. “Erginlik” kelimesi, klişe bir manada ve diğer egemenliklerin kavram karşısında yükümlülüklerden bahsetmesindeki gibi içeriksiz manada kullanılmak istenmiyorsa, öyleyse ilk olarak dünyanın kurulumunda Erginlik’e karşıt duran tarif edilemez zorluklar görülmelidir. Ve sanırım bunun üzerinde daha fazla durmalıyız. Bunun nedeni doğal olarak toplumsal çelişkidir, içinde yaşadığımız toplumsal inşa eskisi gibi heteronomdur, yani günümüz toplumunda hiç bir insan kendi amacına göre gerçekten var olamaz; bu böyle olduğu sürece, [yani] toplum sayısız yollar ve aktarıcı kurumlarla insanları öyle şekillendirmektedir ki, insanlar bu heteronomluk ve kendi bilinçleri içindeki çalınmış bu bütünlük dahilinde her şeyi yutmakta ve kabul etmekte. Bu elbette kurumların, politik dersler hakkındaki tartışmaların ve benzer sorunların içine kadar girmektedir. Bugün Erginlik konusundaki asıl mesele, bunlara karşı durulup durulamayacağı–ki buradaki pasif öznenin de kim olduğu yine önemli bir mesele- ve bunun nasıl olacağıdır (Adorno ve Becker, 2009, s. 56).

Mevcut durumun değişimi için Adorno, gençlere kültür endüstrisinin mekanizmalarını açığa çıkaracak bir yol sunulması için onları mevcut olanlar karşısında soğutmak veya tiksindirmek anlamlarına gelen “madig machen” fiilini kullanmaktadır:

Ancak genç insanlara bunların kötülüklerinden bahsedilebilip gençler bunlardan soğutulabilir. Her dönem, kendine uygun ifadeler yaratır. Ve bu ifadelerden bazıları, “madig machen” [birşeyden soğutmak, tiksindirmek] çok iyi örnektir. Böyle bir “Madig machen” eğitiminin oldukça güçlü bir biçimde savunusunu yaparım (Adorno ve Becker, 2009, s. 58).

Adorno programın sonlarına doğru değişimin güçlüklerine dair uyarıda bulunmaktadır. Değişimin koşulunu öznenin kendi güçsüzlüğü üzerinde düşünmesi yani düşününsel bir yola girmesi olarak salık vermektedir:

...nasıl olursa olsun sadece bir toplum insanları erginlikten uzaklaştırmaz; tersine, çünkü insanları ergin olmaya iten her ciddi deneme – eğitim kelimesini bilerek

kullanmıyorum büyük direnişlerden mahrumdur; ve çünkü dünyadaki tüm kötülükler süratle, insanlara o anda istenilenlerin çoktan geride kaldığını ve artık güncel olmadığını veya ütopyacı olduğunu ispat edecek geveze bir avukat bulmaktadır. Konuşmamızı şöyle kapatmak istiyorum; var olanın devasa gücünden mahrum olmakla ve güçsüzlüğe mahkum edilecek görünen, herhangi küçük bir alana katılarak dünyayı değiştirme girişimi, değişimi isteme çabası içindeki bilinç altına rahatlıkla itilen fenomen hakkında dinleyicilerimizden düşüncelerini istiyoruz. Değiştirmek isteyen bunu, sadece bu güçsüzlüğü ve kendi güçsüzlüğünü düşünmesinin ve de eyleminin bir momentini yaparak başarabilir (Adorno ve Becker, 2009, s. 58).

Abengaña'ya göre Adorno, bugünün nesnel koşullarını değiştirme girişimimizin zaten boşuna bir çaba olabileceğini ima etmektedir (Abengaña, 2017, s. 188). Ancak dikkatimizi “Halbbildung”a, kültür endüstrisinin öznel boyutuna çevirerek, gerçek bir Erziehung aracılığıyla olan sahte kültüre karşı koymanın bir yolunu bulabiliriz. Bu sebeple gerçek bir Erziehung, "eleştirel özdüşünmeye yönelik bir eğitimidir" (Adorno, 2003a, s. 241). Bu eleştirel özdüşünüm fikri, insanın özerk olma yeteneğine büyük ölçüde katkıda bulunacaktır ve bu da kişinin kendi kendini oluşturması için faydalı olacaktır. İnsanlar sadece hayatta kalmak veya varlığını sürdürmek için uyum sağlaması gerekmediği sürece özgürdür.

Adorno, bundan kurtulmanın “yalnızca düşünce yoluyla ve tam olarak da sarsılmaz ve ısrarcı düşünme yoluyla” olduğunu ileri sürmektedir (Abengaña, 2017, s. 188). Cesaret verici bir aforizmanın ötesinde, Adorno'nun önerdiği çözümün özü aslında burada bulunmaktadır: bir düşünme kültürü çağrısı (Abengaña, 2017, s. 188). Fakat, “Mundigkeit” (Erginlik) her türlü otoriteye karşı çıkmak anlamına gelmemektedir (Adorno ve Becker, 2009, s. 54). Eleştirel olmak, her şeyi tamamen reddetmekten farklıdır. Abengaña'ya göre Adorno'nun klasik Bildung'u sahiplenmesi bu noktada devreye girmektedir (Abengaña, 2017, s. 188). Klasik Bildung'un toplumdan kopuk olması sebebiyle, Bildung, kültür endüstrisi içinde kolayca özümselemeyecektir. “Erziehung” kavramının yoğunluğu burada önemlidir. Bu terim sadece bilimsel eğitim anlamına gelmemekte, aynı zamanda “yetiştirme” anlamına da karşılık gelmektedir. İnsanların evde nasıl yetiştirildiği, büyük ölçüde okul olan daha büyük bir sosyal grup içinde olmaya hazır olup olunmadığını belirlemektedir. Örgün eğitim önce bireyin sivil

topluma girmesini geliştirmeye yönelik olmalıdır. Bu nedenle, ebeveynler ve öğretmenler, çocukların Bildung'un kültürel nesnelerini almaya ve bunlarla ilgilenmeye hazır olmalarını sağlamak için el ele çalışmalıdır (Abengaña, 2017, s. 189).

Erziehung açısından eğitim, öncelikle birey ve kültür arasındaki ilişkidir (Stojanov, 2012, s. 129). Adorno'nun eğitim teorisinde, başarılı bir Bildung için uygun bir "Erziehung" gerekli bir koşul olarak görünmektedir, çünkü Halbbildung'un kitlesel fenomeni üzerine eleştirel olarak çocuklar ve gençler önce motive edilmeli ve daha sonra eğitimcileri tarafından "gerçekten kültürel" nesnelerle başa çıkmaları ve onları yansıtmaları için etkinleştirilmelidir. Adorno'ya göre gerçek kültürel eserlerle uğraşma motivasyonunu ve yeteneğini engelleyen durum, Halbbildung hakkında eleştirel bir duruş sergileyen gerçek deneyimlere dahil olma isteksizliğidir (Adorno, 1971, s. 113-118). Adorno, deneyimi Goethe ve Hegel'e atıfta bulunarak, bir kendini dışlama, dış gerçeklikte "Ben-olmayan"ı deneyimleme süreci olarak tanımlar - ve bu deneyim, bireyselliğin gelişimi için bir ön koşuldur (Adorno, 1971, s. 118). Bununla birlikte kültür endüstrisi çağında çoğu insan "Ben-olmayan"ın dış gerçekliğine ulaşmaya çalışmamaktadır. Bunun yerine, kültür endüstrisi tarafından sağlanan bir kliē katmanıyla kendilerini bu gerçeklikten yalıtarak, onun ötekiliğini azaltmalarına, yani onu bu klişelere dahil ederek onu önemsizleştirmelerine yardımcı olmaktadırlar (Adorno, 1971, s. 113-114). Bu, bireylerin fantezilerini, henüz hemen verilmeyen gerçekleri hayal etme yeteneklerini, nihayetinde varsayımsal modeller ve alternatifler içinde düşünme yeteneklerini bastırmaktadır. Adorno şöyle demektedir: "Düşünmek ve zihinsel deneyimler yapmak, diyebilirim ki, bir ve aynı şeydir. Bu nedenle, tartışmaya çalıştığımız gibi, deneyime yönelik eğitim, özerkliğe yönelik eğitimle aynıdır" (Adorno, 1971, s. 116).

Erziehung süreciyle ilgili Adorno, psikanalitik kuramdaki baba idealiyle kurulan özdeşliği örneklemektedir (Adorno ve Becker, 2009, s. 53). Bir yandan bireyin zihninde bir nesnellik duygusu oluşturma ve diğer yandan öznelliğinin gelişimine paralel süreç psikanalitik bir yaklaşım sunmaktadır (Stojanov, 2012, s. 130). Bu süreç, çocuğın ilk olarak baba (ya da annesi) figürüyle özdeşleşmesiyle tetiklenir, ardından bu figürden çok acı verici bir çözümler gerçekleşir. Özdeşleşme evresinde çocuk, babayı (ya da anneyi) idealize eder ve böylece çocuk kendi ideallerini taklit ederek inşa eder. Çözömler evresinde ergen, babanın bu idealleri gerçekten somutlaştırmadığını ve davranışlarının onlarla çeliştiğini fark etmektedir (Adorno, 1971, s. 140). Bu noktada birey, ideallerinin

dolaysız olarak verilen gerçekliğin bir parçası olmadığını fark eder ve bu onun verili olanı aşmasını, bilişsel olarak veya fantezisi aracılığıyla ona varsayımsal alternatifler oluşturmasını veya kendisini belirli sanat ya da felsefe eserlerinde olduğu gibi daha iyi modellere açmasını sağlamaktadır (Stojanov, 2012, s. 130). Şimdi, ideallerin ve verili olanı aşma yeteneğinin ve motivasyonunun sözde gelişiminin ilk koşulu, açıkçası baba figürlerinin başlangıçtaki idealleştirilmesidir. Ancak bu idealleştirme her zaman mümkün değildir. (Stojanov, 2012, s. 131) Genel olarak Adorno, çağdaş toplumda birçok kişinin bir yandan baskıcı ve baskın babalarını içselleştirdiğini, ancak diğer yandan bu babalar çok zalim oldukları için onlarla özdeşleşemediklerini öne sürmektedir (Adorno, 1971, s. 141).

Ancak fenomenolojik olarak, yani olgunun tasviri olarak burada bir şey gizlidir. Kimi insanların, daha sonra kurtulamadıkları üst-ben kimliklerinin inşasında başarısızlığa uğramış oldukları beni düşündürüyor. Yani sayısız insanın, örneğin baskıcı, kanlı ve ezici bir babayı içselleştirmeleri, ancak buna karşı direnişlerin sert olmasından dolayı bu[baba] kimliğinin katlanması. Ve şimdi bu kimlikte yaşanan başarısızlıktan, aslında olamadıkları yetişkinin rolünü oynayan sayısız yetişkinin olmasından dolayı insanlar, başarısız oldukları rolleri, kendilerine ve başkalarına sadece inandırıcı kılmak için, bu türden örneklerle geliştirdikleri kimliklerini mümkün mertebe gizlemek, abartmak, kendilerini övmek, yetişkin ses tonuyla konuşmak zorunda kalmaktalar. İşte bu da sanırım bazı entelektüellerde karşılaşılan Ergin Olamamanın mekanizmasıdır (Adorno ve Becker, 2009, s. 55).

Bu Stojanov'a göre, güçlü bir benlik geliştirmenin imkansızlığına, biyografik tutarlılık eksikliğinde kendini ifade eden bir imkansızlığa, bireyin sosyal eylemini farklı tek ve parçalı rollerin yüzeysel olarak üstlenmesine indirgeyen bir eksikliğe yol açar (Adorno, 1971, s. 143). Stojanov'a göre Adorno, kültür endüstrisinin tam da bu tür telafi edici ve düşünümsel olmayan özdeşleşmeler ürettiğini öne sürmektedir (Stojanov, 2012, s. 131).

Günümüzde oldukça çok talep edilen ve –itiraf ediyorum- zorunlu fırsat, sağlam bir benlik oluşturmak yerine sürekli değişen durumlara ayak uydurmak, yanılmıyorsam psikolojiden bildiğimiz, Benlik-Zayıflığı fenomeniyle çok sorunlu bir biçimde harmoni oluşturmaktadır. Örneğin, kendi mesleğinin sağlam ve kalıcı

olması düşüncesine artık sahip olmayan insanlardaki, söylendiğine göre bunlar kendilerini sorunsuzca [duruma] uyarlayabilir ve değiştirebilir, [bu insanlarda] Erginlik'in gerçekten ortaya çıkıp çıkamayacağını veya aynı insanların spor meydanlarında şuurunu yitirerek ergin olmadıklarını gösterip göstermediğini, bunu en azından [bir] sorun olarak açık tutmak istiyorum (Adorno ve Becker, 2009, s. 56).

Baba figürlerinin başlangıçta idealleştirilmesi ve daha sonra bu figürlerden özgürleşme, kültür endüstrisine ve Halbbildung'a karşı eleştirel bir duruş sergileme becerisini geliştirmenin temel koşulu olduğundan, Stojanov'un çıkarımına göre, tüm eğitimcilerin yapması gereken en önemli şey, önce çocuklarına ve öğrencilerine öğretmenlerini ya da ebeveynlerini idealleştirmesi ve onlarla özdeşleşmesi ve ikinci bir aşamada bu idealleştirmelerin haklı olmadığını göstererek bu çocukları ve öğrencileri kasıtlı olarak hayal kırıklığına uğratmak, aynı zamanda çocukları ve öğrencileri bu idealleştirmeleri şimdi zihinlerinde kendi iç ideallerinde olduğu gibi tutmaya teşvik etmeye olanak tanımaktır (Stojanov, 2012, s. 131). Becker, *Erginlik Yolunda Eğitim*'de bu noktaya işaret etmektedir:

Sanırım burada otoriteden kopuş sürecinin önemli olduğunu ve de kimlik bulmanın bir otoriteyle karşılaşmadan mümkün olmadığını da tespit etmek önemli. Bunun eğitim sistemimizin inşası için bir dizi çok karışık ve görünürde çelişik sonuçları var. Yani, anlamlı hiçbir okul öğretmensiz olamaz ve öğretmen, asıl görevinin kendini boşa çıkarmak olduğunu da bilmeli. Bu yanyanalık oldukça zor, çünkü günümüz tartışma biçimlerinde öğretmenin kendini otorite olarak ortaya koyması ve öğrencilerin bunu onda görmek istemeleri tehlikesi bulunmaktadır. Öyleyse bütün bu süreç, sizin de anlattığınız gibi, yanlış bir tutumla ampirik olarak tamamen yok edilebilir (Adorno ve Becker, 2009, s. 53).

Stojanov bu noktada öğretmenlerin bu rolleri oynamaya neden hevesli olmaları ya da bu verili durumdan nasıl çıkabileceklerine yönelik tartışmayı açmaktadır ve bu noktada Adorno'nun seçkin olarak kabul edilen entelektüelliğin zorunluluğu fikri devreye girmektedir (Stojanov, 2012, s. 132). Stojanov'a göre Adorno'nun seçkin görüşünün sebebi, eğitimcilerin büyük çoğunluğunun alternatif idealleri somutlaştırma ve dile getirme olasılıklarını engellemeye karşı bu endüstrinin seyleştirici mekanizmalarına direnç gösterme gereksinimidir. (Stojanov, 2012, s. 132). Öğretmenlerin kültür

endüstrisinin ürettiği klişelerden ve özdeşleşme kalıplarından kurtarılması için gereken şartlardan biri budur. Yine Stojanov’a göre bu entelektüellik üzerine tarif edilen süreç gerçekleştirilmesi imkansız kabul edilmekte ve Adorno’nun Bildung’u mümkün kılan gerçek bir Erziehung nosyonu, tamamen ütöpik ve uygulanamaz bir fikir olarak görünmektedir (Stojanov, 2012, s. 132).

Eleştirel Özdüşünüm

Eleştirel Özdüşünüm etkinliği Adorno’nun eğitim konusundaki en temel önermesi olarak düşünülebilir. Bu sebeple eğitim görüşlerinin en temel noktası bu bölümde değerlendirilecektir.

Kültür endüstrisinin belirlediği “Halbbildung” çağında kişi, kendi içinde bulunduğu tarihsel ve toplumsal ilişkilenişleri ancak “eleştirel özdüşünüm” yoluyla çözümleyebilir, farkına varabilir ve uygun bir Bildung anlayışını sahiplenebilir. Adorno’ya göre eğitim alanına felsefenin en önemli müdahalesi bu bağlamda eleştirel düşünmek olacaktır. Adorno, felsefi ya da düşünümsel düşünmenin bu tanımına ilk etapta felsefenin ne olduğunu düşünerek ulaşır. Adorno eğitimi öznelere soğuklukla ilk karşılaştıkları yerin okul olması ve öğretmenin yabancılaşmanın ilk araçlarından biri olması sebebiyle incelemeye almaktadır. Okulun hiyerarşik yapılanması içinde Adorno, nasyonal sosyalizmin bir oyunlaştırma yoluyla akıl, başarı ve dereceler üzerine kurulu bir resmi hiyerarşi ve fiziksel güçle ilişkilenmiş bir güç hiyerarşisi kurmuş olduğunu belirtmektedir. Sınıfın akademik hiyerarşisi ve öğrencilerin içinde bulunduğu sosyal oyun alanının hiyerarşisini düşünmek gerektiğini vurgulamaktadır. *Minima Moralia*’da aktardığı çocukluk anılarında çocukluk dönemlerinin kabadayı çetelerinin toplumsal şiddetle bağlantılı olduğunu işaret etmektedir. Oysa toplumun genel işleyişine oranla burjuva liberalizmi geç kapitalist toplumda hümanist ilkelerle işliyor gibi görünmekte ama şiddet içeren temeli gizlenmektedir. Şiddet transferinin ilk gerçekleştiği yer ve disiplinin işlevsel olarak ele alınmasıyla toplum özgürlükçü görünmekte ama şiddet bugün de ele alınabileceği şekliyle hem okullarda hem de sokakta kol gezmektedir. Öğretmenlik bu konumda imkansız bir durumla başa çıkar gibi görünmektedir. Adorno öğretmenlik mesleğiyle felsefe etkinliği arasındaki bağ üzerinde durmaktadır ve felsefenin öğretmenlik mesleği için gerekli mi yoksa sadece ek bir yük mü olduğunu ve

birçok insanın felsefeyle hiçbir bağlantısının olup olmadığını değerlendirir. Adorno'ya göre felsefe, günümüz toplumunda disipline edilmiş bir biçimiyle bir uzmanlığa sıkıştırılmıştır. Felsefe özel bir disiplin olarak anlaşılırsa, miras alınan bir metinler kanunu ya da bir bilgi sistemi haline gelmektedir o zaman da bir öğretmenin neden böyle bir uzmanlık bilgisine sahip olmasının beklendiği hiç de açık değildir. Adorno'ya göre bu boyutuyla felsefe reddedilmelidir. Çünkü bu disipline edilmiş aklın felsefesidir, oysa Adorno'ya göre felsefe kendini yalnızca bir uzmanlıktan daha fazlası olduğu yerde gerçekleştirir. Adorno “eleştirel özdüşünüm” kavramına ulaşmak için önce eleştiri kavramını felsefenin içinde önemli bir konuma yerleştirir.

Adorno, öğretmenlerden felsefenin kavranmasını bekler çünkü özellikle tabu kalkacaksa bu ancak düşünümsel ve eleştirel düşünce çalışmalarıyla gerçekleşebilir. Eğitimle ilgili meseleleri Adorno, *Öğretmenlik Mesleğine İlişkin Tabular* (Adorno, 2005b) adlı yazısında teşhis etmektedir.

Adorno, *Öğretmenlik Mesleğine İlişkin Tabular* adlı çalışmasında Almanya'daki öğretmenlik geleneğinin itibarını sorgulayarak başlar. Özellikle öğretmenlerin kendisine takılan takma adların onların gelenekleriyle bir hesaplaşmasının unsuru olduğunu belirtmektedir (Adorno, 2005b, s. 178). Aynı zamanda toplumsal yaşamda hukuk veya tıp gibi diğer akademik mesleklerle karşılaştırıldığında, öğretmenlik mesleği için açıkça toplumun çoğunun dikkate almadığı bir meslek olduğunu ifade eder (Adorno, 2005b, s. 178). Oysa öğretmenlik mesleğinin ideolojik olarak temsil ettiği alanla -ki bu Adorno için aklın statü ve iktidar iddiasıdır- maddi konumu arasında bir çelişki bulunduğunu ifade etmektedir. Öğretmenliğin keşiflikle metaforik kıyaslamasına girerek belirsizlik üzerinden öğretmenlerin de keşiflerinki gibi işlevlerini kaybetmelerine değinmektedir (Adorno, 2005b, s. 180). Adorno'ya göre yargıçlar ve diğer idari görevliler gibi memuriyet ilişkileri içinde gücün temsilini taşırlarken, öğretmenlerin kamu bilinci içinde gücü dikkate alınmamaktadır. Bunun sebebi de bu gücün çocuklar üzerinden kullanılması yani eşit haklara sahip yasal özneler olarak kabul edilmeyenler üzerinde kullanılmasıdır. Adorno burada öğretmenliğin aslında toplumda belirgin bir şekilde ortaya çıkan despotizminin sembolünü burada görmektedir. Adorno'ya göre haksızlık öğretmenin ontolojisinde bulunmaktadır. Öğretmenler yalnızca alıcıları için önceden kurulmuş bir şeyi ezberlemekle kalmaz, aynı zamanda toplumdaki tüm dolaşım faaliyetleri gibi aracılık işlevleri de genel bir isteksizlik yaratmaktadır (Adorno, 2005b, s. 182). Ona göre

akademik bir öğretmen olarak başarı, her türlü hesaplanmış etkinin yokluğundan, iknadan vazgeçilmesinden kaynaklanmaktadır (Adorno, 2005b, s. 182). Adorno çalışmasında, insanların kendini öğretmenin yerine koymaktan vazgeçeceği bir durum tariflemektedir. Bu durum da öğretmenin dersini rutinden çıkarıp daha çok bir seminere dönüştürdüğü durumudur. Adorno, öğrencilerin özellikle daha çok dogmatik ders anlatım biçimini tercih ettiklerini ifade eder (Adorno, 2005b, s. 182). Öğretmenin konumu gereği daha fazla bilgiye sahip olmasının öğretmenlerin üzerinde adaletsizlik imgesinin etkili olduğunu belirterek, toplumun yasalarını geçiren bir gardiyan imgesinin varlığından söz etmektedir. Öğretmenlerin burada günah keçisi konumunda olmalarını tespit etmektedir. Adorno'ya göre kültürde bugüne kadar genellikle başarısız olan eğitim süreci kendisinin bir eleştirisini içermektedir. Bu başarısızlık, okulda gözlemlenebilen ikili hiyerarşide bulunmaktadır: zeka, başarı ve notlara dayanan resmi hiyerarşi ve fiziksel gücün, "erkek olmanın" ve belirli pratik yeteneklerin yer aldığı gizli bir hiyerarşi.

Adorno, okuldaki bu gizli hiyerarşiye pedagojik araştırmalarda özel bir dikkat gösterilmesini istemektedir (Adorno, 2005b, s. 186). Çocuk okulda acımasız bir şokla ilk kez yabancılaşma yaşamaktadır ve Adorno'ya göre bireyin gelişiminde okul, başlı başına toplumsal yabancılaşmanın fiilen prototipidir. Bu yabancılaşmanın aracı öğretmenin otoritesidir. Bu nedenle Adorno'ya göre, öğretmenler için işleri doğru yapmak çıldırtıcı derecede zordur, çünkü meslekleri, diğer mesleklerin çoğunun kolayca izin verdiği şeyleri yapmalarını engellemektedir. Çünkü işleri doğrudan bir ilişki, bir al ver şeklindedir, ancak aşırı dolaylı hedeflerinin büyüğü altında asla işlerini tam olarak gerçekleştiremezler (Adorno, 2005b, s. 187). Prensipite okulda gerçekleşenler, öğrencilerin tutkulu beklentilerinin çok altında kalmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Adorno için, öğretmenlik mesleği, temsil ettiği uygarlığın çoktandır geride bıraktığı arkaik bir kalıntıdır (Adorno, 2005b, s. 187). Adorno'nun önerisi eleştirel özdüşünüme çıkan yolda, öğretmenlerin duygularını rasyonelleştirilmiş bir kılıkta açığa çıkarmak, dışa vurmak için bastırmamalarıdır. Bunun yerine, kendilerine ve başkalarına olan duygularını kabul etmelidirler. Adorno'nun düşüncesine göre "Evet haksızım, ben de senin kadar insanım, bazı şeyler beni memnun eder, bazı şeyler etmez" ifadesi, adalet ideolojisini katı bir şekilde savunan ama sonra kaçınılmaz olarak alenen adaletsizlik yapan birinden daha inandırıcıdır (Adorno, 2005b, s. 187). Adorno'nun eğitim başlığında amacı tam olarak, öğretmenlerin, velilerin ve mümkün olduğu kadar öğretmenlerin de tabu olan sorunları

hakkında öğrencilerin de tartışarak aydınlanmasıdır. Adorno kendi kuşağının barbarlıktan geçtiğini aktarırken eğitime yüklediği görevi de belirtmektedir:

Benim kuşağım, kelimenin tam anlamıyla, tarif edilemez ve gerçek anlamıyla insanlığın barbarlığa dönüşünü yaşadı. Barbarlık, okulun sorumlu olduğu tüm biçimlendirici, geliştirici etkinin başarısız olduğunun gösterildiği bir durumdur. Toplumun kendisi barbarlığa yol açtığı sürece, okulun barbarlığa ancak asgari düzeyde direnç gösterebileceği kesindir (Adorno, 2005b, s. 190).

Bu amaçla insanlığın barbarlıktan arındırılması okulla sınırlı olmasa da okulun görevi çok temeldedir ve insanlık bu amaca hizmetle barbarlığın baskısı altında kendinde yeniden ürettiği tabulardan kurtulmalıdır. Adorno'nun geleceğin öğretmenlerinin, öğretmek üzere oldukları konuların felsefi yönlerine gerçek bir ilgi duymadıklarını öne sürer (Adorno, 2014). Adorno'ya göre geleceğin öğretmenleri bile özerk düşünmemektedirler. Fakat Adorno tıpkı öğrencileri gibi öğretmenlerin de mevcut sosyal koşullardan etkilenmesi sebebiyle onları da sorumlu tutmamaktadır.

Adorno öğretimi tabulardan kurtarmak için gerekenin farklı bir düşünme pratiği olduğunu dile getirmektedir. Adorno, felsefi veya düşünümsel düşünmeyi *Felsefe ve Öğretmenler* (Adorno, 2014) adlı yazısında ve *Felsefi Düşünme Üzerine Notlar*'da "genişleyen yoğunlaşma" olarak tanımlar (Adorno, 1998a, s. 130). Felsefi düşünüm veya genişleyen yoğunlaşma öğretmenlerin uzmanlaşmış disiplinleri üzerinde yani yerine getirdikleri görevler üzerinde derinlemesine düşünmelerinde gerçekte öğrendiklerinin sınırlarını aşarak kendileri üzerinde düşünmelerinden oluşmaktadır. Adorno'nun öğretmenler için entelektüel niteliğe vurgu yapması seçkin bir çağrışım olarak ele alınmaktadır. Oysa Adorno'nun bu entelektüel kavramını öne sürmesi ve entelektüel niteliğe dair yapılan eleştirinin aslen eğitimin kalitesine içkin bir saldırı olduğunu düşünür ve bu anti-entelektüel tutumun köklerinin ideolojik olduğunu belirtir:

Entelektüel' sözünün nasyonal sosyalistler sayesinde kötü bir ün kazanması, onu olumlu kabul etmek için bir neden daha oluşturuyor: umursamazlığı ve ataleti kendisi için daha yüce bir etik olarak üstlenmemek, aydınlanmayla alay etmemek, tersine entelektüellere karşı sürdürülen kışkırtmalara, ne kadar gizli yürütülürse yürütülsün direnmek, kendini bilme yolunda bir ilk adım anlamına gelir. Ne var ki, birisinin entelektüel olup olmadığı, her şeyden önce kendi işiyle olan bağlantısı

ve bir parçasını oluşturduğu toplumsal bütünle olan bağlantısıyla dışa vurur kendisini. Felsefenin özünü bilgi kuramı, etik ya da hatta felsefe tarihi gibi özel alanlarla uğraşı değil, tersine işte bu bağlantı oluşturur (Adorno, 2014).

Burada Adorno'nun "entelektüel" kavramında ısrar ettiği temel nokta kişilerin karşısında herhangi bir üstünlük veya hiyerarşik bir tutum alma ilişkisi değil her şeyden önce öğretmenin kendi çalışmasıyla kendi ürünüyle ortaya koyduğu şeyle ilişkilmesi üzerinedir. Aynı zamanda öğretmenin kendi içinde bulunduğu toplumsal koşulların kendisindeki ve kendisine yönelik farkındalığı üzerine kurulu bir entelektüel olma halidir. Bu entelektüelliğin kendisi akıllı olmak ya da ölçülebilir olmaktan ziyade çalışmalarını dolayimli bir kavrayışa sahip olan ve toplumsal eğilimleri nasıl etkilediğini fark eden herhangi bir kişi olarak tarif eder. Başkalarının üzerinde efendi olma üzerine güdülmüş bir entelektüellik değildir. Kısacası, Adorno, eleştirel özdüşünüm kavramını aslında okulda gerçekleşen bu tabunun ortadan kalkması için bu düşünümü ve eleştirel düşüncüyü eğitimin ayrılmaz bir parçası olarak görür. Dolayısıyla felsefenin de kendisini bir üretken birliğin parçası olarak görmek ister (Adorno, 2014). Hatta felsefeyi de bir tarih anlatısı ya da argümanların benimsenmesi, argümanların birliği gibi değil, doğrudan doğruya bir eleştiri çalışması olarak ele alır. Öğretimi tabularından kurtarmak onun aynı zamanda entelektüel statüsünü muhafaza etmesini sağlar (Adorno, 2014). Hatta bunu yoğunlaştırmasına da bağlıdır. Geç kapitalizm olgusu bu refleksif düşüncüyü itibarsızlaştırmaya ve cesaretini kırmaya çalışır. Özellikle dar bir standart ve akademik uzmanlığın içine hapsedmeye çalışır. Öğretimin felsefi niteliğini engellemeye yönelik başka bir çaba da öğretmenlerin çalışmalarının artan bürokratikleşmesidir. Bu noktada Adorno önemli bir noktaya parmak basar. Aslında bu felsefi düşünümüne karşı en büyük direniş, devlet ya da kurumlardan değil öğretmen adaylarının kendilerinden gelmektedir. Adorno bunun sebebini "şeyleşmiş bilinçte" bulmaktadır:

Pratik ilerlemeye inanç pek çok insanda öylesine sağlam bir ön iktidar sahibi olmuş ki, buna karşılık hiçbir şey artık ciddi olarak akla gelmemektedir. Onların tutumu otomatik savunma olmuştur; bu nedenle onlara hiç ulaşım ulaşamayacağımı bilmiyorum. Şeyleşmiş bilince özgü olan şey, kendini kendi içinde dekore etmek, kendinde kalakalmak, kendi zaaflarında ısrar etmek ve kendini her ne olursa olsun haklı çıkarmak istemesidir (Adorno, 2014).

Adorno mevcut durum karşısında umut vaat eden önerisini olumsuzluklar üzerine düşünerek, kişinin kendi çalışmasına getirdiği sonuçlar üzerinde teslim olmadan mücadele etmek gerektiğini belirterek *Felsefe ve Öğretmenler* adlı metnini bitirmektedir:

Geleceğin öğretmenlerine, kendilerine yabancı ve önemsiz görünen bir şeye dönmek ve uyum sağlamaktan çok, kendi çalışmalarında kendiliğinden ısrarla öne çıkan ihtiyacı izlemek ve öğrenimin sözüm ona boyunduruğu yüzünden bundan vazgeçmemek salık verilebilir...Herkesin bir zamanlar kendi kendine söz verdiği ve kendinden beklemiş olduğunu sandığım şeyi izlemek daha iyi olacaktır. Durum artık böylesine kötü ve buna karşı da bir şey yapılamaz gerekçesiyle rahatlamaya çalışmamalı, tersine bu uğursuzluk ve onun kendi çalışmasına getirdiği sonuçlar üzerinde düşünmek gerekir. Bu da işte o felsefenin başlangıcıdır; o felsefe ki, sadece kendilerine kapalı olduğunu sandıkları nedenlere gözlerini kapatanlara kapalıdır (Adorno, 2014).

Adorno'ya göre ırkçı önyargılara karşı mücadele, ırkçılık karşıtı argümanlar sunmayı değil, ırkçı öğrencilerin dikkatini zihinlerinde ırkçılığı yaratan mekanizmalara çevirmeyi gerektirmektedir (Adorno, 2005c, s. 102). Başka bir deyişle, aydınlanma bir şeyleri bilmek ya da bazı doğru görüşlere sahip olmakla ilgili değildir, kişinin kendisi üzerine soru işaretleri koyması da dahil olmak üzere aydınlanma için potansiyel taşıyan doğru soruları sormakla ilgilidir. Çünkü bilinçli ve bilinçsiz düşüncenin bu feci durumu, kişinin kendi özel varoluş biçiminin doğal olduğu, değiştirilemez bir veri olduğu ve tarihsel bir evrim olmadığı yolundaki yanlış fikri içermektedir (Adorno, 2003a, s. 238).

Snir'in yorumuna göre, özerk düşünme eğitimi, bu nedenle, toplumun şiddete, ırkçılığa ve başkalarının acılarına karşı kayıtsız kalmaya yönelttiği dürtüleri bilinçlendirmeyi amaçlayan kişiliğin psikanalitik incelemesinden ayrılamaz (Snir, 2020, s. 32). Faşizme boyun eğmeden geleneksel otoritelerin çöküşüyle baş edebilmek için insanlar “psikolojik olarak kendi kaderini tayin etmeye hazır” olmalıdır (Adorno, 2005f, s. 194; Akt. Snir, 2020, s. 36). Buna göre Adorno, psikanalitik eğitimin öğretmenlik mesleğindeki eğitimin ayrılmaz bir parçası olması gerektiğini savunmaktadır (Adorno, 2005b, s. 187). Adorno için gerçek bir eğitim, kültür endüstrisi ürünlerinin “rehberli izlenmesini” de içermelidir (Adorno, 1971a, s. 55).

Snir'e göre eleştirel düşünme ve bağımsız problem çözme eğitimi bile, iş dünyasında başarılı olmak için etkili bir araç olarak getirildiği anda “yarım-eğitim” (Halbbildung) haline gelmektedir (Snir 2020, s. 37). Eleştirel ve bağımsız düşünme araçsallaşırsa yine Halbbildung'a dönüşmektedir, sapandan atom bombasına tarihsel olarak ilerleyen bir teknoloji anlayışı buna örnek verilebilir. Frankfurt Okulu'nun batı medeniyetinin gelişiminde, tarihötesi anlamda Aydınlanmada teşhis ettikleri birincil hastalık tahakkümdür (Snir, 2020, s. 37). Hakimiyet, temel hayatta kalma ihtiyacından kaynaklanmaktadır ve insanlık, içinde barındırdığı tehlikelerden kendini korumak için doğaya hükmeder. Tahakküm, ekonomi ve üretim ilişkileri alanıyla sınırlı değildir, ruhsal ve toplumsal yaşamın tüm yönlerine nüfuz etmektedir. Marx'ın açıkladığı üzere, “Bilinç asla bilinçli varoluştan başka bir şey olamaz ve insanların varoluşu onların gerçek yaşam süreçleridir” (Marx, 2000, s. 180; Akt. Snir, 2020, s. 37). Dolayısıyla bilinç de tahakküm ilişkileriyle şekillenir ve bunların yeniden üretilmesinde etkin rol oynamaktadır. Snir, Adorno'nun Gyorgy Lukacs'ı takip ettiğini ve düşüncesinin varsaydığı biçimleri ve yapıları etkilediğini iddia etmektedir (Lukács, 1972; Akt. Snir, 2020, s. 37). Kültürün fetişist doğası, zihnin şeyleşmesini beraberinde getirmektedir (Thompson, 2006, s. 72; Akt. Snir, 2020, s. 37).

Başlangıçta kendini doğaya karşı koruma aracı olan akıl, Aydınlanma süreciyle rasyonel öznenin yalnızca nesnel dünyaya hükmettiği bir araç haline gelmiştir ve kendini de araçsallaştırmıştır (Adorno ve Horkheimer, 2014, s. 52). Max Horkheimer'ın “nesnel akıl” dediği insan varoluşunun değerleri ve anlamları üzerine düşünmek yerine “akıl, kendisini verili amaçlar için etkili araçlar bulmaya indirgemektedir ve bu amaçlar da mevcut toplum tarafından verilmektedir (Horkheimer, 2004; Akt. Snir, 2020, s. 38).

Yalnızca gelecekteki yararları hedefleyen bu akıl, her nesnenin benzersiz niteliklerini görmezden gelir ve benzersiz olanı ihmal ederken onları aynı kavram altında toplamak için farklı şeylerde benzer olanın tanınmasına, yani Adorno'nun “özdeşleşme” dediği şeye indirgenmektedir. Bu nedenle, tüm değerleri nicelleştiren ve eşitleyen mübadele ilkesinin egemen olduğu toplumsal yapıya sıkı sıkıya bağlı olan kimlik düşüncesi, Adorno'ya göre doğası gereği, çoğulluğu ve heterojenliği birlik ve bütünlüğe uydurarak değiş tokuş edilemeyen tikelliğe karşı kördür (Snir, 2020, s. 38). Özdeşlik düşüncesinde özne, yalnızca nesneler arasındaki değil, aynı zamanda kendisi ve diğer özneler arasındaki farklılıkları da göz ardı etmektedir, onun için her şey ve herkes

özdeşleşmektedir. Düşünmeden geriye kalan tek şey, epistemolojik olduğu kadar sosyal olan özdeşleşmedir (Bicker, 2018, s. 5; Akt. Snir, 2020, s. 38). Kendini mevcut düzenle özdeşleştirmeyi düşünmeyen kişi, soru sormadan devreye girmektedir ve düşünmek basitçe var olanı yaptırım altına almaktadır. Kişinin çevresinin kültürü, onun tüm bunların ne amaçla olabileceğini sorma alışkanlığını kırmıştır (Adorno, 2016, s. 87).

Adorno'ya göre nesneleri özdeş olmayan tikellikleri içinde tanıyan gerçek, eleştirel düşünme, her zaman açık bir olasılıktır. Snir'e göre, Adorno'nun en ünlü aforizmalarından biri olan “yanlış olanda doğru düşünme yoktur” ifadesi özdeşleşme düşüncesinin doğasına içkindir ve gerçek düşüncenin kavramaya çalıştığı özdeş olmayan, zorunlu olarak onun kavrayışından kaçmaktadır (Snir, 2020, s. 39). Düşünmenin kendine karşı da düşünmesi gerektiğini yazan Adorno'nun kastettiği düşünmenin kendi doğasına karşı çalışması, özdeş olmayana araması, özdeşleşmek için tasarlanmış kavramsal araçları kullanmasıdır (Adorno, 2016, s. 17). Bu nedenle, gerçek düşünme görevini asla yerine getiremez. Kaçınılmaz yetersizliğe sahip olan düşünme onu mutsuz ve tatminsiz bir şekilde ileriye itmektedir ve bu nedenle de her zaman negatif ve eleştireldir (Adorno, 2016, s. 17).

Snir'e göre hakiki düşünce, şöyleşmiş bilinçten geçerek, toplumsal gerçekliği örten ideolojik perdeyi keserek ve gerçekliğe dokunarak, özdeş olmayana duyarlılık biçiminde, kavramdan sıyrılan aydınlanmaya giden yolu açabilir (Snir, 2020, s. 40). Adorno için doğru düşünme aynı zamanda her zaman gerçekliğe meydan okumanın bir biçimidir. Bir politik direniş biçimidir: “Düşünmek bir eylemdir, teori bir praksis biçimidir; zaten düşüncenin saflığı ideolojisi bu konuda aldatır. Düşünmenin ikili bir karakteri vardır: içkin olarak belirlenmiştir ve gerçekliğin ortasında devredilemez biçimde gerçek bir davranış tarzıdır” (Adorno, 2005d , s. 261; Akt. Snir, 2020, s. 40). Kısacası Adorno, teoriyle praksis, düşünceyle eylem arasındaki basit ayrımı reddetmektedir. Adorno için düşünmek sadece muhalif eylem için gerekli bir koşul değil, aynı zamanda başlı başına eylemdir: “Düşünen, direnir” (Adorno, 2005d, s. 263).

Snir'e göre Adorno'nun önerdiği ana akım kurumsal felsefenin reddedilmesi, dirençli düşüncenin hiçbir şekilde profesyonel filozofların münhasır işi olmadığı ve uygun mekanın hep akademi olmadığı anlamına gelmektedir (Snir, 2020, s. 40). Felsefe, önceden belirlenmiş sınırları tanımadan, en sıradan insanlar tarafından en sıradan yerlerde uygulanabilir.

Snir'e göre, okul eğitiminin düşünmeyi teşvik etmesi için öğrenciyi - ve kesinlikle öğretmeni değil - merkeze almaması gerekir (Snir, 2020, s. 46). Merkez sahne, deneyim nesnesine, özne-öğrenci ve özne-öğretmen yerine özneye verilmelidir. Okulda ele alınan konu, sadece öğretmenden öğrenciye aktarılacak bir bilgi nesnesi veya bilimsel bir araştırma nesnesi olarak orada değildir (Snir 2020, s. 46). Daha çok kendi başına bir tür özne olarak oradadır: deyim yerindeyse nesne konuşmaya ve eyleme davet edilirken öznenin yani öğrencinin dinlemesi ve katılması gerekmektedir. İncelenecek materyalin fiziksel anlamda maddi olması gerekmez ve onu deneyimlemenin duyuşsal yönü de olabilir (Snir, 2020, s. 47). Adorno'ya göre her konudaki her ders, eleştirel, felsefi düşünüm için bir fırsattır ve gereken tek şey, konuyu bilgiden ziyade bir düşünce nesnesi olarak almak için zaman ve mekandır (Adorno, 2014). Snir'e göre öğretmen, elbette öğrencilere bilgiyi öğrettiği şekilde düşünmeyi öğretmez, ancak onlara düşünme koşullarını, öncelikle zaman ve mekânı kesinlikle sağlayabilir (Snir, 2020, s. 47). Üstelik, Adorno için konuyu düşünmek, tamamlayıcı veya paralel bir süreç olarak bilgiyle barış içinde yaşayamaz. Eleştirel düşünme, nesnenin bilgisi üzerinde değil, nesnenin kendisi üzerinde düşündürmektir ve kabul edilen bilgiyle çelişen nesnenin hakikatini aramaktadır (Adorno, 2009, s. 114).

Nesnenin hakikatini aramak, toplumsal kategorilerin körlüğünü ortadan kaldırmak, nesnenin yerleşik tarihsel anlatıdaki yeri veya ana akıma göre değeri aracılığıyla değil, onunla sadece temas kurmak için bir girişimdir. Kültür endüstrisi yüzünden bu deneyim her zaman başarılı olamamaktadır. Snir'e göre, kendini nesneye teslim eden düşünmenin her zaman belirli nesnenin ötesine ve daha geniş sosyopolitik bağlama doğru genişlemesinin nedeni budur (Snir, 2020, s. 47). Böyle bir düşünce, nesnesiyle diğerleri arasında yasal bağlantılar aramasa da, nesneyi hiçbir şekilde çevresinden izole edilmiş olarak görmemektedir. Adorno bu tür düşünmeye "genişleyen konsantrasyon" adını vermektedir (Adorno, 1998a, s. 131). Bu tür bir felsefi düşünme "statükonun işlevsel ve işlevsel olmayan bağlamını ortaya çıkarmak için... nesnelliği yansıtmaya yeteneğidir" (Macdonald, 2011 , s. 10-11; Akt. Snir, 2020, s. 47).

Bu nedenle Adorno için eleştirel düşünme sadece teorik bir çalışma değil, "anın çelişkilerini kendi biçiminde ifade etmek için yaşayan bir praksis"tir (Lewis, 2006, s. 4 Akt. Snir, 2022, s. 48). Bu praksis özünde olumlu bir alternatif oluşturmaması bakımından olumsuzdur ve nesneyi genellikle görüldüğü gibi kabul etmeyi reddetmekten

oluşmaktadır (Stojanov 2012, s. 126-127). Snir'e göre, olumsuzluk bile basitçe düşüncede yer almaz, nesne kendisini bu şekilde deneyime ifşa etmez, düşünen özne nesneyi aktif olarak olumsuzlamalı, böylece onu bir problem olarak oluşturmalıdır (Snir, 2020, s. 48).

Adorno'nun eleştirel özdeşleşim (critical self-reflection) kavramında ifade ettiği temel nokta içeriktir. Adorno'da eğitim uygulaması olarak önerilen çalışma asla benlik ve birey düzleminde durmaz aksine bütün olarak toplumun koşullarını haritalandıran bir düşünme biçimi haline gelir. Cho'ya göre Adorno'nun tam da itiraz ettiği nokta zaten burasıdır: tikelin tümel tarafından ele geçirilmemesidir, benliği bütünü aracılık ettiği bir tikel olarak ele alan düşünme türüdür (Cho, 2009, s. 76).

Adorno, *Felsefi Düşünce Üzerine Notlar* makalesinde “felsefi düşünüm” (philosophical reflection) ve buna bağlı olarak “genişleyen konsantrasyon” (expansive concentration) kavramlarını detaylı bir şekilde anlatır. Kant'ın sınıflandırılmış ve metotlaştırılmış felsefi düşünce modeline karşı çıkar. Felsefi düşünme tahmin edilebilir ve önceden bilinen şeylerden başka şeyleri ortaya çıkaramayacak şeylerden memnun olmayı bıraktığımız zaman başlar. Düşünmenin içinde aktif ve pasif anlar vardır: aktif olarak düşünmenin tam ortasında pasiflik vardır, çünkü özne kendini kendisi olmayan bir özne olarak modeller (Adorno, 1998a, s. 129). Düşünmek, üretici olabilmek için konusu tarafından sınırlandırılır, bu da onun pasif yanıdır. Objektiflik, ya da düşüncelerin doğruluğu, düşüncelerin konularıyla ilişkilerine bağlıdır. Felsefi düşünme, kendi iç tutarlılığıyla ilerlemek ve kendinden farklı olanı kabul etmek zorundadır. Felsefi düşünce, konusuna teslim olmak zorundadır (Adorno, 1998a, s. 129). Düşünme ne bir psikolojik sürece ne de zamansız ve saf bir mantığa indirgenebilir. Düşünce, konusundan ayrılamaz. Düşünmenin aktif anı konsantrasyondur, bu anda düşünmek, kendisini konusundan uzaklaştırabilecek her şeyle mücadeleye girer. Bilim ve akademik disiplin öznenin konuyla bağ kurmamasını ister, ancak felsefe bununla çelişir (Adorno, 1998a, s. 130). Düşünme kendini bir metoda indirgememelidir, gerçek, özne kendini yok ettikten sonra geride kalan şey değildir. Tam tersine, düşüncenin konusunda kaybolmayı deneyimlemelidir. Felsefi düşünce, bu anlamda, aktif ve pasif süreçlerin birleşimidir. Düşünmenin gücü, önceden düşünülmüş olanlara direnmesidir. (Adorno, 1998a, s. 128)

“Genişleyen konsantrasyon” (Expansive Concentration) kavramı ise yine *Felsefi Düşünce Üzerine Notlar* makalesinde reflektif düşünme olarak açıklanır (Adorno, 1998a, s. 131). Düşünce, ancak konusunu irdeleyerek, konunun aslında önceden düşündüklerinin

ötesine ne kadar geçebileceğini fark eder ve bu sayede konunun sabit sınırlarında bir kırılma yaratır (Adorno, 1998a, s. 131). Konunun doğası önceden tanımlanmış bir odaklanmayla anlaşılamaz. Felsefi reflektif düşünme kavramının kendisinden gelen ve önceden belirlenmiş adımlarını kırmalıdır. Düşünceler, konunun deneyimlenmesi sırasında kendini yenilemelidir. Doğru, sürekli gelişen bir takımyıldızı değildir, devamlı ve otomatik olarak gelişmez, bu da öznenin rolünü düşünmeden ayırlamaz kılar (Adorno, 1998a, s. 131).

Adorno'nun pek çok şeyleştirme tanımından biri "standartlaştırma"dır ve bu şeyleştirme sürecinin Auschwitz'i yaratan temel sorunlardan biri olduğu düşüncesiyle Auschwitz'in geri dönüp dönmeyeceğini belirleyen de bu iki karşıt kutup olacağını düşünmektedir: şeyleşmiş bilinç ve genişleyen konsantrasyon (Cho, 2009, s. 84). Adorno düşününsel düşünme eğitimi sağlayarak eğitimin barbarlığa karşı bir şeyler yapabileceğini düşünmektedir (Cho, 2009, s. 93). Özellikle de bunun için önce eğitimin felsefi yoğunlaşma programı lehine kendi ikili hiyerarşisinden kaçınmalı ve daha sonra onu çocukluk, erken çocukluk eğitiminde maddi bir kültürle genişletmelidir. Toplumsal bütünlük burada devreye girer. Eğitim, insanları bu tür eylemlere (kendi soğukluğunu fark edememe, kendini manipüle etme gibi) muktedir kılan mekanizmaları tanımalı ve bu mekanizmaları onlara göstermeli, bu mekanizmalar hakkında bir bilinç uyandırmalıdır. Bu noktada psikanalitik yöntemlerle birleştirilmiş disiplinlerarası bir çalışmanın önerilmektedir:

Auschwitz'in tekrarlanmasının önüne geçmek için çalışırken, ilk yapılması gereken, manipülatif kişiliğin nasıl ortaya çıktığını açıklığa kavuşturmadır, bu sayede, ortaya çıkmasına neden olan koşullar değiştirilerek gelişimi engellenebilir. Burada somut bir öneri yapmak isterim: Auschwitz suçluları üzerinde bilimin elindeki tüm yöntemlerle, özellikle de psikanaliz yöntemiyle çalışarak bir insanın nasıl o hale geldiği araştırılabilir (Adorno, 2003a, s. 237).

Adorno'ya göre, insanlar bir daha böyle olmamalı, böyle olmak konusunda engellenmeye çalışılmalıdır. Adorno sadece nefretlerini ve saldırganlıklarını düşünmeden dışa vuran kişileri suçlu bulur. Özellikle kişi, özdeşleşim eksikliğine karşı çalışmalıdır. İnsanları kendilerini düşünmeden dışa vurmaktan caydıracak bir eğitim kurulmalıdır. Adorno aslında her zaman bilincin özel oluşumuna yol açan koşulları anlamaya çalışmak gerektiğini düşünmektedir ve bu sebeple de eleştirel özdeşleşim konusunu gündeme

getirmektedir. Auschwitz'in tekrarını önleme girişiminde özellikle manipülatif karakterin ortaya çıktığı koşullar hakkında netlik kazandırmak sonra da bu koşulları değiştirerek ortaya çıkmasını mümkün olduğu kadar önlemeyi önermektedir (Adorno, 2003a, s. 237).

Halbbildung'un ikliminde yarı eğitilmiş okuyucuları tehlikeli yapan şey, klasik müziğe ve sanata dair saf bir merak sahibi olarak yaklaşmaları değildir, o sanatın bilgisine mutlak biçimde sahipmiş gibi davranmaya yönelik kibirli bir arzudur. Adorno şöyle ifade eder: "Yarı eğitilmiş. . . sadece eğitimsizlerin aksine, sınırlı bilgiyi gerçek olarak kabul ederler (Horkheimer ve Adorno, 2002, p. 162; Akt. Cho, 2009, s. 87) ve bu nedenle hem entelektüel olarak iddialı hem de barbarca anti-entelektüeldir" (Adorno, 1993, s. 36.; Akt. Cho, 2009, s. 87). Bu yarı-eğitilmişlerin tarifi şöyleleşmiş bilinçtir. Şeyleştirme insanların zihninde moda trendlerin lehine bireyselliğin tasfiyesi olarak ele düşünülebilir. Somut olarak derin düşünmeyi kolayca reddetme ve kulakların tıkanmasıdır. Bilincin şeyleşmesi toplumu yaşananlar ve nesneler üzerinde düşünmeyen, yarı eğitilmiş tüketicilere dönüştürmektedir. Adorno bu niteliği, faşizmi gerçekleştiren koşullardan biri olarak görmektedir. Özellikle anti-entelektüalizm Adorno'nun gözünde ekonomik kriz zamanlarında anti-semitizme ve bağnazlığa dönüşerek soykırımlara yol açmaktadır (Cho, 2009, s. 87). Çünkü kriz dönemlerinde insanlar içinde bulundukları kötü durumun sebeplerini arayacak ve kalıp yargıların ve karikatürlerin dolaysızlığıyla şekillenmiş yarı eğitilmiş zihin korkularını ve özdeş olmayanın şeytanlaştırılmasında sorunu birtakım başka yerlerde (örneğin Yahudi sorununda) arayarak kendilerini yatıştıracaklardır (Cho, 2009, s. 87).

Bu koşullar altında yapılması gereken kişilerin özdüşünümsel yetenekleriyle yarı eğitimle zihnin dolaysızlığına karşı koymalarıdır. Bunun için Adorno'ya göre özdüşünümsel düşünme eğitimi sağlanmalıdır, ancak o zaman bir şeyler yapılabilecektir. Adorno ve Horkheimer'a göre eğitimin kendisi ekonomik nedenlerle sönümlendiğinde kitlelerin paranoyası için uygun bir ortam meydana gelmekte ve bu koşullarda sonuç olarak soykırıma yol açan nesnel krizin bir parçası haline gelmektedir. Özdüşünümsel bir eğitim bu koşulların bilincine vardırma eğitimi olacağından bu sürecin bilincine ulaştıracağı düşünülmektedir. Fakat böyle bir eğitim için öncelikle felsefi konsantrasyon lehine eğitimin hiyerarşik yapılarının farkında olarak erken çocukluk dönemlerine kadar genişletilebilecek bir program devreye sokulmalıdır. Bu eğitimle toplumsal bütünlüğün dolayımında kişinin kendi soğukluğuna ve manipüle edilebilirliğine odaklanma imkanı

oluşturulacaktır. Adorno'nun önerdiği “eleştirel özdüşünüm” her zaman toplumsal bağlamın bir araştırmasıdır. Bu bakışın kendisi içedönük veya spekülative değildir ve önerisi de aslında eğitimin bir tür sosyolojiye dönüşmesidir (Adorno, 2003a, s. 239). Bu koşullar altında özerklik eğitimi hakkında Adorno temelini negatif olanın farkındalığında esas almaktadır. Değişim için gereken şey Adorno'ya göre öznenin kendi yetersizliğini ve güçsüzlüğünü kavramasıdır (Adorno ve Becker, 2009, s. 58). Bunu gerçekleştirmenin yolu da okulun topyekün dönüşümü için toplumun kendisinin de buna eşlik etmesidir. Adorno'nun arayışı ve sorgusu sadece eğitimcilerle indirgenmemeli ve geç kapitalist toplumda yaşayan herkese genişletilmelidir.

BÖLÜM 4

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Geçen yüzyılın en önemli filozoflarından biri olan Theodor W. Adorno sosyolojiden, müzik bilimine kadar çok çeşitli alanlarda entelektüel ve akademik faaliyet göstermiştir. Adorno'nun eğitimle ilişkili çalışmaları çoğunlukla onun felsefi düşünceleriyle şekillenmiş ve eğitim alanına da kendi eleştirel yorumunu getirmiştir. Adorno'nun eğitim için öne sürdüğü kavramlar aynı zamanda onun temel felsefi argümanlarını kurduğu eserlerinde de yer almaktadır. Özellikle felsefeyle eğitimi aslen birbirinden ayrı tutmayacak kadar birbiriyle ilişkili bulan Adorno, felsefi düşünüm etkinliğini eğitimin de merkezine koymaktadır. Adorno'nun bu boyutuyla eğitime yaklaşımı, felsefe eğitiminin de nasıl gerçekleştirileceğine yönelik fikirler vermekte, felsefeyle eğitim arasındaki ilişkiyi öne çıkarmaktadır.

Adorno'yla ilgili çalışmalar ülkemizde az sayıda olmasa da filozofun eğitim görüşleriyle ilgili araştırmalar oldukça sınırlı ve kısıtlıdır. Adorno'nun eğitimle ilgili görüşleri İngilizce literatürde bilinen ve yaygın bir boyutta değildir. Eğitim fikirlerini içeren metinlerin önemli bir kısmı hala Almanca orijinal içeriktedir. Bu sebeple de pek çok araştırmacı gerek felsefi terminolojisi gerekse Adorno'nun dil konusundaki hassas biçiminden dolayı Adorno'nun felsefeyle eğitim arasındaki ilişkiye dair görüşlerini incelerken araştırmalarını ikincil kaynaklarına dayandırmaktadır. Türkçe literatüre bir giriş niteliği taşıyan bu araştırmanın amacı Adorno'nun eğitim görüşlerinin mevcut eğitim düşünceleri ve yeni nesilleri yetiştirme biçimlerini değerlendirmek üzere incelemektir.

Adorno'nun felsefesi Frankfurt Okulu'yla ilişkili olarak "Eleştirel Teori" olarak bilinir. Adorno, akademik ve entelektüel dünyada felsefesini bu okul çerçevesinde genişletmiştir. Özellikle Horkheimer, Marcuse ve diğer pek çok düşünürle olan çalışmalarıyla birlikte Aydınlanma düşüncesine yönelik eleştirileri dönemin bakış açısını değiştirecek niteliktedir.

Eğitim görüşlerine yönelik asıl kaynaklar *Halbbildung Teorisi* ve *Erginlik Yolunda Eğitim* adlı çalışmaları çeviri düzleminde İngilizce ve Türkçe literatürde kısıtlıdır. Çalışma içerisinde Adorno'nun eğitimle ilgili yapmış olduğu konuşmaları ve onun çalışmalarını eğitim düşünceleri nezdinde inceleyen araştırmacıların yorumları ele alınmış ve bu kapsamda belirli sonuçlara ve değerlendirmelere ulaşılmıştır.

Adorno, İkinci Dünya Savaşı'nın sonrasında Auschwitz'i merkeze alarak, insanlığın gelmiş olduğu bu negatif tarihsel sonuca işaret etmektedir. İnsanlığın geldiği bu noktada eğitimin araçsallaşmasından değer alanlarını inceleyen bir disiplin olarak felsefeyi de sorumlu tutmaktadır. Felsefenin gelişiminin toplumsal yaşamın kendisinden kopuk değil, aksine ona içkin olduğunu düşünmektedir. Dolayısıyla felsefe eğitimi, eğitim de felsefeyi dolaylı yoldan belirlemektedir.

Aydınlanma düşüncesi Adorno'nun eğitim görüşlerine eleştirel bir bağlamda girmektedir. *Aydınlanmanın Diyalektiği* ve *Kültür Endüstrisi* adlı çalışmalarda felsefi bir yaklaşımla bütünü tikele uyguladığı tahakküm eleştirilir. Bu tahakküm ise şeyleşmiş bilinçle ve toplumun kurumsallaşmasında araçlaşan bütün öğelerin eleştirisinden geçmektedir. Bu bağlamda eğitim toplumsal kurumların başında gelir ve Adorno kendi düşüncesinde Aydınlanmanın üç ilkesinden biri olan “eleştiri”yi negatif felsefesiyle öne çıkartmaktadır. Adorno'nun felsefi önermeleri de eğitim görüşlerine temel olan diğer kavramlarla açıklanmaktadır. Adorno'nun bu eğitim görüşlerinin hem temelleri hem de çıktıları olan birkaç kavram vardır. Bunlar “araçsal akıl”, “şeyleşmiş bilinç”, “yarım-eğitimsellik” (*Halbbildung*), “eleştirel özdeşleşim” ve özerk düşünme eğitimi olan “*Erziehung*”tur.

Adorno'nun felsefe çalışmaları diğer geleneksel felsefi etkinliklere benzememektedir. Çünkü kendisinin de belirttiği üzere içinde bulundukları tarihsel dönem incelendiğinde aşırı güvenlik ve rahatlığa yol açan sistemin öncülünde gizli bir tahakküm ilkesi bulunmaktadır. İkinci Dünya Savaşı'na giden tarih sahnesinde Adorno'nun tespit ettiği bu tahakküm kaynakları felsefe tarihinin bizzat içindedir ve dolayısıyla Adorno eğitim düşüncelerinin temelinde bu tahakküm ögesini eleştirmiştir. Bu tahakküm ögesinin kökenini Adorno “araçsal akıl” olarak saptamaktadır. Araçsal akıl belirlenmiş hedeflere yönelik bir hesaplama içeren akıl türü olarak Aydınlanma süreciyle birlikte devreye girmiş ve egemen düşünce biçimi tarafından dayatılan hesaplamanın soğuk rasyonalitesidir. Çoğunlukla niceliksel değerlerin mantığıyla çalışan bu akıl

Adorno tarafından insani değerlerin ve durumların karşısında konumlanmıştır. Nazilerin teknolojiyle kurmuş oldukları ilişkiyi analiz ederken Adorno, araçsal aklın aynı zamanda insanların yetiştirilmesinde ne kadar tehlike oluşturduğuna da işaret etmektedir. Sadece teknik ve niceliksel değerlerin hesaplamalarında insanların sayılara indirgenmesi hatta insan bile kabul edilmedikleri toplumda dezavantajlı kişilerin acılarına duyarsızlaşan kişiler yetişmektedir. Bu düşüncesiyle Adorno, araçsal aklın uygarlığın tersine işleyen bir sürece yol açmış olduğunu belirtmektedir. Adorno'nun felsefî düşünceleri sistematik bir felsefe oluşturmamaktadır. Aksine Adorno'nun düşüncesi bir anti-sistem olarak değerlendirilmelidir. Adorno'nun fragmenter (parçalı yazım) tarzı onun biçim ve içeriğin birbirinden ayrılamaz düşüncesine eşlik ederek felsefesini kuran dili de belirlemektedir.

Adorno'nun felsefî görüşleriyle eğitim görüşleri arasındaki tutarlı çizgide Adorno'nun eğitime tarif ettiği görevler bugün de hayati önemdedir. Adorno eğitimi İkinci Dünya Savaşı döneminde gerçekleşen felaketlere odaklayarak insanlığın kanlı tarihinin gerçekliğine vurgu yapmaktadır. Bu vurgunun sebebi umutsuzluğu ve negatifi öne çıkarmak değildir. Bu sonuçların gerçekliğinden kopmamanın ve bu gerçekliğin reddedilmemesinin önemli olduğunu düşünmektedir. Adorno'nun bu odağı, umudu insanın kendinde bulabilmesi için insanın kendi içine dönebildiği ve kendine dönebilmesini teşvik eden bir eğitim modeline temel oluşturabilir. Fakat bu aslen basit bir içedönüş değildir. Burada amaçlanan insanın veya öğrencinin kendine yönelik bir soruşturmayı başlatabilmesi ve bu yol sayesinde nesnelerle kuracağı bağlantıda daha duyarlı olması amaçlanmaktadır. Adorno'nun özdeşsizlik düşüncesinin burada eğitim görüşlerine yansıdığı görülmektedir. Adorno için özdeşsiz olanın deneyimi aslında gerçek deneyimin diyalektiğidir. Fakat insanlar genelde dolaysız bir şekilde özdeşlik kurarak nesnelerle ilişkiye geçerler. Bu durum da Adorno'ya göre Auschwitz felaketini oluşturan temel koşullardan biridir.

İnsanın ancak uyum sağlamak zorunda olmadan da yaşamına devam edebileceği bir dünyada özgür olacağını düşünen Adorno, tüm insanlığı, ölçütleri disiplinlerarası bir felsefî odağa, eleştirel özdeşleşimsel bir eğitime davet etmektedir. Özellikle Adorno'nun özdeşsizlik fikri, onun eğitimsel sonuçlara ulaşmak için de kullandığı bir düşüncedir. Bu düşünce toplumsal olanla ilişkilendirirken insanı, nesneye duyarlı bir dünya düşüncesiyle yetiştirmeyi amaçlamaktadır. Eğitimin araçsallaşması, ideolojikleşmesi Adorno'nun en temel kaygılarından biridir, çünkü eğitim, geç kapitalist toplum içinde insanlığın kendi

kendini tuzağa düşürdüğü irrasyonel edimlerine karşı farkındalığa hazırlaması gereken bir eğitim olması gerekirken egemen sistemin sürdürülmesine çalışarak ergin olamayan bireylerin toplumunda insanın insana olan köleliğini ve düşmanlığını yeniden üretmektedir. Bu haliyle Adorno'nun hümanist düşünceye dahil olduğu düşünülebilir fakat Adorno, insanın sevgiye dair yetilerini eleştirel tutumuyla değerlendirir. Özgürlüğe dair görüşleriyle eğitim hakkındaki görüşleri arasındaki ilişki yine aynı tutumuyla değerlendirilebilir. Adorno için özgürlük ancak özgürlüksüzlüğün farkındalığıyla anlaşılabilir. Adorno, Kant'ın Aydınlanmaya ilişkin erginlik görüşlerinin 20. yüzyılda başarısızlığa uğradığı bir dönemde kategorik buyruğu Auschwitz'in bir daha yaşanmaması üzerine inşa etmektedir ve özgürlüğün imkanlarını araçsal rasyonalitenin eleştirisinde arayarak insanların erginliğinin koşulunu insanların kendi özgürlüksüzlüğünün ve iktidarsızlığının farkındalığına yönelik bir eğitimde bulmaktadır.

Olumlayıcı düşüncelerin “iyi bir yaşam” imkanını zedelediğini ve sonucu bakımından hayatın örselenmiş bir biçime dönüştüğünü tespit ederken eğitimin işinin de kültür endüstrisi çağında oldukça zor olduğunu tarif etmektedir. Yeni kuşakların da içine doğduğu kapitalist çağ ve ona bağımlı kültür endüstrisinin kültürel iklimi Adorno tarafından “yarım-eğitimsizlik”le (Halbbildung) ilişkilendirilir. Halbbildung bir tarihsel ve toplumsal durum olarak insanların özerk düşünme imkanlarını sakatlamaktadır. “Kültür Endüstrisi” içinde kültür ve eğitim verili tarihsel koşullar içinde kapitalist üretim ilişkilerine ve ticari pazarın kurallarıyla manipüle edilmektedir. Özellikle Adorno için özellikle yüksek kültür eserlerine özerk bir biçimde ulaşmalarını engelleyen bir temel oluşturan Halbbildung evresinde insanların şeyleşmemiş bir deneyim yaşamaları mümkün değildir. Halbbildung koşullarında eğitim yeniden düzenlenecekse öğrencilerin ve çocukların eğitim süreçlerinde baştan itibaren rehberli bir izleme süreci bulunmalıdır. Sistemin kendine uygun ve kendi ihtiyaçlarına yönelik insan üretmesinin önüne geçmek için bireylerin kendilerinin farkına varmaları için eleştiri biçimi edindirilmeli ve bu içkin eleştiriyle eğitim süreçlerinin yanına “eleştirel özdüşünüm” etkinliği ilişkilendirilmelidir. Adorno, insanların kendi yaşam koşullarının farkında dahi olamayacakları kadar derin bir parçalılık tarif etmektedir. İnsanların takip ettikleri rasyonalite, doğrudan veya dolaylı yollarla soğukluğa ve ötekine karşı duyarsızlığa yol açmaktadır. Bu sürecin sonucu örselenmiş bir hayatı meydana getirmektedir. “Şeyleşmiş bilinç” aklın araçsal kullanımı sonucu kişilerin nesneyle yani başka öznelerle kurdukları ilişkilerindeki duyarsızlaşmaya işaret etmektedir. Şeyleşmiş bilince sahip kişiler çevrelerine duyarlı değildirler. İçinde

bulundukları koşulların bilince olmamaları, hakim araçsal aklın yönlendirmeleriyle kendilerini bir nesneye, şeye indirgemelerine yol açmaktadır. Bu indirgeme süreçlerinde her şeyi niceliksel değerler düzleminde eşitlemeye başlamaktadırlar. Bu eşitlenme insanın bireysel özelliklerinden, duygularının ve düşüncelerinin özgünlüğünden de koparıırken bu bilince sahip kişiler dünyanın acılarına karşı da tepkisiz kalmaktadırlar. Bu Adorno için Auschwitz'i meydana getiren süreçtir.

Adorno'nun eğitime atfettiği görev, şeyleşmiş bilince karşı eleştirel özdüşünüm eğitiminin şekillendirilmesidir. "Eleştirel özdüşünüm" Adorno'nun eğitim için öne attığı en pratik önerisidir. Eleştirel özdüşünüm Adorno'da bir felsefî etkinlik olarak incelenmektedir. Felsefî düşünüm kendi nesnesine duyarlı bir deneyim süreciyle gerçekleştirildiğinde insanlar hem içinde bulundukları tarihsel ve sosyal koşulların farkında olabilecekler ve bu süreç içinde kendi koşullarını özerk bir biçimde eleştirebileceklerdir. İnsan karşılaştığı konunun veya nesnenin karşısında hem kendi sabit konumunu hem de nesnenin şeyleştirilmesinin koşullarını kırabilecektir. "Eleştirel özdüşünüm", Adorno'nun da tarif ettiği üzere şeylerin yanlış durumu hakkında öğrencileri aydınlatılabilir ve "sahte kültürün" (Halbbildung) denklemine karşı özerk bir eğitim deneyimi sunabilir. Eğitimin düşünümsel bir yorum yetisi katamadığı bir dünyada yetiştirilenler yine bu "yarım-eğitimsellik" ikliminde erginliğe ulaşamayacaklardır.

Adorno'nun eğitim düşüncesinde, öğretmenlerin ve ebeveynlerin öncelikle çocukların veya öğrencilerin ilk özdeşleşme figürleri olarak kendilerini bir tür otorite olarak kurup daha sonra da bu otoriteyi yavaş yavaş kırmaları gerektiği belirtilir. Öğretmenlerin kendilerini gereksiz kılmaları, kendi içinde bulundukları durumları paylaşabilecekleri konumda olabilmeleri gerekmektedir. Öğretmen yetiştirmede gereken nitelik de öğrenciyle kurulacak iletişimin temelinde karşılıklı bir özdüşünüm etkinliğidir. Çevreye, nesnesine, muhatabına duyarlı bir ilişkileneyle öğrencilerin ve öğretmenlerin kendi içinde bulundukları zihinsel, duygusal durumları paylaşabilecekleri bir ortamın yaratılması gerekmektedir. Çünkü insanların zihinsel süreçleri toplumsal yaşamlarından bağımsız gelişmemektedir. Bu da Adorno'nun eleştirel özdüşünüm için önerdiği fikrin sadece bireysel bir içedönüş olmadığını aynı zamanda toplumsal bir dönüşüm için gereken temel bir eylem planı olduğunu gösterir. Bu eylemin gerçekleşmesi için gereken en önemli nokta Adorno için özerk düşünebilmektir. Özerk düşünme veya çelişkilere yönelik farkındalık eğitimi, Adorno için erginliğe yönelik bir eğitim olması gereken

“Erziehung”tur. Bütün karşısında özdeş olmayanı ve tikelin varlığını korumaya çalışan Adorno eğitimi felsefeyle ilişkili bir yerden malumat iletme alanı olarak görmemektedir. “Erziehung” Almanca’da aslen yetiştirme-yetiştirme anlamına gelmektedir fakat Adorno bu kavramı Kant’a referansla erginlik olarak kullanır. “Erziehung” eleştirel özdüşünüme yönelik bir eğitimidir. Bu eleştirel eğitim fikri, insanın özerk olma yeteneğine büyük ölçüde katkıda bulunan ve kişinin kendi kendini oluşturması için faydalı olan eğitimidir. Bu eğitim, insanların evde nasıl yetiştirildiği ve kendi küçük toplumsal çevresinde nasıl geliştiğiyle ilişkili olarak büyük bir sosyal grup içinde olmaya hazır olup olunmadığını belirlemektedir. Özerk düşünme için Adorno’nun toplum eleştirisine dikkat etmek gerekir. Toplumun içkin eleştirisi yoluyla Adorno, kişilerin kendi kavrayışlarını kendi içinde bulundukları koşullar içinden değerlendirmeleri gerekir ve bunun için de içinde bulundukları kültür endüstrisinin metalarına ve öğelerine rehberli bir şekilde yönlendirilmeleri gerekmektedir. Eğitimin görevi de bu noktada devreye girmektedir.

Auschwitz’e çıkan eğitim modeline yönelik eleştirilerinde Adorno’nun vurguları, özellikle bugün toplumsal cinsiyet çalışmalarında erkeklik rolleri olarak bilinen bir alana da değmektedir. Kültürel ve patriyarkal rollerin sertliğe ve zora dayalı eğitim biçimlerinin temeli olduğu düşünülürse Adorno’nun eleştirileri bu kapsamda da değerlendirilebilir. Kişilerin kendileri zorluk ve sertlik eğitiminden geçerken şeyleşirler ve bu şeyleşmeyle çevrelerine de aynı sertliğin karşılığını yeniden üretirler. Şiddet ve baskı bu şekilde kendini yeniden üretmektedir. Kendi acılarına duyarsızlaşıp zora koşulan kişiler, baskıcı kimliklere bürünmekte ve kendi yabancılaşmalarının farkına varamayacakları bir duruma gelmektedirler.

Adorno için felsefe sadece üniversitelere sıkışmaması gereken bir etkinliktir. Adorno için felsefe insanların verili dünyanın imkanlarının sınırlarını düşünürken ona sıkışmayan bir yerden mevcut olanın dışında bir dünya tahayyül etme imkanı da vermektedir. Felsefenin üniversitelere sıkışması aslen felsefenin kendini gerçekleştirme imkanını da daraltmaktadır. Adorno için felsefe kendini bir disiplin olarak sıkıştırırsa kendisini ortadan kaldıracaktır. Bu düşünce Adorno’nun yüksek kültür öğelerinin toplamı olarak klasik Alman idealist felsefe geleneğinden miras aldığı “Bildung” kavramına yönelik düşünceleriyle de uyumludur. İnsanlar ancak Bildung’un yüksek kültürel öğeleriyle gerçek bir deneyimi elde edebilirler çünkü bu eserlerin içeriği şeyleşmeye karşı direnç içeren öğeler taşımaktadır.

Adorno bir pedagog olmasa da bütün ve tikel arasındaki ilişkiyi değerlendirdiği deneyim ve toplum analizlerinde eğitim düşüncesi için de radikal önerilerde bulunmuştur. Adorno için insanların özgürlüğü ancak uyum sağlama zorunluluklarının olmadığı bir dünyada gerçekleşebilecektir ve eğitim de bu zorunluluğun önüne geçmek için güçlü bir alandır. Bu sebeple eğitim, toplumsal yaşamın dinamiklerinden kopuk bir modelde örülmemeli, teori ve pratik arasındaki hiyerarşik ve işlevsel ayrımlara düşmemelidir. Adorno bu bağlamda hayat ve eğitim arasında tutarlı bir ilişkinin ancak zorluğa dayanmaya yönelik bir eğitimin değil, kişilerin kendi koşullarının farkına varabilecekleri bir eğitimden geçtiği sonucuna ulaşmaktadır.

Adorno'nun eleştirilerinden yola çıkarak insanların karşılaştıkları dünyaya eleştirel bakma alışkanlıklarının geliştirilmesinin önemli olduğu söylenebilir. Toplumsal yaşamın ilk evreleri olan çocukluk çağındaki iletişim, kişilerin toplumsal yaşamının ilk evreleridir. Örneğin bu dönemlerde karşılaşılan akran zorbalığı gibi olumsuz deneyimler rastlantısal değildir. Adorno'nun eleştirdiği özdeşlik sorunu içinde ele alınabilecek olan bu deneyimlerin çözümlenmesi eğitim süreçleriyle de yakından ilişkilidir. İlk çocukluk evrelerindeki şiddet içerikli negatif deneyimlerin toplumsal yaşamın dinamiklerinde ciddi problemlere yol açmaları ihtimaline dikkat etmek sadece insanların kişisel yaşantıları için değil aynı zamanda toplumsal yaşamın temelleri ve eğitimin bu bağlamdaki rolü açısından da değerlidir. Adorno'nun nesneye duyarlı felsefi düşünüm önerileri öğrencilere ve çocuklara erken yaşlarda aktarılacak için değerlendirilebilir. Ayrıca bütünün tahakkümünü sadece sözel ve fiziksel şiddet düzleminde görülmemelidir. Sınav kaygısı, diplomayı elde etmek için dersleri geçmek, daha fazla imkan yaratmak için akademik derece elde etmek gibi örneklerin olduğu bir toplumda eğitimin araçsallaşması kolaylaşmaktadır. Sadece teknik ve bilişsel becerilerin geliştirilmesiyle değerlerin eğitim pratikleri esnasında eleştirel süreçlerden kopuşu bu açıdan kişilere yönelik bir baskıya dolaylı bir biçimde dönüşebilir. Sonuç olarak, iyi bir yaşam ihtimalinin sakatlanması olasıdır. Eğitim bu düzlemde değerlerin eleştirisini kapsamlı ve bu olasılıkları dikkate alarak daha fazla felsefe çalışmalarına alan açmalıdır.

Teknolojinin insan yararına kullanımı çağdaş toplumun insanlığa mirasıdır fakat bu kullanım ilişkisi kapitalist toplumdaki pazarın değişim (mübadele) değerine dönüşmüştür. İnsanlar doğaya karşı araçlarıyla kendilerini egemen haline getirmişler fakat bu egemenlik biçimi insanların diğer insanların üzerindeki hakimiyetini de

beraberinde getirmiştir. Bugün bu hakimiyet ve tahakküm ilişkisine araçsal aklın katkılarını açıklamaya çalışan Adorno'nun eleştirileri insanın araçsallaşma ve yabancılaşma süreçlerine dair düşünceler içermektedir. Kendini zorluklar karşısında ayakta tutmaya çalışan kişiler kaygıdan kurtulamayan kişilere dönüştüklerinde sahici bir tercih geliştiremeyebilirler ve kendi hayatlarına ve toplumlarına içkin sorumluluklara yabancılık hissedebilirler. Adorno'ya göre aydınlanmış toplum, aydınlanmış kişilerden oluşmaktadır. Bu sebeple kişilerin farkındalığa ulaşmalarını sağlamak üzere Adorno'nun eleştirileri ışığında eğitim ve felsefe yeniden düşünülmeli ve değerlendirilmelidir.

Adorno'nun reel politik değerlendirmelere uzak düştüğü ve hayalperest argümanlar önerdiği düşünülebilir. Adorno, bu düşüncenin aksine eğitimin sosyolojiye dönüşmesine ve politikleşmesine yönelik önerilerde bulunur. Fakat bu politikleşmenin içeriğini oldukça felsefi bir etkinliğe dayandırması ve mevcut koşullar altında gerçekleştirilmesinin oldukça zor olması Adorno'nun eğitim görüşlerinin uygulanabilirliğini tartışmalı kılmaktadır. Özellikle Bildung düşüncesini sahiplenmesi bakımından Adorno'nun elitist olmaktan çok Batı merkezli olduğu söylenebilir. Fakat bu Batı merkezli niteliğini araçsal ve biçimsel olarak değerlendirmemek gerekmektedir. Çünkü Adorno'nun nesneye duyarlı bir ontolojiye dayanan eğitim görüşleri radikalleştirilirse kendi düşüncesine de yönelerek Batı merkezliliğinin farkına varabilir. Bildung düşüncesi, dünyanın, insanlığın evrensel miras olarak ele alınabilecek yüksek kültür birikimlerine genişletilebilir bir özellik taşımaktadır. Sonuçta Adorno'nun “yarım-eğitim” (Halbbildung) evresi dediği bu dönem devam etmektedir ve kendini güncel formlarıyla yeniden üretmektedir. İnsanların kendi koşullarının farkına varmaları için gereken koşulların eğitimle ve eğitim hakkında felsefi düşünümle inşa edilmesi günümüz açısından da aciliyet taşımaktadır. Teknolojik ve bilimsel gelişmelerin mevcut koşullar içinde bir ilerleme olarak görülmesi bakımından Adorno'nun eleştirileri günümüzde güncelliğini korumaktadır. Adorno'nun Aydınlanma düşüncesinin eleştirisi gibi bugün de bu ilerlemelerin toplumsal ya da kültürel alanda karşılığının bir ilerleme biçimi olduğunu söyleyemeyiz. Bugün de şiddet ve baskının toplumsal ve kültürel iklime farklı biçimlerde işlediğini hatta katlanarak büyüdüğünü, dünyanın aynı şiddet sarmalı içinde kendini yeniden ürettiğini söyleyebiliriz. Sonuç olarak, Adorno'nun bugün eğitim başlığında görüşlerinin eğitimin mevcut koşullarının değerlendirilmesi bakımından ele alınması hem ülkemiz düzleminde hem de uluslararası boyutta önemli olduğu ifade edilebilir.

KAYNAKLAR

- Abengaña, R. C. (2017). Adorno's critique of Halbbildung Mapping an emancipatory educational program for critical consciousness. In Jānis Ozoliņš (ed.), *Civil Society, Education and Human Formation: Philosophy's Role in a Renewed Understanding of Education* (pp. 178–195). London: Routledge.
- Adorno, T. W. & Becker, H. (1983). Education for Autonomy. *Télos* (56):103-110.
- Adorno, T. W. & Horkheimer, M. (2002). *Dialectic of Enlightenment: Philosophical Fragments* (E. Jephcott, Trans.). CA: Stanford University Press.
- Adorno, T. W. (1971). *Erziehung zur Mündigkeit. Vorträge und Gespräche mit Hellmut Becker 1959-1969*. Frankfurt. A. M.: Suhrkamp.
- Adorno, T. W. (1971a). Fernsehen und Bildung, *Erziehung zur Mündigkeit – Vorträge und Gespräche mit Hellmut Becker 1959 bis 1969* (pp. 50–69). Frankfurt: Suhrkamp.
- Adorno, T. W. (1971b). Erziehung zur Entbarbarisierung, *Erziehung zur Mündigkeit – Vorträge und Gespräche mit Hellmut Becker 1959 bis 1969* (pp. 120–132). Frankfurt: Suhrkamp.
- Adorno, T. W. (1973). *Negative Dialectics* (E. B. Ashton, Trans.). London: Routledge & Kegan Paul.
- Adorno, T. W. (1976). "Introduction" to *The Positivist Dispute in German Sociology* (Adorno vd.), London: Heinemann.
- Adorno, T. W. (1982). *Against Epistemology: A Metacritique. Studies in Husserl and the Phenomenological Antinomies* (W. Domingo, Trans.). Oxford: Basil Blackwell.
- Adorno, T. W. (1991). Culture Industry Reconsidered (A.G. Rabinbach, Trans.). *Culture Industry*. London: Routledge.
- Adorno, T. W. (1993). Theory of Pseudo-Culture. *Télos* (95):15-38.

- Adorno, T. W. (1993a). *Hegel Three Studies* (S. Weber Nicholen, Trans.). Cambridge MA / London: MIT Press.
- Adorno, T. W. (1997). *Aesthetics Theory* (R. Hullot-Kentor, Trans.). Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Adorno, T. W. (1998). *Critical Models: Interventions and Catchwords* (H.W. Pickford, Trans.). New York: Columbia University Press.
- Adorno, T. W. (1998a). Notes on Philosophical Thinking. *Critical Models: Interventions and Catchwords* (H.W. Pickford, Trans.). New York: Columbia University Press.
- Adorno, T. W. (1998b). Philosophy and Teachers, *Critical Models: Interventions and Catchwords*. New York: Columbia University Press.
- Adorno, T. W. (1999). Geçmişin İşlenmesi Ne Demektir?, (T. Onur, Çev.). *Değer Dergisi*, İstanbul: Metis Yayınları.
- Adorno, T. W. (2000a). *Introduction to Sociology* (E. Jephcott, Trans.). Cambridge: Polity Press / Stanford CA: Stanford University Press.
- Adorno, T. W. (2000b). *Problems of Moral Philosophy*, (R. Livingstone, Trans.), Cambridge: Polity Press / Stanford CA: Stanford University Press.
- Adorno, T. W. (2003a). Auschwitz Sonrasında Eğitim (B.O. Doğan, Çev.). *Cogito – Adorno: Kitle, Melankoli ve Felsefe*, (Özel Sayı), Sayı: 36, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Adorno, T. W. (2003c). Neden Hâlâ Felsefe (A. Kaftan Çev.). *Cogito – Adorno: Kitle, Melankoli ve Felsefe*, (Özel Sayı), Sayı: 36, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Adorno, T. W. (2003d). *Theorie der Halbbildung*. (Rolf Tiedemann, Eds.), *Soziologische Schriften I*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Adorno, T. W. (2005a). Education after Auschwitz. *Critical models: Interventions and catchwords* (H. W. Pickford, Trans.) (pp. 191–204). New York: Columbia University Press.

- Adorno, T. W. (2005b). Taboos on the teaching vocation. *Critical models: Interventions and catchwords* (H. W. Pickford, Trans.) (pp. 177–190). New York: Columbia University Press.
- Adorno, T. W. (2005c). The meaning of working through the past. *Critical models: Interventions and catchwords* (H. W. Pickford, Trans.) (pp. 89–103). New York: Columbia University Press.
- Adorno, T. W. (2005d). Marginalia to theory and praxis. *Critical models: Interventions and catchwords* (H. W. Pickford, Trans.) (pp. 259–278). New York: Columbia University Press.
- Adorno, T. W. (2006). *History and Freedom* (R. Livingstone, Trans.). Cambridge /Malden MA: Polity Press.
- Adorno, T. W. (2006a). *Theorie der Halbbildung*. Frankfurt a. M: Suhrkamp.
- Adorno, T. W. (2009). *Minima Moralia* (O. Koçak, A. Doğukan, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Adorno, T. W. (2011). *Otoritaryen Kişilik Üstüne/Niteliksel İdeoloji İncelemeleri* (D. Şahiner, Çev.). İstanbul: Say Yayınları.
- Adorno, T. W. (2011b). *Eleştiri/Toplum Üzerine Yazılar* (M. Y. Öner, Çev.). İstanbul: Belge Yayınları.
- Adorno, T. W. (2012). *Ahlak Felsefesinin Sorunları* (T. Birkan, Çev.). (Hazırlayan: Thomas Schröder). İstanbul: Metis Yayınları.
- Adorno, T. W. (2012a). *Edebiyat Yazıları* (S. Yücesoy, O. Koçak, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Adorno, T. W. (2012b). *Kültür Endüstrisi-Kültür Yönetimi* (N. Ünler, M. Tüzel, E. Gen Çev.), İletişim Yayınları, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Adorno, T. W. (2014, June 17). “Bilginin iktidarla ilişkisi usaklık ve hakikatle ilgilidir” Felsefe ve Öğretmenler –Theodor Adorno (T. Onur Çev.). Cafrande Kültür Sanat. Erişim adresi <https://www.cafrande.org/usaklikla-ilgilidir-ogretmenler/>

- Adorno, T. W. (2016). *Negatif Diyalektik* (Ş. Öztürk, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Adorno, T. W. (2017, Nisan 18). Adorno: İktidara körü körüne ayak uyduran insanlar, kendini bir varlık olmaktan çıkarıyor: Geçmişin işlenmesi ne demektir? Cafrande Kültür Sanat. Çev. Tarhan Onur. <https://www.cafrande.org/insanlar-olmaktan-cikariyor/>
- Adorno, T. W. ve Becker, H. (2009). Erginlik Yolunda Eğitim (Çetin Gürer Çev.). *Eleştirel Pedagoji Dergisi*, 3, 48-11
- Adorno, T. W., & Jameson, F. R. (1969). Society. *Salmagundi*, 10/11, 144–153. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/40546520>
- Adorno, T. W., Horkheimer, M. (2014). *Aydınlanmanın Diyalektiği* (N. Ünler, E.Ö. Karadoğan, Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- Aronowitz, S. & Giroux, H. (1991). *Postmodern Education. Politics, Culture, and Social Criticism*. Minneapolis. Oxford: University of Minnesota Pres.
- Behrens, R. (2011). *Adorno Sözlüğü*, (M. Tüzel, Çev.). İstanbul: Versus Kitap.
- Bernstein, J. M. (2020). “Sunuş”, *Kültür Endüstrisi-Kültür Yönetimi* – Theodor W. Adorno (N. Ünler, M. Tüzel, E. Gen, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Best, S. ve Kellner, D. (2011). *Postmodern Teori-Eleştirel Soruşturmalar* (M. Küçük, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bicker, J. (2018). Teacher-led codeswitching: Adorno, Race, Contradiction, and the Nature of Autonomy. *Ethics and Education*, 13(1), 73–85.
- Blake, N. & Masschelein, J. (2003). Critical Theory and Critical Pedagogy. N. Blake, P. Smeyers, R. Smith, and P. Standish (Eds.). *The Blackwell Guide to the Philosophy of Education*. (38-56). Oxford: Blackwell Publishing, Ltd.
- Boucher, G. (2013). *Yeni Bir Bakışla Adorno* (Y. Başkavak, Çev.). İstanbul: Kolektif Kitap.
- Cevizci, A. (2003). *Felsefe Ansiklopedisi*. İstanbul: Etik Yayınları.

- Cevizci, A. (2017). *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Say Yayınları.
- Cho, D. (2009). Adorno on Education or, Can Critical Self-Reflection Prevent the Next Auschwitz? *Historical Materialism*, 17(1), 74–97.
<https://doi.org/10.1163/156920608x357765>
- Claussen, D. (2012). *Son Deha: Theodor W. Adorno* (D. Muradoğlu Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Delacampagne, C. (2014). *20. Yüzyıl Felsefe Tarihi*, (D. Çetinkasap, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Dellaloğlu B. (2003). Bir Giriş: Adorno Yüz Yaşında. *Cogito – Adorno: Kitle, Melankoli ve Felsefe*, (Özel Sayı), Sayı: 36, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- French, R. & Thomas, J. (1999). Maturity and education, citizenship and enlightenment: an introduction to Theodor Adorno and Hellmut Becker, 'Education for maturity and responsibility.' *History of the Human Sciences*, 12(3), 1–19.
<https://doi.org/10.1177/095269519901200301>
- Gadamer, H. G. (2004). *Truth and Method* (2nd edn.), (J. Weinsheimer & D. G. Marshall, Trans.). London: Continuum.
- Giroux, H. (2008). *Eleştirel Pedagojinin Vaadi* (U.D. Tuna, Çev.). İstanbul: Kalkedon Yayınları
- Giroux, H. A. (2010, January 1). Rethinking Education as the Practice of Freedom: Paulo Freire and the Promise of Critical Pedagogy. Truthout.
<https://truthout.org/articles/rethinking-education-as-the-practice-of-freedom-paulo-freire-and-the-promise-of-critical-pedagogy/>
- Gülenç, K. ve Kulak, Ö. (2012). *Marx'ın Halleri-Marksist Düşüncede Diyalektik Bir Yolculuk*. İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Habermas, J. (2003). Mitle Aydınlanmanın Kördüğümü: Max Horkheimer ve Theodor Adorno. *Cogito – Adorno: Kitle, Melankoli ve Felsefe*, (Özel Sayı), Sayı: 36, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- Horkheimer, M. (1999). *Critical Theory: Selected Essays* (M.J. O'Connell, Trans.). New York: Continuum.
- Horkheimer, M. (2004). *Eclipse of reason*. London: Continuum.
- Horkheimer, M. (2005). *Geleneksel ve Eleştirel Kuram* (M. Tüzel, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Horkheimer, M. (2005a). Felsefenin Toplumsal İşlevi (M. Tüzel, Çev.). *Geleneksel ve Eleştirel Kuram*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Huhn, T. (1985). Adorno's Aesthetics of Illusion. *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 44. <https://doi.org/10.2307/430519>.
- Humboldt, W. (1988). *On Language: The Diversity of Human Language-Structure and Its Influence on the Mental Development of Mankind* (P. Heath, Trans.). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Jay, M. (2001). *Adorno* (Ü. Oskay, Çev.). İstanbul: Der Yayınları.
- Jay, M. (2014). *Diyalektik İmgelem Frankfurt Okulu'nun Tarihi ve Çalışmaları [1923-1950]* (S. Doğan Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Kant, I. (1963). What is Enlightenment?. In L. W. Beck (ed.) *Kant on History*. Indianapolis, IN: Bobbs-Merrill Press, pp. 3–10.
- Kant, I. (1984). *Seçme Yazılar* (N. Bozkurt, Çev.). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kula, O. B. (2018). Auschwitz'den Sonra Eğitim. Uygarlık-Barbarlık Diyalektiği Nasıl İşler., *Education and Human Rights* (pp.67-75). : Düsseldorf Germany: Lambert Academic Publishing LAP. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/331963080_Auschwitz'den_Sonra_Egitim_Uygarlik-Barbarlik_Diyalektigi_Nasil_Isler
- Lewis, T. E. (2006). From aesthetics to pedagogy and back: Rethinking the works of Theodor Adorno. *InterActions: UCLA Journal of Education and Information Studies*, 2(1), 1–17

- Lukács, G. (1972). *History and class consciousness: Studies in Marxist Dialectics* (R. Livingstone, Trans.). Cambridge, MA: The MIT Press.
- Macdonald, I. (2011). Cold, cold, warm: Autonomy, intimacy and maturity in Adorno. *Philosophy and Social Criticism*, 37(6), 669–689.
- Mandel, E. (1983). *Late Capitalism*. London: Verso.
- Matamoros, F. (2013). Metafiziğin Düşüşü ile Dayanışma: Olumsuzluk ve Umut (K. Tunca, Çev.). J. Holloway, F. Matamoros, S. Tischler (Ed), *Olumsuzluk ve Devrim*. İstanbul: Otonom Yayıncılık
- Mendelssohn, M. (1996). On the Question: What Is Enlightenment? (J. Schmidt, Trans.). In J. Schmidt (Ed.). *What Is Enlightenment: Eighteenth-Century Answers and Twentieth Century Questions* (53-57). Berkeley, CA: University of California Press.
- Müller-Doohm, S. (2005). *Adorno: A Biography* (R. Livingstone, Trans.). Cambridge: Polity Press.
- O'Connor, B. (2022). *Adorno* (S. Soysal, Çev.). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Polat, S. (2016). *Adorno'nun Negatif Ahlak Felsefesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi, Erzurum, Türkiye.
- SNIR, I. (2017). Minima Pedagogica: Education, Thinking and Experience in Adorno. *Journal of Philosophy of Education*, 51(2), 415–429.
<https://doi.org/10.1111/1467-9752.12238>
- Snir, I. (2020). *Education and Thinking in Continental Philosophy: Thinking against the Current in Adorno, Arendt, Deleuze, Derrida and Rancière* (Contemporary Philosophies and Theories in Education). Switzerland: Springer Cham.
- Soykan, Ö. N., Keskin, F. ve Dellaoğlu, B.F. (2003). Adorno ve Yapıtı. *Cogito – Adorno: Kitle, Melankoli ve Felsefe*, (Özel Sayı), Sayı: 36, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- Soysal, D. (2006). İnsan Bilimlerinde 'Bildung' Kavramının Yeri. *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* (ss. 117-122).
- Standish, P. (2003). "Preface" to *Educating Humanity: Bildung in Postmodernity* (L. Lovlie, K. P. Mortensen, S. E. Nordenbo Eds.). Cornwall: Blackwell.
- Stojanov, K. (2012). Theodor W Adorno: Education as Social Critique. In P. Siljander, A. Kivela, and A. Sutinen (Eds.). *Theories of Bildung and Growth: Connections and Controversies between Continental Educational Thinking and American Pragmatism*. Boston, MA: Sense Publishers.
- Şimşek, H. ve Yıldırım, A. (2018). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (11. Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Thompson, C. (2006). Adorno and the Borders of experience: The significance of the nonidentical for a 'Different' theory of Bildung. *Educational Theory*, 56(1), 69–87.
- Tristan, J. M. B. & Giroux, H. (2013). Henry Giroux: The Necessity of Critical Pedagogy in Dark Times [Interview]. Retrieved from: <http://www.truth-out.org/news/item/14331-a-critical-interview-with-henry-giroux>
- Walton, D. (2012). *Doing Cultural Theory*. London: Sage Publications, Ltd.
- Weber, M. (1978). *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology* (G. Roth & C. Wittich, Trans.). Los Angeles CA: University of California Press.
- Yacek, D. (2018). Dialectics of Education: Adorno on the Possibility of Bildung in Consumer Society. *Philosophy of Education*, 204–213.
- Yibing, Z. (2012). *Postmarksist Temel Metinlerin Analizi Cilt I: Adorno'nun Negatif Diyalektiği ve Zizek'in Lacanvari İmkansız Devrimi* (A. Muhaddisoğlu, Çev.) C. Kızılcı (Ed.). İstanbul: Kalkedon Yayın Evi.
- Žižek, S. (2008). *In Defense of Lost Causes*. Londra ve New York: Verso.

EKLER

EK 1. Etik Kurul Onayı

ANKARA ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ALT ETİK KURULU KARAR ÖRNEĞİ

Karar Tarihi : 16/05/2022

Toplantı Sayısı : 11

Karar Sayısı : 146

146-Üniversitemiz Eğitim Bilimleri Enstitüsü Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı yüksek lisans öğrencilerinden **Ahmet Özgür Genç Kurt**'un "Theodor W. Adorno'nun Eğitim Görüşleri" başlıklı tezi ile ilgili "İnsan Üzerinde Yapılan Klinik Dışı Araştırmalar Başvuru Formu" Etik Kurulumuzca incelendi.

Üniversitemiz Eğitim Bilimleri Enstitüsü Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı yüksek lisans öğrencilerinden **Ahmet Özgür Genç Kurt**'un "Theodor W. Adorno'nun Eğitim Görüşleri" başlıklı tezinin insan üzerinde yapılan bir çalışma olmaması nedeniyle etik kurul onayına ihtiyaç duymadığına oy birliği ile karar verildi.

BENZERLİK BİLDİRİMİ

“Theodor W. Adorno’nun Felsefesinde Eğitim” başlıklı tezimin ana bölümü (ön bölüm, kaynaklar ve ekler hariç) Turnitin İntihal Tespit Programı aracılığıyla incelenmiş ve ilgili rapor danışmanım tarafından da kontrol edilmiştir. Kontrol sırasında (1) “Yedi sözcükten daha az olan benzeşmeler” (2) “Kaynaklar” (3) “Doğrudan alıntılar” ve (4) “Lisansüstü tezim ile ilgili yapmış olduğum kendi yayınlarım ve yararlandığım mevzuat metinleri gibi kaynaklar” dışında tutulmuştur. Benzerlik kontrolüne ilişkin rapordan elde edilen sonuçlar aşağıda sunulmuştur.

Rapor Tarihi	: 28.07.2022
Gönderim Numarası	: 1876139268
Sayfa Sayısı	: 131
Sözcük Sayısı	: 34346
Karakter Sayısı	: 246465
Benzerlik Oranı	: %2
Savunma Tarihi	: 22.07.2022

Yukarıda belirtilen sonuçları gösteren Turnitin İntihal Tespit Programı’na ilişkin orijinal raporu, sonuçlarda herhangi bir değişiklik yapmaksızın bu beyanım ekinde Enstitüye teslim ettiğimi, tezimin %10’dan fazla benzerlik oranı içerdiğinin, tek bir kaynakla eşleşme oranının ise %2’den fazla olduğunun belirlenmesi durumunda, bundan doğabilecek tüm yasal sorumluluğu kabul ettiğimi bildirir, saygılarımı sunarım.

Öğrencinin Adı Soyadı:Ahmet Özgür Genç Kurt

Tarih: 28.07.2022

İmza:

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı ve Soyadı :Ahmet Özgür GENÇKURT :

E-Posta Adresi

:

İş Deneyimi

Unvan	Görev Yeri	Yıl
Yolcu Hizmetleri Memuru	Çelebi Hava Servisi – Esenboğa Havalimanı – Ankara	2017-2018
İngilizce Öğretmeni	Gölbaşı Amerikan Kültür Yabancı Dil Kursu – Ankara	2019
İngilizce Öğretmeni	Özel Öncü Kolej – Ankara	2020
Karayolu Lojistik Operasyon Yardımcısı	Evolog Lojistik – İstanbul	2021
Okutman (İngilizce)	Başkent Üniversitesi – Yabancı Diller Yüksekokulu – Ankara	2022

Akademik Bilgiler

Öğrenim Durumu:

Derece	Bölüm/Program	Üniversite	Yıl
Lisans	Amerikan Kültürü ve Edebiyatı	Ankara Üniversitesi	2018

Yayınlar: